KASIM ENER

TARİH BOYUNCA ADANA OVASINA BİR BAKIŞ

TARİH BOYUNCA

ADANA OVASINA BİR BAKIŞ

KASIM ENER

TARİH BOYUNCA ADANA OVASINA BİR BAKIŞ

Beşinci Baskı

BERKSOY MATBAASI
İSTANBUL — 1961

İÇİNDEKİLER

	Sahife
Birinci Baskının Ön Sözü	9
İkinci Baskının Ön Sözü	11
Beşinci Baskının Ön Sözü	12
İlkçağlarda Adana Şehri	13
Adana Şehrinin Kurucuları	17
İlkçağlarda Misis Şehri	23
» Karataş Şehri	26
» Mallos Şehri	28
» Adana Ovasının Ziraati	31
Adana Ovasının İlkçağlar Tarihi	39
Arzava Krallığı	41
Kizvatna Krallığı	43
Hititler Devri	46
Kueliler Devri	54
Asûriler Devri	58
Kilikya Krallığı Devri	60
İranlılar Devri	69
Makedonyalılar Devri	70
Selökidler Devri	73
Çukurova Korsanları Devri	75
Romalılar Devri	78
Ortaçağlarda Adana Şehri	86
» Misis Şehri	93
» Karataş Şehri	99
» Mallos Şehri	101
» Adana Ovasının Ziraati	103
Bizanslılar Devri	109
Araplar ve Büyük İslâm Devleti Devri	111
Selçukiler Devri	128
Haçlılar Devri ve Ermeniler	136
Memlûk Sistemi ve Mısır Türk Memlûk Devleti	149
Ramazanoğulları Devri	156

Yeniçağlarda Adana Şehri 166
» Misis 186
» Karataş 191
Yeniçağlarda Adana Ovasının Ziraati 194
20 inci Yüzyılın başlangıcında Adana 218
Ramazanoğulları Devri 231
1707 tarihli vesika 244
Osmanlı İmparatorluğu Devri 247
Bibliyoğrafya 282
İsim cetveli 285
Düzeltme 293

BİRİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ

Bazı küçük kasabalarımızın bile tarihleriyle özellikleri kaleme alınmışken maalesef Adana ovası hakkında etraflı malûmat veren bir eser yazılmamıştır. Halbuki Çukurova anlamı içinde burası gibi büyük bir maziye sahip olan pek az yurd parçası vardır. Böyle kıymetli bir diyarın geçmişteki durumuyla hususiyetlerinin bize aksettirilmesinde meslek erbabının gösterdiği ihmaldir ki beni gayrete zorladı ve tetkikiyle uğraşmakta bulunduğum Adana ovasının yakın ziraat tarihini şumûllendirmek suretiyle bir deneme yapmaya sevkeyledi.

İşte; Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış böyle bir mecburiyetin tesiriyle meydana gelmiş oluyor.

Kadim devirlerden 20 inci yüzyılın başlangıcına kadar ovadaki şehirler ile bura ziraatinin geçirdiği safhaları ve olayları belirtmeye çalışan bu kitap; ilk, orta ve yeni çağlar olmak üzere üç kısma tefrik edilmiştir. Keza her kısım da konulara göre yine üçe ayrılmış ve bu mevzuların, ilgili milletlerle devletler hakkında izahlar verilmek suretiyle, birbirine karıştırılmadan nisbeten esaslı bir şekilde tetkik edilebilmeleri imkânı aranmıştır.

Bununla beraber şurasını hemen arzetmeliyim ki, kitabımız her üç bakımdan da mazinin geniş bir çevçevesini çizmekten ileri gidemiyecektir. Çünkü bölgemizin tarihi o derece karışık ve karanlıktır ki, bunun detaylarını ancak müverrihlerimizle arkeoloğlarımızın müşterek mesaisi çözüp aydınlatabilecektir.

Bu vesile ile orta çağlara ait sorularımı cevaplandırmak lûtfunda bulunan güzide tarihçimiz Sayın Mükrimin Halil Yinanç ile, benden muavenet ve delâletini esirgemiyen kıymetli arkeolog Muzaffer Ramazanoğlu'na şükran borçlu olduğumu burada tekrarlamak isterim.

Bir kısım tercüme işlerile bazı tarihî malûmatın toplanmasında Semih Uygur ve Orhan Menemencioğlu kardeşimizin himmetleri olmuştur. Onlara da ne kadar teşekkür etsem azdır.

Benimle beraber Avrupa Kütüphanelerinde çalışarak fransızca seyahatnâmelerin ve Haçlılar tarihinin Çukurova'ya ait kısımlarının Türkçemize çevrilmesinde eşim Sacide Ener'in büyük emeği geçmiş ve onun yardımı ile (Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış) tamamlanabilmiştir. Kendisine ithâf etmekle hakkını karşılayabileceğimi umduğum bu nâciz eser rağbet bulur ve böylece güzel yurdumuzun ilerde hakikî tarihinin yazımına bir faydası dokunursa ne mutlu.

Adana : Şubat 1955

KASIM ENER
Eski Adana Mebusu

İKİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ

Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış'ın yayınlanmasından sonra Lübnan'a yaptığım seyahattan faydalanarak Beyrut kütüphanelerinde mevzuumuzla ilgili te'lifleri inceledim. Bunlar kitabımızın orta çağlara ait noksanlarını ikmâl yönünden bize geniş imkânlar sağlıyordu. Bilhassa Abbasîler devrindeki islâm müverrih ve coğrafyacılarının Çukurova Beldeleri ve Sâkinleri hakkında verdikleri malûmat bizim için son derece enterasandı.

Adana'ya avdetimde ise Prof. Dr. Bossert'le etraflı görüşmek fırsatını elde ettim. Bu fikir teâtisi ile beraber son defa Almanya'da gözden geçirdiğim eserler ilk çağlar bahsimize ek ve tashihler yapmayı lüzumlu kılıyordu. Nihayet mahallî tetkiklerime ilâveten 1707 tarihli vesika da Ramazanoğullarına dair bilgimizi arttırmakta idi.

İşte bu icaplar karşısında, muhterem okuyucularımdan gördüğüm iltifata da şükran mukabelesini ifa edebilmek için, ikinci baskının çıkarılmasına karar verdim. Umarım ki bu defa Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış, esaslı tadilât ve ilâveleriyle, aziz karilerini daha ziyade tatmin edecektir.

Bu vesile ile arabca te'liflerin tercüme ve temininde bana büyük yardımları dokunan Beyrut Elçiliğimizin eski memurlarından Muhtar Tennir beyle St. Joseph Üniversitesi Profesörlerinden Per Mecerian'a ve kıymetli etütlerinden istifade eylediğim sayın Bossert'e teşekkürlerimi burada tekrarlamayı bir borç bilirim.

Adana : Aralık 1956 **KASIM ENER**

BEŞİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ

Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış'ın Millî Eğitim Bakanlığı tarafından tetkik edilip beğenilmesi üzerine 1958, 1960 yıllarında üçüncü ve dördüncü tablarını yayınlamıştım. O tapların ön sözlerinde de ifade eylediğim gibi bu işden gaye bir hizmetin manevî zevkini duymak olduğuna göre nüshası azalmış bulunan kitabımı tekrar elden geçirip, yeniden bastırarak «Adana Yüksek Tahsil Gençliğine Yardım Derneği» emrine bırakma kararına vardım. Bunun için eski mehazleri ve konumuzu ilgilendiren diğer eserleri bir daha, dikkatle inceledim. Bu etütlerden sonra üzerinde bazı değişiklik ve ilâveler yaptığım Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış'ın beşinci tabı münasebetile sayın Dernek İdare Heyeti arkadaşlarıma, gösterdikleri büyük alâka ve yardımlardan dolayı, şükranlarımı arz ederim.

Adana : Temmuz 1961 **KASIM ENER**

İLK ÇAĞLARDA
ADANA OVASINDAKİ ŞEHİRLER

Kuzey ve doğuda Toroslar'la Nur dağları eteklerinin, batı ve güneyde ise İçel vilâyeti ile Akdeniz'in sınırladığı Adana ovasında, efsaneler devrinden beri İlkçağlar tarihinde, dört şehrin ismi geçmektedir. Bunlar da : Adana, Misis, Karataş ve Mallos'dır. Adana ve Misis, gelişme ve gerilemeleri bir tarafa bırakılacak olursa, bugün eski mevkilerini muhafaza etmektedirler. Fakat Karataş yerini değiştirmiş ve Mallos ise tarihe karışmıştır.

Şimdi bu dört şehri ayrı ayrı gözden geçirelim :

ADANA ŞEHRİ

Tarih yazarlar ve arkeoloğların verdikleri malûmata göre Adana şehrinin kuruluşu çok antik zamanlara rastlamaktadır. Bizanslı İstefan bu şehri Tarsus'la harbeden Adanos ve Saros adında iki kardeşin kurduğunu ve bunlardan Adanos'un şehre ve Saros'un da nehre isimlerini koyduklarını yazmaktadır.

Eski bir Kilikya masalına göre de bütün Çukurova şehirlerini ve dolayısiyle Adana'yı ilâhlardan Sandon kurmuştur. Esâtirde gök ilâhı Uranos'ın oğulları olan Adanos ve Saros kardeşlerin hikâyesi gibi bu Kilikya masalı da Yunan mitolojisinden başka birşey değildir. Bu sebeple de tarihî kıymetleri yoktur. Ancak bunlar Adana'nın

pek kadim devirlerde tesis edildiği fikrini belirtmeleri bakımından enteresandırlar. Şimdilik ortada müsbet olan birşey varsa o da eski Hitit devleti zamanında Çukurova'ya hükmeden Kizvatna Krallığının şehirleri arasında Adana'nın da bulunduğudur. Filhakika bu krallığa ait bahsimizde belirtileceği üzere Milâttan önce 1650 senesinde Adana'nın ismi geçmekte ve Boğazköy metinlerin de (1) şehrimize Uhru Adania (Atania) dendiği görülmektedir.

Karatepe kitâbeleri ise bize Hitit İmparatorluğunun yıkılışından sonra M. Ö. 750 tarihlerine doğru Orta Kilikya'da krallık eden Asitavanda'nın kendisine Danuna (Adana ovası) hükümdarı dediğini göstermektedir. Karatepe'deki yazılariyle bu Kral, ecdadının Mopsos'a dayandığını ifade etmektedir ki, Yunan geleneğine göre Mopsos Turova'nın sukutundan takriben bir sene sonra yani aşağı yukarı Milâddan önce 1183 yılında Çukurova'ya dönen Kilikya kahramanıdır. Böylece Hititler tarafından Adaniya şehri diye anılan ve Danunalar Kralına unvan verecek kadar önem taşıyan Adanamızın kuruluş tarihi çok eski zamanlara doğru gitmektedir. Bu düşünce ve mütalâayı şehrin coğrafî vaziyeti de takviye eder mahiyettedir. Filhakika insan oğullarının tarih boyunca göç yolları incelenirse, bunlardan bir mühimminin de Çukurova'dan geçtiği görülmektedir. Adana ise bu ovanın tam orta kenarında ve Seyhan nehrinin en müsait geçit noktasındadır. Hele muhafaza tedbirleri alınması bakımından bu yerde münferit bir tepenin mevcudiyeti buranın ehemmiyetini bir kat daha arttırmakta ve şüphesiz ki şehrin bu mev-

(1) Hitit başşehri Hattuşa'nın harabelerinde meydana çıkarılan kitâbe ve tabletlerin metinlerine, bu eski hükûmet merkezinin yerinde bulunması dolayısiyle, Boğazköy'ün ismi verilmiştir.

kie tesis edilmesinde büyük bir rol oynamış bulunmaktadır. (Her halde mezkur tepe bugün «Tepebağ» diye anılan mahallenin tamamından başka Harapbahçe ile Kayalıbağ mahallelerinin batı taraflarını kaplıyor ve nehre inen eteklerini yer yer bu kayalıklar teşkil ediyordu. Sanılır ki, taş köprünün şehir cihetindeki ucu da böyle sağlam bir temele bağlanmıştı.)

Bu suretle kuruluş tarihi efsanelere karışan Adana'nın Hititler zamanında Kizvatna Krallığının bir şehri olduğunu görüyor ve bu devletin yıkılışından asırlar sonra da Adana ovası halkının Kralı Asitavanda'ya hükûmet merkezliği (1) yaptığını tahmin ediyoruz. Fakat maalesef Adana hakkında ne Hititler devrinde ve ne de Mopsos ile Asitavandas zamanlarında bilgiye sahip bulunmuyoruz. Keza Milâddan evvel 333 yılında bütün Çukurova'yı da idaresine alan Makedonyalı Büyük İskender'in nisbeten belirli tarihinde olduğu gibi bundan sonra da Selökidler devrinde (Seyhan kenarındaki Antakya) diye anılan bu şehirden yine malûmat elde edemiyoruz. Böylece tarihin karanlıklarına gömülen Adana Romalıların işgaline kadar kalın bir perde altında yatıyor. Kim bilir bu arada kaç defa tahrip görmüş ve tekrar imar edilmiştir.

Bu ezici akınların tesiriyledir ki, şehrin ismi ancak Pompeius'un Kilikya'yı istilâsında bir sürgünler kolonisi olarak yeniden işitilmeye başlıyor. Bu Romalı kumandan, Milâddan önce 67 senesinde büyük bir donanma ve ordu

(1) Asitavanda'nın inşa ettirip ismini koyduğu Karatepe (Asitavandava) yi sayfiye olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Bu kralın hükûmet merkezi pek muhtemeldir ki, Misis idi. Mamafih kendisi «Adana ovası kralı» ünvanını taşıdığına göre şehrimiz de bu ihtimal içine girebilir.

ile savaşmak zorunda kaldığı kahraman Çukurova korsanlarının bakiyelerinden bir kısmını Pompeipolise (Eski ismiyle Soloi = Mersin yanındaki Viranşehir) ve diğer bir kısmını da Adana'ya yerleştiriyor. Bundan sonradır ki, Romalılar Adana'nın ekonomik ve stratejik durumunu takdir ediyorlar ve buraya gereken önemi veriyorlar. Bilhassa Milâddan sonra 120 ve 135 yılları arasında bütün Roma eyaletlerini dolaşan Adrian (Hadrianus) ın bu işde büyük emeği geçiyor (1). Adana'nın yeniden kalkınma hızını bu İmparator zamanında almış olmasıdır ki bazı tetkikçileri şehrin adının, Adrianopolis = Edirne gibi, Adrian'dan geldiği zehabına sevkeylemiştir.

(1) Bertrandon de la Broquièr'e nazaran Adana Taşköprüsü'nün esas banisi Adrian'dır. Mamafih ilerde belirtileceği üzere mezkûr köprü Justinian (Justinianus) devrinde baştan başa yenilenmiştir.

ADANA ŞEHRİNİN KURUCULARI HAKKINDA TAHMİNLER

Tesis tarihi ve adı masallara karışan Adana'nın tabiatile kurucuları da belli değildir. Bununla beraber şimdiye kadar yapılan filolojik araştırmalar dikkat nazara alınırsa şehrin kurucuları hakkında bir tahmin yürütmek imkân dahiline girebilmektedir. Dil üzerindeki bu tetkikler Güney Anadolu (Çukurova) bölgesinde olduğu gibi Hitit öz yurdunda da eskiden Luvice denen bir dilin yaygın halde bulunduğunu ve hattâ Hitit devleti zamanlarında hükûmet merkezi Hattuşa'da babadan oğula tevarüs eden yazıcı geleneğinde Luviler'in (1) çoğunluğu teşkil ettiğini meydana çıkarmaktadır. Bu hususta bize etraflıca bilgi veren Prof. Landsberger daha ileri giderek Hitit hiyeroğlif yazısının Luvice için icad edildiğini söylemekte ve buna eski belge olarak da Kizvatna Büyük Kralı İşputahşu'nun mühürünü göstermektedir. Üçgen ve haçlı şerit taşıyan bu mühür ayni zamanda Hititlilerin bu saadet sembolünü Luvi'lerden aldığını açıklamaktadır.

İşte Adana'nın Kizvatna Krallığının şehirleri arasında mühim bir rol oynayacak kadar gelişmiş olduğu ve netice itibarile de daha eski zamanlarda tesis edilmiş bulunduğu gözönünde tutulursa buranın kurucularını Luvice konuşanlardan önce, yani Proto - Luvi veya Proto-Luv diye adlandırmak zorunda kaldığımız insanlar devrinde aramak lâzım gelmektedir. Protoluvlar'ın kültür durumları hakkında ise Akkadların tarihinden küçük bir fikir edin-

(1) Luviler (Luvlar) bir Hitit boyu olarak kabul edilmektedir.

mek mümkündür. Bilindiği gibi Akkad Kralı Büyük Sargon Amanos ve Toroslar'daki katran kerestelerile gümüş cevherlerine elkoymak üzere buralara kadar uzun bir sefer yapmıştır ki (1) bu sefer bize o zamanlardan daha evvel katran ormanları ile gümüş madenlerinden faydalanılmakta olduğunu göstermektedir.

Nitekim Sir Woolley'in gayet güzel ifade eylediği gibi: Mısır kereste ihtiyacını, Güney Fenike limanlarından faydalanmak suretiyle, Lübnan'dan temin ederken yine ağaçsız Mezopotamya da Amanoslara yönelmek zorunda kalıyor ve buranın orman mahsullerini en kısa yoldan Fırat'a götürüp esas nakliyatı bu nehir vasıtasile sağlıyordu. Bundan dolayı Mezopotamya'nın ilk hükümdar sülâlesi zamanından beri Amanoslardaki kereste ticareti pek gelişmişti ve Sargon bu işde fâhiş para kazanan mutavassıtları bertaraf etmek için büyük seferini ihtiyar eylemişti.

Acaba Akad Kıralının tamamı celb eden bu orman ve madenlerin hâkimleri kimlerdi ve nereden gelmişlerdi? Bu sualin cevabı maalesef henüz karanlıklar içinde durmaktadır. Bununla beraber Anadolu'ya vuku bulan göçlerin çok defa Mezopotamya yolu ile Altaylar ve Turan'dan yapıldığı dikkat nazara alınırsa Protoluvlar'ın da bu yerlerden gelmiş oldukları tahmin edilebilir. Kaldı ki, bunla-

(1) Birinci Akad kıralı Sargon'un bu seferini Milâtdan evvel 2300 senesinde yaptığı ve Kıbrıs adasını da aldığı tahmin edilmektedir. Zamanı M. Ö. takriben 2350-2995 yıllarına rastlayan Büyük Sargon'un kendi bildirdiğine göre babası meçhuldur. Ve amcası dağlarda otururmuş. Annesi, Sargon'u gizlice doğurduktan sonra ziftle su geçmez bir hale getirdiği sepete koyarak onu Fırat nehrine bırakmıştır. Bu sepeti Akki isminde bir bahçivan bulmuş ve çocuğu evlâtlık edinerek büyütmüştür ki, Sargon'un hayata atılışı bu bahçivan yanında olmuştur.

rın Sümerler'e doğru uzayan tarihleri (1) ve sonraki Çukurovalıların da yüksek ziraat kültürlerile şarklı âdetleri göz önünde tutulursa bu tahmin daha ziyade kuvvet bulmaktadır. Filvaki geçmişte Çukurova ve bu arada Ainzarbos diye anılan Anavarza verimli toprakları ve sulama tesisleriyle doğunun en zengin mahalli idi. Şehrin dolaylarını kaplayan geniş bahçelerde etrafa kokular saçan zeytinleri, hususî yetiştirilmiş genç kızlar toplarlardı ki, bu tamamiyle bir Şark geleneği idi.

İşte bu olayların ışığı altında Sümerlerin tarihini tetkik edecek olursak bu insanların da esas itibarile ziraatle uğraştığını görür ve bu hususlarda büyük hamleler yaptıklarını müşahede eyleriz. Ezcümle bendlerle kanallar inşası onların icadıdır. Ve sulama tekniği Hititlerden evvel Anadolu'ya Sümerlerden intikal etmiştir. Keza hububat ve meyve ağaçlarının ve ehlî hayvanların ıslahında

---

(1) Sümerlerin Çukurova'yı tanıdıkları ve buradaki (Katran) kerestelerine büyük bir ehemmiyet verdikleri meşhur Gilgameş destanlarından da anlaşılmaktadır. Filhakika son tetkikler bu destanın kahramanı Gilgameş'in sadık arkadaşı Engidu (Enkidu) ile beraber öldürdüğü ejderha yapılı Humbaba'nın yaşadığı katran ağaçlarile örtülü dağın Amanoslar olduğunu göstermektedir. Değerli Arkeoloğumuz Muzaffer Ramazanoğlu tarafından 1942 senesinde Türkçemize çevrilmiş bulunan Gilgameş destanı bize ayni zamanda titizlikle muhafaza edilen bu ormanların azameti hakkında güzel bir fikir vermektedir.

Sir Woolley ise kadimde Amanos eteklerinin dahi sık katran (sedir=Cedrus) ormanlarile kapalı bulunduğunu belirtmektedir.

Prof. Dr. Schmökel de: Sumerler'in inşaatlarına lüzumlu keresteleri almak ve buna mukabil de ihtiyaçlarından fazla gıda maddeleri ile mamullerini satmak için bilhassa Milattan Önce 2800 yıllarına doğru Cemdet Nasr devrinde bir taraftan Hindistan, diğer taraftan ise Ayas körfezine kadar ticaretlerini geliştirdiklerine dâir izlere rastlandığını bildirmektedir.

bu milletin esaslı adımlar attığı ve beşer tarihinde ilk defa ziraat teknolojisini ele alacak kadar ileri gittiği bir vakıadır.

Yukardaki düşüncelerle ilerde belirtilecek olan hususlar bize Proto - Luviler'in Sümerler veya Proto - Hititler'in bir kolu olarak Çukurova'ya geldikleri kanaatini verirken tarih babası sayılan Herodot (1) bunların eskiden Hypachoea adını taşıdıklarını ve Kilikyalı ismini bir Fenikeli olan Ağenor oğlu Cilix (Kiliks) den aldıklarını belirtmektedir.

Masala göre Fenikeliler Yunanistan'a mal getirdikleri vakit gemilerinin arka tarafında öteberi mübayaasile meşgul olan kadınların üzerlerine yürümüşler ve tutabildiklerini alıp götürmüşlerdir. Yunanlılar da buna mukabil Fenike'nin Tyr (Sur) liman şehrinde karaya çıkmışlar ve Kral Agenor'un kızı Europe'yi kaçırmışlardır. Agenor bunun üzerine (veya diğer bir Yunan efsanesine nazaran büyük ilâh Zeus'un yakalayıp Girit adasına götürdüğü) Europe'yi getirmeleri için oğulları Kadmos, Feniks ve Kiliks'i göndermiştir. Fakat bunlar başarısızlığa uğrayınca geri dönmeye cesaret edememişler, Kadmos Yunanistan'da Thebe şehrini ve diğerleri ise kendi isimlerini verdikleri devletleri kurmuşlardır. Böylece Çukurova'ya Kilikya ve sakinlerine de Kilikyalı denmiştir. Bu vesile ile şurasını arzedelim ki, Kilikyalı ismine tarihte ilk defa Homer'in İlyada destanında rastlanmaktadır. Bu destanın altıncı şarkısının 395 ve 415 inci beyitlerinde :

---

(1) Herodot Milâttan önce tahminen 484 senesinde Halikarnas (Bodrum) kasabasında doğmuş ve 425 yılında İtalya'da Thurium şehrinde ölmüştür. Kendisi Halikarnas'ın zengin bir ailesinin çocuğu idi. Genç yaşında başlamak üzere Mısır, Filistin, Makedonya, Yunanistan ve İran'da geniş seyahatler yapmıştır.

«Etion ormanlık Plakos'un eteğinde Thebe'de otururdu, hükmederdi Kilikya'lı erkeklere»

«Kilikyalıların düzenli şehrini yıkıp Thebe'yi yerle bir ettiği gün ilâhi muharip Aşil öldürdü babamı.»

diye Kilikyalılar'dan bahis geçmektedir.

Kadim devirler tarihi bilgini Eduard Meyer Kilikyalılardan bir kısmının İda güneyindeki Thebe şehrine ve muhtemelen buraya yakın KİLLA mevkiine yerleştirilmeleri sebebinin bir muamma olarak durduğunu bildirmektedir.

Çukurova'ya vaktile Kilikya denilişinin hakiki sebebi de henüz aydınlanmış değildir. Nitekim bazı alimler Kilikya'nın, İbrani ve Latin dillerinde kireç-çakmak taşı anlamına gelen, Kilkim ve Silex kelimeelrinden isim aldığı fikrindedirler. Bunların iddialarına göre Çukurova'da mezkûr her iki taştan fazla miktarda bulunduğu için buraya Kilikya veya Cilicia adı verilmiştir.

Bu mütalaalar gibi, Miladdan Önce ikinci bin yıl içinde Akdeniz ticaretine hakim bulunan, Fenikeliler'den ilk defa Kiliks'in mıntakamız sahillerinde ticarî merkezler kurduğu ileri sürülebilir (1). Fakat Herodot'ın bildirdiği şekilde kadim Çukurova sâkinlerinin Hypachalar olarak gösterilmesi tarihî olaylara uygun değildir. Çünkü ancak

(1) Nitekim Fenikeliler'in Çukurova'daki ticarî faaliyetleri M.Ö. on birinci yüzyılın sonlarına doğru inkişafa başlamış ve takib eyledikleri kolonisation politikası ise nihayet kıyıların muayyen yerlerinde tatbik sahası bulabildiği için esas halk kitlesi üzerinde bir tesir yapmamıştır. Filhakika Prof. Dr. Alt'ın Karatepe kitabelerine dair makalesinde (Türk Tarih Kurumu belleteni sayı 47 yıl 1948) belirttiği gibi: Fenike kültür nüfuzunu, belki bazan sahil yerleşmeleri müstesna, ancak ve ancak küçük bir Fenikeli göçmen grubu iç bölgeye taşımış olacaktır.

büyük Hitit devletinin inkırazı sırasında, yani Milâttan önce 13 üncü yüz yılın sonunda, Anadolu'nun Güney batı kıyılarında tutunmaya muvaffak olan kavimler arasında Achalar (Akalar) göze çarpmaktadaır. Halbuki Sümerler çok önceden Çukurova'yı tanımışlar ve Porto-Hititler ise, ilerde bahsi geçeceği üzere, pek evvel Toroslar'ın Güney bölgelerine inerek buralarda siteler kurmuşlardır. Bu eski alâka ve yerleşme karşısında mıntakamız esas halk kütlesinin hiç değilse Sümer veya Proto-Hititler'in Otokton (Autochton) lar ile karışmasından meydana geldiğini söylemek tarihî olaylara daha uygun düşerdi. Nitekim Eduard Meyer, Homer'in bildirdiği Kilikyalılar için, bunlara ait yazılardan bilhassa Korik mağarasında bulunan isim listesini dikkat nazara alarak: «Belki, evet bir defa daha Sumerler ile akrabalık münasebetleri ortaya çıkıyor» demektedir. (Geschichte des Altertums, cilt 1, sahife 703).

Keza Prof. R. D. Barnett ise, Kueliler devri bahsimizde görüleceği veçhile, Kral Asitavandas zamanındaki Danunalar'ın (Adana ovası sakinlerinin) şark asıllı olduklarına işaret etmektedir.

İşte biz bütün bu cihetleri göz önünde tutarak Adana şehrinde arkeolojik araştırmalar yapılmasını çok faydalı buluyoruz. Bu araştırmalar yalnız buranın değil belki bütün Çukurova ile hinterlandının karanlık tarihini aydınlatmaya yardım edecektir. Hafriyat için de gereken en münasip yer hazırdır. Çünkü Tepebağın üst kısmı bu gün Valiliğin emrindedir ve şehir imar plânı da bu işleme müsaittir. Filhakika mezkûr mahal hastane yapılmak üzere istimlâk edilmiş ve fakat sonra bu sahanın park haline getirilmesi muvafık görülerek bu hususiaki Şehir Meclisi kararı Belediye Reisliğim zamanında tasdik olunmuştu.

MİSİS ŞEHRİ

Adana gibi tesis tarihi efsaneler devrine karışan Misis'in de maalesef ilk zamanlarına ait malumat pek kıttır ve nihayet bu nahiyemizin Milattan Önce tahminen 1183 1181 yılları arasında baştan başa onarıldığına dair Herodot ile Strabo'dan bir fikir edinilebilmektedir. Fakat şurasını da önceden söylemek lâzımdır ki, bunların verdikleri bilgiler de birbirini tutmamaktadır. Meselâ Herodot Truva'nın zaptından sonra Ege'li Yunanlılardan Anflochos'un Kilikya'ya göçerek Suriye hududundaki eski Pesideion şehrini kurduğunu yazarken, Milâttan önce 66 senesinde Amasya'da doğan, Strabon ise Anflokos'un Mopsos ile birlikte Kilikya'ya döndüğünü ve beraberce Misis gibi bir sıra önemli şehirler tesis eylediklerini söylemektedir. Bu coğrafyacıya nazaran Anflokos, sonradan hükümranlık veya baş kâhinlik hırsiyle Mopsos'u ikili dövüşmeye davet etmiş ve bu mübarezede her ikisi de ölmüştür. Filhakika Turuva'nın sukutundan (M. Ö. 1184) takriben bir sene sonra Kilikya kahramanı Mopsos Çukurova'ya dönmüş ve rakibi Anflokos ile Karataş'da dövüşmüştür. Bu karşılıklı çarpışmada ise her ikisi de maktul düşerek orayà gömülmüşlerdir. Belki de Çukurovalılar'la kıyılara yerleşmeye çalışan Akalar arasındaki mücadelenin bir ifadesi olan bu hikâyeden öğrendiğimiz müspet bir şey varsa o da Misis'in sonraları Mopsos (Mopsus) dan isim almış bulunmasıdır.

Hititler Misis'e Pahora ve Asuriler Pahru derlerdi. Yunanlılar tarafından ise Mopsuhestia diye söylenen ve Mopsos'un evi mânasına gelen eski Misis pek mâmurdu. Burada şehrin stadyomu ve akropolü gibi muazzam tesis-

leri yükselir ve iki tarafı mermer sütunlu geniş bir yoldan yelkenlilerin bağlandığı ırmak boyuna gidilirdi. Bir zamanlar da Danuna Krallığının hükümet merkezliğini yapan Misis'in birçok defalar İran Satraplarına, yani Osmanlı imparatorluğu devrindeki Beylerbeyi gibi vazife gören umumî valilere, makar oluşu da buranın stratejik durumu kadar ekonomik ehemmiyetini belirtmeye kâfidir. Nitekim Altıncı Selökos da Misis'de oturmuş ve fakat halka tahammülünden çok fazla vergi tarh eylediği için ahalinin isyanile karşılaşmıştı. Bilindiği gibi neticede Misis'liler kıral sarayını ateşe vermişler ve Selökos burada yanarak ölmüştü. Milâttan önce 93 senesinde vukua gelen şu hâdise bize Selökidler'in en düşkün zamanlarında bile Misis'in iyi binalara sahip bulunduğunu göstermektedir.

Romalılar devrinde ise Misis şimdikinden çok genişti. O vakitler etrafı surlarla çevrilmiş olan bu kasabamız, bugün boş duran tepeler de dâhil, Ceyhan nehrinin sağ ve slo kıyılarını işgal ediyordu. Dr. Schaffer'e nazaran buradaki taş köprü de Roma İmparatoru Constantius (1) zamanında yapılmıştı.

Alishan'da Dr. Şaffer'i teyit etmekte ve mezkûr köprünün Justinian tarafından esaslı tamir gördüğünü yazmaktadır. Alishan'ın, ilerde bahsi geçecek olan kitabında bildirdiğine göre, Selökidler idaresinde Selösi ismini alan, Misis'e Kilikya proconsuli Çiçeron (Ciceron) tekrar Mopsuhestia demiş ve imparator Adrian ise burada bir çok inşaat yaptırarak şehire kendi adını (Hadriana Mopsues-

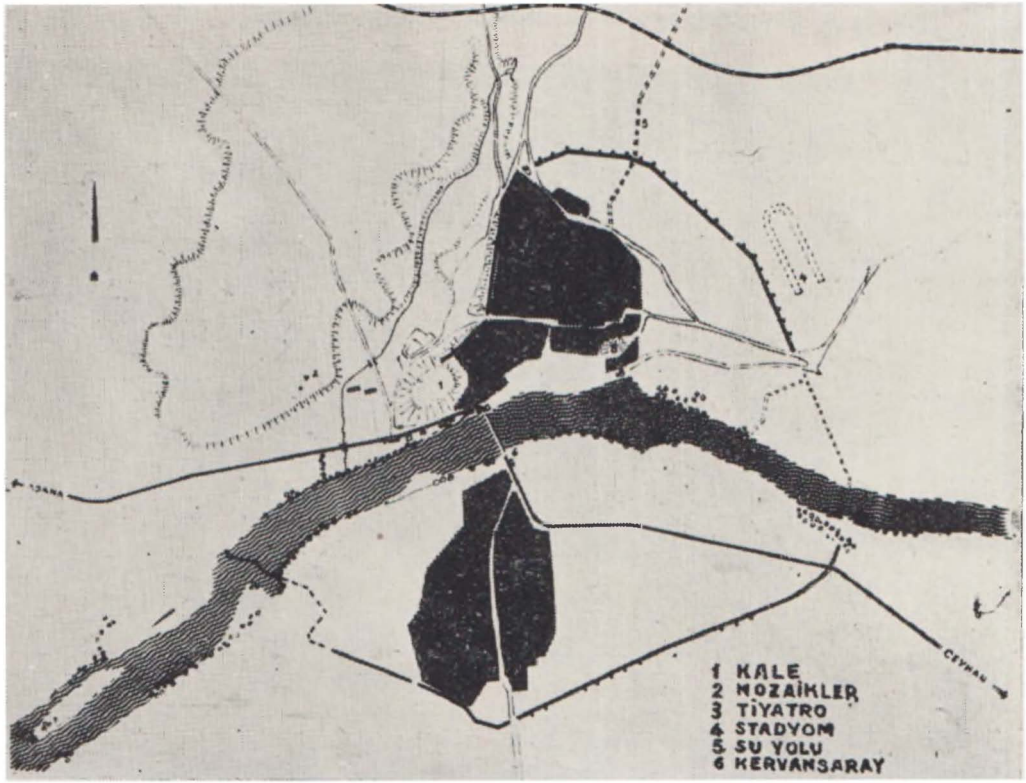
(1) Constantius II. Büyük Konstantin'in ortanca oğludur. 337 yılında Doğunun ve 350 senesinde ise, öldürülen küçük kardeşi Constans'ın intikamını alarak, bütün Roma ülkelerinin imparatoru olmuştur.

Akad'lı Birinci (Büyük) Sargon'ı tasvir ettiği sanılan bakırdan mamûl baş.

Hitit kralı Muvatalli'nin Sirkeli'deki reliyefi

Misis - Havraniye'nin plânı (Mimar Hinzen'den)

Magarsos - Eski Karataş'ın plânı (Alishan'dan)

tia) koymuştur. Gerek bu onarma faaliyeti ve gerekse Langlois'nın Misis'de bulunduğunu söylediği bir taş üzerinde: «Mukaddes, hür, müstakil, Roma'nın dostu ve müttefiki» ibaresini taşıyan yazı Romalılar'ın Misis'e pek önem verdiklerini belirtmektedir.

Eskiden seyrü sefere müsait olan Ceyhan nehrinden Misis'in geniş mikyasta ihracat ve ithalâtta bulunarak Adana ovasının ziraî gelişmesinde büyük rol oynadığına şüphe yoktur.

KARATAŞ ŞEHRİ

Coğrafî durumu itibarile Karataş ilk çağlarda büyük önemi haizdi. Zira denize bir çıkıntı teşkil eden tepe silsilesinin önündeki adacıklar ön kale ve dalgakıran halinde mahfuz ve emin bir koy meydana getiriyordu. Şehrin mevkii ise korunma tertipleri alınması bakımından tabiî imkânlar sağlıyordu. Bu sebepledir ki, birçok tüccar kavimler eski Karataş'ı zengin Adana ovasına ve hinterlandına doğru bir köprübaşı olarak elde tutmak için büyük gayretler sarfetmişlerdir. Magarsos (Megarsus) ismile anılan eski Karataş şimdikinin takriben beş kilometre batısında, fenerin bulunduğu sırt üzerinde kurulu idi. Bugün Karataşlılar'ın Dörtdirekli dedikleri, taş yığınlarından ibaret, harabenin yerinde bir vakitler Magarsos'un limana hâkim muhteşem kalesi ile denize nâzır büyük anfiteateri ve Minerva (Athene) mabedi yükseliyordu.

Bu müstahkem şehir aynı zamanda, Ceyhan nehri boyunca sıralanan; Mallos, Misis, Hemite ve Karatepe'ye kilit vazifesi görmekte idi. Eski Karataş'ın bu önemi ve stratejik vaziyeti dolayısiledir ki, Büyük İskender bile Dara ile harbe giderken Tarsus'tan evvelâ süvari kıtalarını Mallos'a gönderdikten sonra kendisi ayrı bir koldan Magarsos'a uğramış ve Athene ilâhesine kurbanlar kesmişti. İlerde Selökidler bahsinde açıklayacağımız veçhile Ceyhan nehrinin bir kolunun o zamanlar Karataş dalyanından denize döküldüğü göz önünde tutulursa, Magarsos'un, vaktile Regma (Aynaz) gölü üzerindeki Tarsus gibi (1) pek

(1) Tarsus çayı eskiden Aynaz'a dökülüyor ve bu sebeple oradaki çökek arazi Gözlük Kule yakınlarına kadar büyük

mühim bir rol oynadığına şüphe yoktur. Filhakika Profesör Bossert'in Karataş'ta yaptığı incelemeler Magarsos'un Milâttan önce 1000 yılın başlangıcında Kilikya'nın en ehemmiyetli liman şehirlerinden biri olduğu tezini kuvvetlendirmiştir. Bunun için biz, Mopsos ile Anfloksos'un Milâttan evvel takriben 1181 senesinde mücadelelerine sahne teşkil eden eski Karataş'ın da çok kadim devirlerde kurulmuş bulunduğu fikrindeyiz.

---

bir göl haline gelmiş bulunuyordu. Mezkûr çayın getirdiği taşkın sular ise sahildeki yelkomaları (eksibeleri) yırtmak suretile Aynaz'ın denizle irtibatını sağlıyordu. Bunun içindir ki, meşhur Kleopatra arınadasile Tarsus'a yanaşmış ve Antonius'a mülaki olmuştu. Tarsus bu liman şehri vaziyetini ortaçağlar bahsimizde görüleceği üzere, İslâmi devirlerde de muhafaza etmiştir.

MALLOS ŞEHRİ

Büyük İskender'in İran seferi esnasında üç gün kaldığı meşhur Kâhinler şehri Mallos (Mallus) ortaçağlardan sonra tarihe karışmıştır ve bu sebeple de yeri üzerinde münakaşalar devam etmektedir. Dr. Schaffer bu şehrin Ceyhan nehri vâdisinde aranması lâzım geldiğini söylemekte ve Büyük İskender'in Mallos'a giderken Ceyhan ırmağının üzerinden geçişini hesaba katarak bu nehrin o zamanlar Karataş tepeler silsilesinin hiç değilse kısmen batısından akmış olduğunu kabul etmektedir. Dr. Schaffer'in bu görüşünde tamamen isabet vardır. Zira eski devirlerin durumu dikkkat nazara alınırsa bu üç kasabanın birbiriyle çok sıkı bir surette rabıtaları bulunması ve bu rabıtanın da Misis'in bir iç liman halinde kullanılmasını sağlayan Ceyhan nehri vasıtasile olması lâzımdı. Çünkü Seyhan ve Ceyhan ırmaklarının ilk ve sonbahar selleriyle bataklık haline gelen aşağı ovada Mallos'a Karataş'dan ve Misis'den yardım imkânı pek güçtü. Böylece herhangi bir müdafaa zoru karşısında nihayet Ceyhan nehrinden faydalanılabileceği göz önünde tutulursa Mallos'un da Ceyhan üzerinde bulunması şarttı. Nitekim 1950 yılındaki tetkikleriyle Profesör Bossert bunu teyid eylemekte ve Kızıltahta köyünde okuduğu bir yazıttan (1) Mallos'un Kızıltahta ve Terkeşen köyleri arasında bulunduğunu ve zamanla bu şehrin orada, Ceyhan nehrinin batı kıyısı boyunca, rüsuplar altında kaldığını kuvvetle tahmin etmek-

(1) Adana müzesine getirilmiş olan, 3719 numarada kayıtlı mezkûr kitabede şöyle denmektedir: Mallos belediyesi bu mezar taşını Flaviaporkla şerefine rekzetti.

tedir. Filhakika Terkeşen geçit mevkii itibarile Ramazanoğulları devrine kadar ehemmiyetini muhafaza eylemiş ve hattâ bu ismin Tirkeşan = Okçular'dan muharref olduğu da ileri sürülmüştür. Ramazanoğulları vakfiyesinde buraya Tekurşan denmekte ve bir kuleli köşkten bahsedilmektedir. Son defa Terkeşen'e yaptığım gezide ben de burada iki büyük yapının temellerini (1) gördüm ve sel basmayan bu kısım arazinin baştan başa eski tuğla parçalarile dolu bulunduğunu müşahede eyledim.

Terkeşen'in Osmanlı İmparatorluğu zamanında da Adana - Halep arasında işlek bir kavşak noktası olduğu malûmdur. İşte bu sebeple Prof. Dr. Bossert'in tahmini çok yerindedir ve bu hususu Avusturyalı nebatat mütehassısı Dr. KOTSCHY'nin verdiği malûmat da takviye etmektedir. Şöyle ki :

Kitabımızın yeni çağlara ait ziraat bahsinde görüleceği üzere Dr. Kotschy, 1859 yılındaki seyahatinde: «Mennan Beyin Adana'da kendisini, vaktiyle Mallos kâhinliğinin (Orakel) bulunduğu mıntakayı ziyarete teşvik eylediğini ve Akdam köyündeki ikametgâhını istifadesine bırakmak istediğini söyler.»

Akdam bilindiği gibi Ceyhan nehri yakınındadır ve Terkeşen ve Kızıltahta'ya 4 - 5 kilometre mesafededir. O zamanların bilhassa asayişsizliği göz önünde tutulursa Koçi'ye tavsiye edilen mıntakanın Akdam köyünden uzak olmadığı anlaşılır. Bununla beraber keza o devirlerde Ter-

(1) Bunlardan birisi Ceyhan kenarında, diğeri de onun batısındadır. Köylüler bu ikincisinin yerinde evvelce hamam tesisleri bulunduğunu bana söylediler. Filhakika buraya nehirden su getirildiği künk ferşiyatından anlaşılmaktadır. Bu künklerden bir tanesi tarafından Adana müzesine verilmiştir.

keşen ve Kızıltahta köylerinin etrafı Doktoru ilgilendirecek kadar büyük ormanlarla çevrili bulunuyordu.

Strabo'dan edindiğimiz bilgiye göre Mallos Kilikya kahramanı Mopsos ile Egeli Anflokos tarafından kurulmuştur. Bu şehrin Büyük İskender zamanında hayli gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu tarihlerden sonra Mallos'dan bir haber alınamamakta ve ancak M. Ö. 67 senesinde Pompeius'un Çukurova korsanlarından bir kısmını buraya yerleştirmesile ismi geçmektedir. Roma - Bizans devrinde tekrar önem kazanmıya başlayan bu kayıp şehrimiz hakkında ilerde malûmat verilecektir.

İLK ÇAĞLARDA
ADANA OVASININ ZİRAATİ

Adana ovasının bu zamanlar ziraatine ait malûmat pek kıttır. Bu hususta bi rfikir edinebilmek için mıntakamızın coğrafyasını gözden geçirmek ve Çukurova'nın tarihî olaylarından istiane eylemek zarureti vardır. Şöyle ki : Adana ovasının bir taraftan deniz ve diğer taraftan da yüksek dağlarla kuşatılmış olması kendisine birçok özellikler sağlamıştır. Ziraî bakımdan büyük bir önem taşıyan bu hususiyet, ova içinde iki büyük ırmağın geçmesi ve kuzeyden güneye doğru birçok derelerin bulunmasiyle daha ziyade ehemmiyet kazanmaktadır. Çünkü bunlardan Toros (1) silsilesinin koruyucu tesirleri Adana ovasına Akdenizin ılık havasını hâkim kıldırmış ve burası 36 - 37 arz daireleri arasında bulunduğu halde kendisine tam bir Suptropik memleketler karakterini vermiştir. Bu dağlar ayni zamanda o vakitler ovanın engin kısımlarına kadar inen kesif ormanlarile yağışların tanzimine müessir olmuşlardır. Böylece ilk çağlarda Adana'nın yaz ayları daha mûtedil geçmekte, iklimi de sıhhî bulunmaktaydı. Aksi takdirde buralardaki yüksek medeniyetin kurulmasına imkân bulunamazdı.

---

(1) Toros (Torus) lâtince isimdir ve boğa mânasına gelmektedir. Torosların daha evvelki adı, Asurilerin dedikleri gibi, Tunni (Gümüş) dağları idi.

Ovadan geçen iki büyük ırmak ise aşağı kısımlarda bol ümüslü araziyi meydana getirirken dereler de yukarı tarafları verimli bir hale koymuşlardır. Filhakika Adana ovasının aşağı kesimleri nasıl Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin müşterek bir deltası ise bugün Misis ile Tarsus arasında görülen kelili arazi de buradaki derelerin teressübatından başka birşey değildir. Çünkü Suptropik iklimlerde dağlar denize muvazi olarak kısa mesafeler içinde ovaya inerlerse yağan şiddetli yağmurlar dolayısile çok süratli akan dereler getirdikleri muazzam rüsuplarını düz arazideki mecralarına yığarlar. Bu yığış neticesi yatakları yükselen dereler bir zaman gelir ki, buralarını terketmek zorunda kalarak engin taraflarda yeni mecralar teşkil eylerler. Bu tabiî hâdise dolayısile meydana gelen tatlı meyilli yükseklikleree biz Keli diyoruz ki, bunların alt tabakaları çakıllar ve üst kısımları da kumlarla örtülüdür. Dolmuş eski dere yataklarından ibaret olan bu Keliler yağmur sularının kolaylıkla nüfuzunu sağladıkları için kışın birçok köylerin tabiî güzergâhını teşkil ederler. Bu sebeple yukarı ovanın düzlüklerinde sık sık rastladığımız bu Kelilerin geçmişteki sulama tesislerile bir ilgisi yoktur. Süptropik iklimlerde bu mecra doluşuna ait en büyük örnekleri Çin'de müşahede eylemek mümkündür. Dr. P. Vageler'e nazaran meşhur Sarırmak buna bir misâl olarak gösterilebilir. Bu büyük nehrin bazan yüzbinlerce insanın ölümü ile neticelenen taşkın âfetleri seddeler dolayısile yatağının dolarak yükselmiş bulunmasından ileri gelmektedir. Bu gibi taşkınlıklar ufak çapta da olsa, tarih boyunca Adana ovasında da sık sık vuku bulmuş ve Seyhan ile Ceyhan bir çok defalar birleşip ayrılmışlardır. Bunun için bölgemizin ilk çağlar ziraatini incelerken bu olayların tesirlerini gözden uzak tutmamak lâzımdır.

Çünkü bu durum karşısında ilk çağlar ziraatinin daha ziyade yukarı taraflarda teksif edilmiş olması gerekmektedir. Yalnız şu da var ki, o devirlerde son derece ehemmiyet taşıyan binek ve çeki hayvanlarına lüzumlu otlakları havi bulunan Adana ovasının bu alçak kısımları da insanoğullarının yaptıkları hüyüklerle nispeten iskâna salih kılınmış ve buranın pek münbit (1) topraklarından faydalanmak imkânları aranmıştır. Mazide Çukurova'nın milyonlarca nüfusu barındırdığı dikkat nazara alınırsa buna esasen bir zaruret vardı. Adana ziraatinde bu suretle büyük tesirleri görülen bu nehirler diğer taraftan da nakil kolaylığını sağladıkları için bu kültürün inkişafında mühim bir rol oynamışlardır. Bu meyanda şu ciheti de belirtmek lâzımdır ki, mahdut sayılı geçitleriyle Toros ve Amanos dağları da başka yönlerden bu ırmaklar kadar ova ziraatine müessir olmuşlardır. Yalnız şu farkla ki, bunlar zaman zaman onun gelişmesi derecesinde perişan bir vaziyete girmesine de sebep teşkil eylemişlerdir. Filvaki bu geçitler yüzünden birçok akınlar Adana'yı hedef tutmuş ve buranın ziraat kültürü de onların amansız darbelerinden kendini kurtaramamıştır. İşte bu kötü hâdiselerin sık sık vukuuna rağmen yukarda kısaca izahına çalıştığımız Adana ovasının baha biçilmez özellikleridir ki, ziraatini küçük bir sükûn devresi bulur bulmaz tekrar itilâ sevi-

(1) Mezkûr hüyüklerin bulunduğu yerler ile ovanın diğer arazisi arasındaki kuvvei inbatiye farkını, Almanya'da Hohenheim ziraat âli mektebinde tahsilde iken yaptırmış olduğum, toprak tahlilleri açık bir şekilde göstermektedir. Bilvesile şurasını da arzedelim ki bugün Çukurova'da rastladığımız, muayyen mesafelerde kurulu bir sıra, yüksek hüyüklerin ziraatle ilgisi yoktur. Bunlar bilhassa İranlılar zamanında meşale (ateş) usulü ile muhabereyi temin için kullanılmıştır.

yesine ulaşmakta geciktirmemiştir. Nitekim Birinci Dârâ'nın 492 yılında Yunanlılara ve oğlu Xerxes'in de yine Milâttan önce 481 senesinde Yunanistan'a karşı açtıkları savaşlarda Çukurova'yı bir askerî yığınak ve üs halinde kullandıkları zaman büyük bir orduyu buralarda besleyişleri buna bir delil olarak gösterilebilir. İran hükümranlığının uzunca bir müddet Kilikya'yı ittifakı içerisine almak suretiyle açtığı bu sâkin devre neticesiledir ki, yukarıda bahse mevzu inkişaf meydana gelebilmiştir. Keza Milâttan önce 386 tarihlerinde İran hükümdarı Keyhüsrev'in Kıbrıs isyanını bastırmaya çalışan Satrapi Tribazos'un bütün ordusunun iaşesini Çukurova'dan sağlamak imkânını bularak gerçek askerî bir isyanı önleyebilmesi de bu gelişmenin ikinci bir misalidir. Böylece bir huzur devresi bulur bulmaz terakkiler kaydeden Adana ovasının ziraati (atçılığı) hakkında bize en eski malûmatı Karatepe kitabeleri vermektedir.

Bu yazıtlarda Kral Asitavandas icraatından bahseylerken: «At at üstüne yaptım» diyerek bölgemizde atçılığın fazla gelişmiş olduğunu da anlatmaktadır. Bu suretle Karatepe kitabeleri atçılığımızın inkişafını 2700 yıl geriye doğu götürürken (1) Ksenofon (Xenophon) dan da 2360

(1) Prof. Barnett'in (Karatepe Hitit hiyeroğlifinin anahtarı) makalesinde verdiği izahattan ise: Fenikeliler gibi Kue (Çukurova) ile ticarî münasebeti olan Hz. Süleyman'ın bölgemizden at satın aldığı ve o zamanlar Kue'nin at yetiştirmeğe tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Hz. Süleyman'ın Milâttan evvel takriben 971-932 yılları arasında hüküm sürdüğünü göz önünde tutarsak atçılığımızın inkişaf tarihini üç bin sene geriye götürebiliriz.

Bilvesile şurasını arz edelim ki, Süleyman ülkesi ile yapılan at ticaretinin gelişmesinde Fenikeli tüccarların büyük

sene evvelki ziraat bitkilerimiz hakkında esaslı bilgiler ediniyoruz. Milâttan önce 430 yılında Atina'da doğmuş olan bu şöhretli kumandan ve tarihçi genç Kirus'un (Kyrus) Orta Anadolu'dan başladığı İran seferini anlatırken: «Kirus hiçbir mukavemetle karşılaşmadan dağlara çıktı ve ovada Kilikya karakollarının çadırlarını gördü. Buradan sonra her türlü ağaçları ve asmaları bol olan bir ovaya indi. Burada pek çok susam, darı, buğday ve arpa yetişiyordu. İki ucu denize uzanan yüksek bir dağ silsilesi her taraftan bu ovayı kuşatmıştı» diye yazmaktadır. Ksenofon'un bahseylediği meyveliklerle bağlar elbette ki kadim yüksek bir kültürün işaretleridir. Kaldı ki, Karatepe yazıtlarını teyiden Herodot'un Kilikya'dan her sene İran hükümdarlarına 360 beyaz at gönderildiği hakkında verdiği haber bu düşünceyi tamamiyle kuvvetlendirmektedir. Zira islâh işi bilindiği gibi esaslı bir bilgiyle beraber uzun zamanlara muhtaçtır ve her sene 360 seçme atın yollanması dile kolaydır.

Yine Karatepe heykeltıraşî eserlerinde hurma ağacı reliyefine rastlanması bu tarihlerden evvel Adana ovasında hurma ekiminin yapıldığını göstermektedir. Keza eskidenberi mıntakamızdaki tepelerin hayli emek isteyen zeytinliklerle bezenmiş bulunduğu bir vakıadır. Denebilir ki, Çukurovalılar Hititlerden sonra Asurilerin müterakki bahçeciliğinden çok şeyler öğrenmişlerdir. Filhakika bahçeciliğe son derece hevesli, faal bir çiftçi olan Sanherib zamanında gerek meyve ve gerekse süs bahçe kültürü bilhassa inkişaf etmiş ve tesirini bütün A-

---

rolü olmuş ve Kilikya'dan kereste, demir, gümüş, kurşun, bakır ve yiyecek maddeleri satın alan bu denizci milletin nakil işlerinde gemilerinden bilhassa faydalanılmıştır.

sur ülkelerinde göstermiştir. Ezcümle Sanherib'in yaptırdığı ekzotik meyveler ve hayvanat parkı kendinden evvelki kral İkinci Sargon'ın, Yukarı Suriye ve Amanoslar'dan çiçekler toplattırıp, Karsabad şehrinde tesis eylediği meşhur nebatat bahçesini gölgede bırakacak derecede idi.

Roma İmparatorluğunun huzur ve sükûn getirdiği şaşaalı devirlerinde ise Çukurova'nın ziraati büyük ilerlemeler kaydetmiş ve o vakitler yarı dağlık bölgeleri bile şehirlerle dolmuş olan bu memleket Roma'nın bir gıda anbarı haline geldiği gibi kurduğu geniş keten sanayii ile de giyim ihtiyacını karşılamıştır.

Mıntakamız çiftçiliğinin bu terakkisinde Latifundia denilen Roma büyük arazi işletme usulünün her halde mühim tesiri olmuştur. Köleleri çalıştırmak suretile çok ucuza istihsal yapan bu işletmecilik bilindiği gibi Romalılara Kartaca'dan geçmiştir ve bu hususda da senator Catonun (1) büyük dahli olmuştur.

Cato aslında Romalı bir köylü çocuğudur ve bundan dolayı küçük ziraat tarzını tehdit eyleyen Kartaca'nın fırsat düştükçe aleyhinde konuşmuş ve bu memleketin inkişaf sebeplerini tetkik eylemenin lüzumu üzerinde ısrarla durmuştur. Onun içindir ki Roma Senatosu Milâddan önce ikinci yüzyılın birinci ortasında mağlûp Kartaca'ya bir etüd heyeti gönderilmesine karar verdiği zaman kendisi bu heyetin başında bulunmuştur. Cato oraya varınca evvelâ kütüphanesini ziyaret eylemiş ve Kartaca'nın

(1) Cato Milâtdan evvel 243-149 seneleri arasında yaşamış kültürlü bir zatdır. Ayni zamanda âteşin bir hatip olan mumaileyhin (Ziraat üzerine) yazdığı kitap, eski Roma köylüsünün hayatını tasvir etmesi bakımından, kıymetli bir eserdir.

meşhur ziraatçisi Mago'nun kitabını bulup inceledikten sonra 700 bin nüfuslu bu muazzam şehrin refah saiki olan hinterlandındaki Afrika çiftçiliğini tetkik etmiştir.

Cato'nun avdetini müteakip İtalyada benimsenmiye başlayan büyük arazi işletme usulü Kartaca'nın tahribinden sonra (M. Ö. 146) gelişerek Roma'nın fütuhat devirlerinde tatbikat sahasını bilhassa eyaletlerde bulmuştur. Zira ordu kumandanları, kendilerine bağışlanan devlet topraklarında, diledikleri kadar harp esirini çalıştırmak ve zengin asiller ise vilâyetlerdeki malikâneleri için lüzumundan fazla köle satın almak imkânına sahip olmuşlardır.

Hayatları efendilerinin emrine bağlı bu zavallı insanların gücü iledir ki, münevver çiftlik nazırları patronlarının villaları (Tarlaların merkezine kurulmuş, taş dıvarla çevrili münferit çiftlikler) etrafında yayılan geniş araziyi tamamen işletmek fırsatını elde etmiş ve fâhiş kârlarının bir kısmı ile de teknik bilgilerini ortaya koyabilmişlerdir. Nitekim Latifundia'larda mükemmel sulama yapıldığını, toprağın verim kabiliyetine göre mahsul çeştileri ayrılarak gübrelemeye tâbi tutulduğunu, bir nevi biçme (orak) makinesi ile diskli düven ve nadas pulluklarının kullanıldığını görüyoruz.

Yukarda kısaca izahına çalıştığımız Latifundia'lar vesilesile şu ciheti belirtmek lâzımdır ki, ziraat endüstride olduğu gibi zamanla tekâmül etmemiştir. Bazı yerlerde kadim devirlerin ziraati şimdikinden ileri vaziyette idi. Meselâ Mezopotamya vaktiyle bugünkünden daha entansif ve esaslı ziraate sahip bulunuyordu.

İşte bütün bu olaylar karşısında biz ilk çağlarda Adana ovasında kesif bir ziraat yapıldığını kabul edebiliriz. Filvaki bugün hangi taraf eşilse burada örenlere tesadüf

olunmakta ve birçok hüyüklerde masere gibi ziraî sanatların icra edildiği inşaat bakiyelerine rastlanmaktadır. Bu sebeple eskiden seyr ve sefere müsait olan Seyhan ve Ceyhan nehirlerinden büyük yelkenlilerin ve karadan da sayısız kervanların başka ülkelere bol miktarda hayvan, hububat ve yağlı maddelerle orman mahsulleri götürdüklerine şüphe yoktur. Bunun içindir ki, tarih boyunca denizci milletler Kilikya kıyılarında yerleşmek üzere kanlar dökmüşler ve birçok devletler yalnız geçit olduğu için değil münbit toprakları ve zenginlikleri dolayısiyle Çukurova'ya akın etmişlerdir.

ADANA OVASININ İLK ÇAĞLAR TARİHİ

Gerek Anthropolojik tetkikler ve gerekse Praehistorik buluntu mahalleri bize Küçük Asya'nın en eski meskûn ve kültür bölgelerinden birinin Kilikya olduğunu göstermektedir. Bunun için emniyetle söylenebilir ki, Çukurova'lılar karanlık devirlerdenberi komşulariyle bir irtibat halinde idiler ve böylece de çok eskiden tarihî rollerini ifa etmeye başlamışlardır. Fakat Çukurova'nın ve dolayısiyle Adana'nın bu kadim tarihi, evvelce bahseylediğimiz Akad kıralı büyük Sargon'un seferi müstesna, nihayet Hititliler devrine kadar götürülebilmektedir.

Boğazköy metinlerinden bir kısmı bize Hititlerin kuzey bölgesinde Kaska denilen bir halk kitlesi ile güney batı taraflarında Arzava ve Kizvatna Krallıklarından bahis eylemektedir. Bunlardan Kaskalar son derece gözü pek ve kavgacı insanlardı. Firavun üçüncü Amenofis'in Arzava Kralı Tarhundaraba'dan esir veya asker olarak kendisine Kaskalardan gönderilmesini istemesi de her halde bu sebeptendi. (Prof. Landsberger'e nazaran bu halk kitlesi Milâtdan evvel 1750 tarihlerine doğru meydana çıkmış ve Asur hükümdarı ikinci Sargon zamanına (M. Ö. 721 - 705) kadar şöhretlerini muhafaza eylemiştir).

Kaskalar belki Arzava ve Kizvatnalılardan kültürce pek geri idiler; lâkin harp kabiliyetleri o derece fazla idi ki, akınlarında bazan Hitit devletinin başşehri Hattuşa'yı tehdit eyleyecek kadar ileri gidiyorlardı. Bunun için Milâddan evvel takriben 1334 senesinde tahta çıkan enerjik ve işgüzar ikinci Murşil'in evvelâ Kaskalar meselesini halletmiye çalıştığını görüyoruz.

ARZAVA KRALLIĞI

Hititler «aşağı memleketten Arzavaş düşmanı geliyordu» dedikleri Arzava Krallığını kendileri için ezelî bir hasım sayıyorlardı. Prof. Götze tarafından okunan Akkad'ca yazılı Hitit Teksti Madduvattas'dan Arzavaların Hititler için hususî olarak bir düşman addedildiği ve eskidenberi bu krallığı kendi ülkelerine katmak istedikleri daha iyi anlaşılmaktadır. Bunun da sebebi vardı. Çünkü Arzavalılar Hititlerin sıkışık zamanlarını bekliyorlar ve muntazam teşkilâtlı bir devlet olmak itibariyle onlara Kaskalardan çok fazla zarar veriyorlardı. Nitekim Suppiluliuma'nın babası üçüncü Tudhaliya'nın devrini tasvir eden bir Hitit metni «Kaskalar Hitit ülkelerine saldırırken aşağı memleketten Arzavalı düşman geldi ve Hitit yurdunu tahrip etti» diye acı acı şikâyet eyler.

Hititlerin bu kritik durumundan Arzava çok faydalanmış ve kuvvetlenmiştir. Filhakika Tel Amarna (Mısır) hafriyatında elde edilen tabletlerden öğrenildiğine göre Firavun üçüncü Amenophis'in (hükümranlığı takriben M. Ö. 1405-1370) kendisi ile iş birliği yapan kral Tarhundaraba'ya hediyeler göndermesi ve yazdığı iltifatkâr mektuplar Arzava'nın önemli, geniş bir memleket olduğunu belirtmektedir. Arzava krallığının bu ehemmiyetini keza Hitit İmparatoru İkinci Murşil'in Kral Uhha Luiş'in ordulariyle fasılasız iki sene savaşmak zorunda kalışı ve aldığı esir sayısı göstermektedir. Filvaki harp zamanlarında Hitit Hükümdarları kışları kendi ülkelerinde geçirmeyi âdet edinmişlerken bu muharebelerde Mursilis iki kış Arzava memleketinde kalmış ve harp bittiği zaman aldığı esirlerin sayısı 166 bine yükselmiştir. Bu iki senelik sa-

vaşta adı geçen Valma şehrini Dr. Forrer Adana ile karıştırmakta ve şayet Valma Adana değilse bu şehrin, baraj suları altında kalmış olan, Bayramhacılar köyü civarında bulunması gerektiğini söylemektedir.

Forrer'in bu suretle Arzava'yı Orta Kilikya'da göstermesine mukabil Prof. Götze ise bu krallığın daha batıda bulunduğunu iddia eylemektedir. Çoğunluk tarafından kabul edilen bu ikinci teze göre Arzava Silifke dolaylarından Antalya kıyıları boyunca güney doğu Akdeniz taraflarında hüküm sürmüştür.

KİZVATNA'YA GELİNCE :

Bu krallığın uzun münakaşalardan sonra Çukurova' da bulunduğu anlaşılmıştır. Bu hususta Prof. Götze'nin büyük emeği geçmiştir. Bu değerli bilginin verdiği malûmata göre Kizziwatna (Kizvatna) dan ilk defa Milâtdan önce 1650 senesinde bahis geçmektedir. Eski Hitit devletinin kalkınma devresine rastlayan bu vakitlerin nihayetlerine doğru Hitit hükümdarı Telipinus Kizvatna Kralı İşputahşu ile bir muahede akdeylemiştir. İşputahşu'ya ait olup Tarsus'ta Gözlü kule hafriyatından elde edilen mühür damgasından anlaşıldığına göre kendisine Büyük Kral denmektedir (1). Telipinu'dan sonra, bütün Yakın Doğu milletleri gibi, Hitit tarihi de karanlıklara büründüğünden bu muahedeyi takip eden devre hakkında maalesef hiç bir yazı yoktur. Ancak Milâtdan evvel 15 inci asrın ortalarına doğru Hitit Kralları Suriye politikasında Dedelerinin yerlerini almaya başlayınca Kizvatna da tekrar tarihe karışmaktadır. Bu zamanlara dair vesikalardan Kizvatna'nın, İmparator Suppiluliuma'nın büyük babası Tudhaliyas II zamanında (M.Ö. 1460-1440), yukarı Mezopotamya ovasına yapılacak kadar genişlemiş olduğu anlaşılıyor. Torosların kuzeyde ve Lamas suyunun da batıda tabiî hududunu teşkil eylediği sanılan bu geniş devlet Prof. Bilabele nazaran Tudhaliya'nın Halpa (Halep) şehrini zap-

(1) İşbu Bulla = Mühür damgası Adana müzesindedir. Ve maalesef bundan başka da Kizvantlıların tarihini aydınlatabilecek bir buluntu olmamıştır. Yalnız Prof. Dr. Bossert, Suriye'ye gidiş yollarını dikkat nazara alarak. Hemite köyündeki reliyefin Kizvatna Krallarından birine âit olabileceğini tahmin eylemektedir.

tettiği vakit Hititlerin müttefiki bulunmakta idi. Kizvatna bu galibiyetten çok faydalanmış ve pek muhtemeldir ki, Suriye hükümranlığı üzerinde Hititlerden bazı haklar elde ettiği gibi onlara ait bir kısım araziyi de memleketlerine katmıştır. Böylece Hititler bir müddet Halpa'dan bilfiil ayrılmış bulunmakla Kizvatna hemhudut olduğu Mitanni devletinin tehdidi altına girmiş ve İkinci Hattusilis zamanında da tehlikenin artışı onları Hititlerin dostluğunu aramaya sevketmiştir. Hattusilis ile Talzus arasında aktolunduğu tahmin edilen muahede Hititlere Kizvatna Krallığını kontrol hakkını veriyordu. Mamafih bu dostluk İkinci Hattusil'in ölümü ile yerine geçen oğlu Üçüncü Tudhaliyas devrinde vukua gelen askerî krizler dolayısiyle, Hitit memleketleri istilâya uğradığından, uzun sürmemiştir.

Milâtdan önce takriben 1375-1365 yıllarında Suppiluliumas büyük Hitit İmparatorluğunu meydana getirirken Kral Sunassura'nın da Kizvatna'nın gücünü arttırmış olduğu görülüyor. Filvaki Sunnassuras eski Hitit bağını reddediyor ve Suppiluliumas ile yeni bir anlaşma yapıyor. Bu muahede Kizvatna'yı Hitit Konfederasyonunda bırakmakla beraber onun herhangi yabancı bir devletle politik münasebetlere girişmesini kabulleniyordu. Anlaşmanın bu hükmü Kizvatna'yı Hitit İmparatorluğunun himayesindeki Krallar arasında hususî bir imtiyaza sahip kılmakta idi. Kizvatna'nın bu özel vaziyeti Arzava ve Mitanni ile ayni seviyede bulunmasını sağlamış ve hattâ onların inkırazından sonra da daha bir müddet önemini muhafaza imkânını vermiştir. Buna mukabil Hititler Kizvatna'dan bazı kasabalar almışlardır ki, bunlar arasında mühim bir dinî merkez olan Kummanni (Komana) başta geliyordu. Suppiluliumas buraya oğlu Telipinu'yu

rahip yapmış ve şehrin manastırına hediyeler takdim etmek suretiyle kendinden evvel gelen kralların âdetlerini teyid eylemiştir. Suppiluliuma'nın gerek bu hareketi ve gerek sonradan oğlunu Halpa'ya kral tâyin etmesi suretiyle Hitit ülkeleri arasındaki Kizvatna koridorunu tamamiyle hegemonyası altına almak politikasını gösteriyor. Bu bakımdan kendisinin ölümünden sonra isyan eden memleketler arasında Kizvatna'nın da bulunması tabiî karşılanmalıdır. Nitekim Suppiluliuma'nın ikinci oğlu Mürşiliş tahta çıkar çıkmaz Kizvatna'nın kontrolunu eline almak istemiş ve buna da kısa bir zamanda muvaffak olarak bu Hitit siyasetini açıklamıştır. Onun askerî ve politik kudreti çok genişti ve bundan dolayı da hiç şüphe yoktur ki, Kizvatna'yı Arzava harbinden evvel süratle işgal etmiştir. Bu suretle Milâtdan önce takriben 1332 senesine doğru Hitit İmparatorluğu camiasına katıldığı anlaşılan Kizvatna'nın (1) mevzuumuz yönünden en enteresan olan ciheti; Çukurova'nın güney orta kısımlarına Adaniya memleketi denmesi ve dolayısiyle Adana şehrinin Milâtdan evvel 1650 tarihlerinde, kendisinden isim aldıracak kadar, önem taşımış olmasıdır.

(1) Kizvatna'nın bir Hitit eyaleti haline getirilmesi Kadeş harbinden (M. Ö. 1286) kısa bir müddet sonra vuku bulmuştur.

Milâtdan önce on dokuzuncu yüzyıl içinde Kızılırmak havzasına yerleşmiş olan Hititlerin nerden geldikleri henüz kat'î şekilde tesbit edilememiştir. Arkeologlarla Filologlardan bir kısmı Hititlerin Kafkaslar yoluyla doğudan, diğer bir kısmı da Boğazları aşmak suretiyle batıdan Kızılırmak havzasına girdikleri mütalâasındadır (1).

Bununla beraber yeni tetkikler daha ziyade birinci tezin doğruluğunu meydana çıkartmakta ve hattâ bunların evvelâ münbit ve mahsüldar güney-güneybatı Anadoluya indikleri fikrini ortaya koymaktadır. Ezcümle Dr. Margarete Riemschneider, Die Welt der Hethiter kitabında: «Hitit Kralları düşmanlarını kuzeyde ve batıda hükûmet merkezinin kapularına kadar yaklaştırdıkları halde Haleb ve Kargamişi ellerinde tutmak için mütemadiyen didinmişler ve hiç bir vakit Kizvatna'yı gözden kaybetmemişlerdir.» diyerek bu son tezi hararetle benimsemektedir.

---

(1) Bilhassa Alman Filoloğ ve Arkeoloğlarının Indogerman olarak üzerinde durdukları bu idareci zümrenin kaynaştığı esas büyük halk kütlesi Proto-Hitit (Eti) lerin ise ne zaman Anadolu'ya yerleştikleri meçhuldur. Gerek İndojermen, gerekse Sami ırka mensup bulunmıyan bu insanların bıraktıkları ziynet ve kült eşyası ile dillerinden kalma bazı kelimeler kendilerinin Altay menşeli olduklarını gösterir mahiyettedir. Prof. Kurt Bittel, henüz derinliklerine nüfuz edilemiyen, Proto-Hitit lisanının indogermanca olmadığı gibi semit (samî) veya kafkasca ile de bir alâkası bulunmadığı mütalâasındadır. (Grundzüge der Vor und Frühgeschichte Kleinasiens, sahife 40).

Proto-Hititler ziraat yapmayı, hayvan yetiştirmeyi ve beldeler kurmayı biliyorlardı. Bunların tesis ettikleri siteler arasında Çukurova'da da Sisan yani Sis (Kozan) şehri vardı.

Filhakika verimli toprakları ve müsâit iklim şartlariyle beraber Milâtdan evvel ikinci bin yıllarda Ön Asyaya hükmeden devletler arasındaki ekonomik münasebetler Akdenizin doğu kıyılarında vukua geldiğinden her millet için bu mıntakaya ve onun ayrılmaz bir cüz'ü bulunan kuzey Suriye'ye hâkim olmak en büyük gaye idi. Böylece o vakitlerin bütün dünyasını teşkil eden mezkûr bölgelerde Hititler de hayatî menfaatlerini aramışlar ve Tudhaliyas I. zamanında (M. Ö. 1740 - 1710) kuvvetlenen Anitta'nın küçük krallığından sonra Labarnas devrinde (M. Ö. 1680 - 1650) devletin kurulmasını müteakıp soy yakınları Kizvatnalılarla iyi geçinmek politikasını güderlerken kuzey Suriye'yi nüfuzları altına almaya çalışmışlardır. Nitekim M. Ö. 1650 senesinde tahta çıkan Birinci Hattusili'nin Toroslardan Halep üzerine sarktığı ve Murşiliş I. zamanında (M. Ö. 1620 - 1590) bu genişleme harekâtının tekrarlandığı görülmektedir. Fakat Babil'e kadar ulaşan bu Hitit yayılması onun öldürülmesile durmuş ve hanedan ile asiller arasındaki anlaşmazlıklar ve saltanat kavgaları yüzünden zptedilen yerler elden çıkmıştır.

Bununla beraber M. Ö. 1525 - 1500 yılları içinde TELİPİNU'nun idarî ve hukukî bakımlardan gerekli ıslâhatı yapmasından sonra M. Ö. 1420 tarihine kadar geçen müddet zarfında ALLUWAMANS ve ikinci HANTİLİS, ZİDANTAS, HUZZİYAS ve TUDHALİYAS II. ile birinci ARNUVANDA'nın devlet gücünü artırarak Suriye hududunda yerleştikleri ve HATTUSİLİS II. devrinde (M. Ö. 1420 - 1400) Hititlerin tekrar genişleme politikasını takip eyledikleri müşahede olunmaktadır. Her nekadar üçüncü TUDHALİYA'nın saltanat yıllarında (M. Ö. 1400 - 1385) vukua gelen askerî krizler ve ikinci ARNUVANDAS zamanında (M. Ö. 1385 - 1375) Kaşkaların çıkardıkları büyük

kargaşalıklar bu yayılma işini durdurmuşsa da isyan tehlikesini bertaraf eden Tudhaliya'nın küçük oğlu Suppiluliumas iş başına geçtikten sonra bu dâva tekrar ele alınmıştır. Bu hususta Suppiluliumas daha cezri hareket etmiş ve Kizvatna ile Arzava'yı muahedelerle Hitit İmparatorluğuna bağladıktan sonra kuzey Suriye'ye hâkim olan Mitanni devletini ortadan kaldırarak burada kat'î hâkimiyeti sağlamıştır.

Suppiluliuma'nın 40 sene kadar süren (Milâtdan önce takriben 1375 - 1335) saltanatı esnasında bir çok büyük muvaffakiyetleri olmuştur. Lâkin tıpkı Kanunî Sultan Süleyman gibi esas yurdu Anadolu'yu ihmal eylemesi ve uzun müddet Suriye'de kalması yüzünden Hitit ülkelerinde memnuniyetsizlik artmıştır. Bunun içindir ki, öldüğü zaman Kaskalar başta olmak üzere Kizvatna'nın da katıldığı isyanlar çıkmıştır. Kendisinin yerine geçen büyük oğlu Birinci Arnuvandas hasta olduğundan âsilerle uğraşamadı. Fakat onun vefatından sonra tahta oturan kardeşi İkinci Mursilis çetin mücadeleler neticesinde tam bir huzur ve sükûn temin etti. Boğazköy Tekstlerinde bu enerjik ve muvaffak hükümdara ait gayet zengin malûmat vardır. Zamanında (Milâtdan önce takriben 1334 - 1306) Kizvatna Hitit İmparatorluğuna bağlanmış ve Arzava zaptedilmiştir. İkinci Mursilis Mısır gibi komşu büyük devletlere daima kendini saydırmış ve onlarla dost geçinmiştir. Hitit tarihinde kudretli bir kumandan olduğu kadar dirayetli bir devlet adamı olarak da yükselir.

İkinci Mursil'den sonra tahta çıkan oğlu Muvatallis küçük kardeşi Hattusil'e Kaska memleketlerinin idaresini bırakarak ağır devlet yükünü hafifletmek istemişse de onların isyaniyle karşılaşmıştır. Bunun üzerine Hattusil'i Başkumandan tâyin etmiş ve hükûmet merkezine kadar

ilerliyen Kaskaları tenkile muvaffak olan kardeşine yanan şehirlerin imariyle idaresinin ıslahı işini havale eylemiştir.

Hititlerin bu karışık günlerinden Mısırlıların faydalanmak istedikleri görülmektedir. Nitekim Firavun Birinci Ramses Kadeş şehrine kadar yürümüş ve burayı zapt etmiştir. Halbuki Muvattallis dedesi Suppiluliuma'nın siyasetini gütmekte ve Suriye'yi elde tutmak istemekte idi. Bu sebeple Mısırlılar ile Hititler arasında politik rekabet başlamış oluyordu. Her ne kadar Birinci Ramses meselesi bir mütareke ile hal edildi ise de yerine geçen İkinci Ramses bu anlaşmayı tanımadı ve 20 bin kişilik bir kuvvetle Kadeş üzerine yürüdü. Bunu haber alan Muvattallis de büyük bir ordu hazırladı ve süratle Çukurova'dan geçerek (1) M. Ö. 1286 yılının Mayıs ayı sonlarında Kadeş önlerine geldi.

Kendisine pek güvenen Ramses ise bu esnada ordusunun başında Orontes (Asi) nehri boyunca kuzeye doğru ilerliyordu. Mısır büyük ilâhlarından AMON, RE, PTAH ve Sutekh isimlerini verdiği 4 guruptan Amon ve Re şehre yaklaştıkları vakit Muvattallis Kadeş'in surları arkasında kuvvetlerini gizlemiş bulunuyordu.

Sabahın erken saatlerinde Hititlerin 2500 harp arabasiyle yaptıkları müteaddit hücumlar sonunda Re gurubu tamamen dağıldı. Bunlar perişan bir halde kaçarlarken Amon gurubu da muhasara edildi. Ptah ve Sutekh henüz uzakta idiler. Bu sebeple durum Mısır hükümdarı için son derece kritikti. Fakat Ramses galip tarafın ordugâhı yağ-

(1) Muvatalli'nin Sirkeli hüyüğünde bulunan röliyefinin Ceyhan ırmağına bakan kaya üzerinde yapılmış olması bize onun mezkûr nehri bu mevkiden geçtiğini anlatmaktadır.

maya dalmasından istifade etmesini bildi ve bu çok tehlikeli vaziyetten sıyrılmaya muvaffak oldu. Böylece savaş kesin bir şekilde neticelenmedi ve Kadeş ile Kuzey Suriye Hititlerde kalmak üzere her iki devlet arasında bir muahede yapıldı.

Muvattalli'nin M. Ö. 1282 de ölümünden sonra kardeşi Hattusilis krallığı istemediği için müteveffa hükümdarın oğlu Urhi Teşub Hitit İmparatoru oldu. Lâkin o kendisine karşı amcasının gösterdiği sevgi ve muzaherete rağmen onun idaresindeki şehirleri elinden aldı ve bu sebeple de Hattusilis yeğeni ile mücadeleye mecbur kaldı. Neticede Urhi Teşub mağlûp ve esir edilerek Hattusilis M. Ö. 1275 de kral ilân edildi. Böylece 50 yaşında idareyi eline alan tecrübeli Hattusilis III. Mısır'a karşı Babilliler ile dost geçinmek siyasetini tuttu. Bunun için kızını Asur Kralı Kadaşman Turgu'ya verdi. Fakat bu hükümdarın vefatından sonra genç oğlu Kadaşman Enlil zamanında Babil politikası hasmane bir şekil aldı. Bu vaziyet karşısında Hititler siyasetlerini Mısır lehine çevirmek lüzumunu duydular. Her iki devletin birbiri ile anlaşmasını Asur kudretinin gün geçtikçe artmakta olması tâcil etti.

Uzun müzakereleri takiben nihayet M. Ö. 1278 yılında Üçüncü Hattusilis ile İkinci Ramses arasında meşhur Kadeş muahedesi aktedildi. Mütecavize karşı müşterek müdafaa ve kardeşlik esaslarına dayanan bu anlaşmada mevzuumuz bakımından calibi dikkat olan şey Üçüncü Hattusil ile beraber karısı Kraliçe Pudu-Hepa'nın da Kizvatnanın kızı deye isminin zikredilmesidir. Bundan onun bir prenses bulunduğuna ve Kizvatna hükümdar ailesinden geldiğine hüküm eyliyebiliriz. Herhalde bazı politik sebeplerle ve Kizvatna'nın Hitit devletine ilhakını

meşru kılmak için böyle bir izdivaç (1) aktedilmiş olmalıdır.

Kadeş muahedesinden sonra kızlarından birini Ramses'e vermek suretiyle bu anlaşmayı perçinlemek isteyen Üçüncü Hattusili'nin diğer küçük krallıklarla da ittifaklar yaparak Asurilere karşı kuvvetli bir cephe kurmaya çalıştığı görülüyor. Bu sebeple Üçüncü Hattusil Hititlerin en dirayetli ve idareci imparatorlarından biri sayılabilir. Filhakika o, Hitit devletinin milletler arasındaki durumunu silâh kuvvetinden ziyade akıllıca ve tedbirli hareketlerile şerefli bir mevkie çıkarmaya muvaffak olmuştur.

Üçüncü Hattusil'in takriben 1250 senesinde vefatından sonra tahtın varisi henüz çocuk yaşta bulunduğundan devletin idaresi bir müddet annesi tarafından yürütülmüştür. Pek zeki ve tecrübeli olan Pudu-Hepa Asurilere karşı kocasının takip eylediği siyasette devam eylemişse de onların üstün kuvveti karşısında Fırat boylarındaki yerlerinden bir kısmını fedaya mecbur kalmıştır.

Bu tarihlerden itibaren Hitit Federasyonunu bağlayan rabıtalarrn yavaş yavaş çözülmeye başladığını ve Dördüncü Tuthaliya'yı takiben tahta ıkan Arnuvandas IV. devrinde (M. Ö. 1220 - 1190) imparatorluğun zayıfladığını müşahede ediyoruz. Bu kralın son yılında (veya onun vefatını müteakip yerine geçtiği tahmin edilen Suppiluliumas II. zamanında (M. Ö. takriben 1190) altı yüz

(1) Üçüncü Hattusilis onunla evlenmesini şöyle anlatıyor: «Mısır memleketinden döndüğüm zaman Tanrıya dua için Lavazantiyaya gitmiştim. Orada rahip Bentipşari (Bentişar) ın kızı Putuhepa'yı Allahın emriyle zevceliğe aldım. Birbirimizle kucaklaştık. Tanrı karı kocayı yekdiğerine sevdirdi ve biz erkek ve kız çocuklar meydana getirdik.»

senelik bu muazzam devletin amansız bir darbe ile yıkıldığı sanılıyor. Çünkü bu krala âit hiçbir vesika bulunmadığı gibi Hattuşa tekstleri de birdenbire kesiliyor. Tahmin olunur ki, sistemli bir hazırlığın meydana getirdiği büyük istilâ pek süratle bütün Hitit şehirlerini çökertmiştir. Bu suretle Milâtdan önce on ikinci yüzyılın başlangıcına doğru yanan Hattuşa'nın harabeleri üzerinde çok geçmeden Fırig (Phryg) lerin yerleştiğini görüyoruz. Bununla beraber imparatorluğun tarihi sona ermiyor. Asuriler daha bir müddet için Malatia ve Karkamişi Büyük Hitit olarak zikrediyorlar. Keza güney batıdaki Samal ve Kue de onların ülkelerinden sayılıyor.

Hitit imparatorluğunun hâkimiyet devirlerinde gerek yarı müstakil ve gerekse bir eyalet halinde idare edilen Kizvatna halkının huzur ve sükûn içinde yaşamış oldukları emniyetle kabul edilebilir. Bu hususu iyice anlayabilmek için Hitit devletinin, kralların maiyetinde Pankuş denilen asillerden müteşekkil bir meşveret meclisiyle yürütüldüğünü göz önünde tutmak ve imparatorluğun her tarafında cari olan ayni hukuk ve ayni örften bir örnek vermek kâfidir. Meselâ bazı tüccarların doğu ülkelerinde öldürülmesi dolayısiyle Üçüncü Hattusil'in Babil Kralı Kadaşman Enlil'e yazdığı bir mektupta :

«Hitit memleketinde ruh (insan) öldürülmez. Bir kimsenin öldürüldüğünü kral işitince katil tutulur ve öldürülenin kardeşlerine teslim edilir. Bunlar ya katilden tazminat alırlar veyahut da onu köle yaparlar. Krala karşı kötülük etmek isteyen olursa onu yabancı memleketlere sürerler; fakat ceza olarak öldürmek âdet değildir. Bir caniyi öldürmeyen insanlar bir tüccarı nasıl öldürürler? Öldürülen bu tüccarların kardeşlerini gönder ki, onların haklarını arayım» diyor.

O zamana göre en ileri bir monarşi sistemi ve modern bir hukuk anlamıyla idare edilen bir memleketin vatandaşları şüphesiz ki, huzur ve sükûn içinde yaşıyacaklardır. Işte bu âdilâne idare ve iyi gelenekler neticesiyledir ki, eskidenberi Kizvatnalılarla kaynaşan Hititlerin yüksek kültürleri Çukurova'da ve dolayısiyle Adana'da derin bir kök salmış ve büyük imparatorluğun çöküşünden sonra dahi asırlar boyu tesirini kaybetmemiştir. Fakat maalesef bu ferahlı zamana ait elimizde pek az döküman vardır. Bunlar arasında: Hitit devletinin Firavn İkinci Ramses ile dostluk paktını yaptıktan sonra Kizvatna'dan Mısır'a yatağan imali için demir cevheri gönderildiği ve Adana'ya gelen eski Hitit yolunun Kayseri, Saimbeyli, Feke ve Kozan üzerinden indiği mevzuumuzla ilgilidir.

KUELİLER DEVRİ

Hitit büyük devletinin, Milâttan önce takriben 1190 - 1189 seneleri arasında bilhassa batıdan gelen akınlarla, inkıraz buluşundan sonra imparatorluk ülkelerinde birçok küçük krallıklar meydana çıktı. Bu âni çöküşü takib eyleyen devirler içinde Karataş gibi sahil şehirlere Aka'ların yerleştikleri tahmin edilmekte ve Mopsos'un Toroslar'a kadar uzanan ve fakat henüz aydınlanmıyan hükümranlığı (1) bir tarafa bırakılacak olursa, Adana ovasında Kuelilerin hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. (Bu vesile ile şu noktayı tebarüz ettirmek lâzımdır ki, Hititler'in imparatorluk devirlerinde Küçükasya ile Suriye'nin kuzey doğu yarısındaki ülkelere verilen adlar inhitattan sonra değişmiş ve yepyeni isimler almışlardır. Keza tarihî merkezlerin bir kısmı ya yok edilmiş, yahut da ehemmiyetlerini kaybetmişlerdir. Hititler zamanındaki kabile adlarından da yalnız Kaskaların ismi kalmıştır ki, Çukurova'nın o vakitlerdeki adı olan Kizvatna'nın da ortadan kalkışı bu tahavvül ile kabili izahtır).

Dr. Forrer'e göre Kue memleketleri sonradan Romalılar zamanındaki Kilikya kadar genişti. Henüz doğu ve batı hudutları kat'î bir şekilde tesbit edilemiyen bu krallığı kuzeyde dağlık bölgelere hâkim olan Hilakku'ların

(1) Nitekim Gülek Boğazı yolu üzerinde bulunan Mezar Oluk'un eskiden ismi Mopsukrene idi ki, Yunanca Mopsusun çeşmesi demektir. Romalılar devrinde Tarsus'tan sonra ilk durak mahalli olarak kullanılan Mezar Oluk'un imparatorluk tarihinde, Constantius II. nin burada ölmesiyle (3.11.361) ayrı bir önemi vardır. B. İslâm devleti zamanında Mezar Oluğa ar Rahva denirdi. Çukurova Osmanlılara geçtikten sonra buraya Mezar Oluk adı verilmiştir.

ülkesi ve güneyde de Akdeniz sınırlıyordu. Hudutları gibi tarihleri de yarı karanlıklar içinde duran Kue'liler hakkında Asur metinlerinden biraz malûmat edinilebilmektedir. Mamafih, elimizdeki mehazlara nazaran, bu malûmat da Kue tarihinin son devirlerindeki bir kısım olaylarla kralların adlarını bildirmekten ibaret kalmaktadır. Bunlardan öğrenildiğine göre: Asuriler hükümdarları Assurnasirpal I zamanında (M. Ö. 883 - 860) Danunalar'ı yendikten sonra üçüncü Salmanassar devrinde (860 - 824) Kue ile doğrudan doğruya politik münasebet tesis etmişlerdir. (İstitraden şunu arzedelim ki, Asurilerin Kilikya ile olan ticarî bağları daha çok eski idi. Dr. Emin Bilgiç'in verdiği malûmata nazaran Asuriler bütün Anadolu'ya kumaş, iğne, tarak ve çivi gibi mamul şeyler getiriyorlar ve bunları kıymetli madenlerle mübadele ederek çok para kazanıyorlardı).

Asurilerin dotsluk kisvesi altında başlayan bu politik münasebetleri lâkin fazla sürmemiş ve Milâttan evvel tahminen 841 senesinde Kue'nin tazyikine maruz kalan Sam'alın kendilerini yardıma çağırmaları üzerine kral Kate'-ye harb açmışlardır. Milâttan önce takriben 840 - 838 yıllarında vukua gelen bu savaşlar neticesinde Asur kuvvetleri bütün Kue'yi zaptetmişler ve şehirlerini yağmadan geçirmişlerdir ki, bu bâdireden Adana'nın da kurtulmadığı tabiidir. Bu harbin sonunda hükümdar Salmanassar tarafından Kral Kathe başşehir Tarsus'tan kovulmuş ve yerine Asur dostu olan Kirri tahta oturtulmuştur. Asurilere daimî surette cizye vermeyi kabullenen Kirri'den bir müddet sonra da Urikki idareyi eline almıştır. Bu kralın Asur İmparatoru Üçüncü Tiglatpileser'e kumaşlar ve madenî eşya gibi değerli hediyeler göndermek suretiyle vaziyeti kurtarmağa çalıştığı anlaşılmaktadır.

Profesör Bossert Urikki'nin, evvelce bahsi geçen Danuna Kralı Asitavanda'nın Karatepe yazıtlarında kendisini büyük yaptığını söylediği, Avarkus ile ayni şahıs olması ihtimalini ileri sürmektedir. R. D. Barnett ise İngiliz Arkeoloji Enstitüsünün yayınladığı (Anatolian Studies) mecmuasının 1953 sayısında Karatepe'ye dair neşrettiği makalede: «Avarikus'un veya diğer okunuşu ile Avarkuvas'ın Milâttan önce takriben 738 yılında Kral Tigladpileser'e karşı harb edip ona yenilerek Asuriler'in hâkimiyetine giren Kue'li Urikki olduğunu ifade eylemektedir. Yine Barnett'in bildirdiğine nazaran Yunan an'anesine göre Danunalar şark asıllıdırlar ve adlarını Babillilerin ilâhı Belas'ın oğlu Danaos'dan almışlardır. Karatepe yazıtlarının sahibi Danuna Kralı Asitavad ise Fenikeli olmayıp bir Anadolu ismi taşımaktadır. Ve bu isim Asiden iştikak eylemiştir ki, bu da sevmek mânasına gelmektedir. Keza bu kral ecdadının Mopsos'a dayandığını söylediğine göre de Danuna memleketi Kue veya Kilikya'nın çok eskiden teşekkül etmiş bir parçası olmak lâzımgelir.»

Profesör Barnett'in verdiği bu izahat ile Asitavanda'nın Karatepe kitâbesindeki ifâde tarzından (1) anlaşıldı-

---

(1) 10 Ekim 1956 günü Karatepe'yi ziyaretimizde sayın Halet Çambel'den keykeltraşî eserlerin izahatını aldıktan sonra değerli Arkeoloğumuz Bahadır Alkım'dan da, Hitit hiyeroğlifini çözmeğe yarayan, kitâbenin Fenikece ve Hititçe metnini öğrendik. Asitavandaş, hülâsa olarak, şöyle diyor: «Ben Asitavanda Danuna (Adanava) Kralı; Baal (Tarhund) ın gözdesi ve Avarikus'un büyülttüğü, ülkemi gün doğudan batıya kadar genişlettim. At at üstüne, kalkan kalkan üstüne yaptım. Hiç kimsenin şimdiye kadar itaat altına alamadığı vahşi (kanun tanımaz) adamları tedib ettim ve onları Adana ovasına yerleştirdim. Mop-

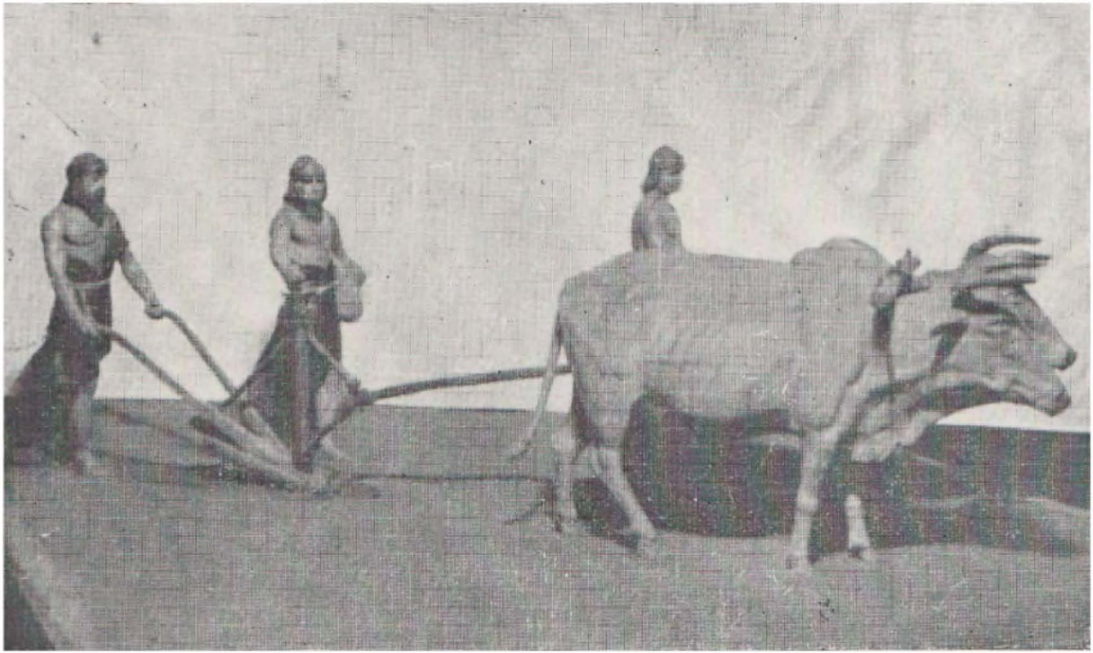

Karatepe Hâfirleri

Dr. H. Çambel ile Dr. B. Alkım ve misafirleri. Sağdan sola doğru : Dr. Çambel, Dr. Ulla Johansen, Arkeoloğ M. Ramazanoğlu, Kasım Ener ve Dr. Alkım.

Terkeşen'de Akdeğirmen (Güneydoğudan görünüş)

Assur Karasabanı

ğına göre Danuna esasında Kue'nin bir cüzüdür ve Prof. Dr. Alt'ın tahminine nazaran Adana ovası ile Amanoslar'ın batı yamacı arasında bulunan mıntakadır. Karatepe ise Toroslar'dan gelecek saldırışlara karşı bir ileri karakol veya müstahkem mevki olarak kurulmuştur. Danunalar da Anadolu'dan Yunanistan'a göç etmiş bir halk kütlesidir. Bunlar sonradan tekrar Doğu'ya geçmişler (1) ve nihayet Adana bölgesinde yerleşmişlerdir.

---

sos hnedanına bağlı olmayan bu insanların yerlerinde birçok kaleler inşa ettim. Bu kaleyi (Karatepe) yaparak ona Asitavandava adını verdim. Ben tanrılara vecibelerimi ifa eyledim ve bu arada her sene Tarhund'a bir koç ve bir boğa kurban ettim. Her kim bu şehri ve bu kitâbeyi tahribe cüret eylerse onu büyük Tanrı Tarhund ve Tanrılar mahv ve perişan etsin.»

(1) Danunalar'ın göç tarihleri malûm değildir. Yalnız Tell Amarna mektuplarından bunların M.Ö. 1400 senesinden evvel bir hükûmet kurmuş oldukları öğrenilmektedir. Filhakika Mısır Firavnı'nın Kenan'a dair işittiklerini bildirmesini istemesi üzerine Tyros (Sur) kıralının M.Ö. 1400 yılına doğru kendisine gönderdiği yazıda: «Danuna kralı öldü ve hiç bir kargaşalık çıkmadan kardeşi yerine geçti. Onun memleketi sâkindir» denilmektedir. Meyer ve Bilabel gibi alimler Tyros'lu Abimilki'nin verdiği bu habere dayanarak, Filistin (Kenan) e münasebeti dolayısiyle, Danuna'nın Suriye'de bulunması gerektiği fikrindedirler. Bu tezle beraber Fıravn üçüncü Ramses zamanında (M.Ö. 1200-1168) denizci kavimlerin Suriye taarruzuna Donunalar'ın da katıldıkları dikkat nazara alınırsa Adana ovasındaki krallıklarının kuruluş tarihini Hitit imparatorluğunun yıkılış devresine götürmek isabetsiz bir tahmin olmaz.

Çukurova'nın zengin gümüş madenleri ile kıymetli kerestelik ormanlarından maada münbit toprakları ve bilhassa Akdenize açılan emin koyları dolayısiyle Küçükasya'da genişlemek isteyen her devlet için büyük ehemmiyeti vardı. Bu sebepledir ki, Asuriler Kue için sistemli bir işgal politikası gütmüşler ve nihayet yeni Asur devletinin birinci hükümdarı Tiglatpileser III devrinde (M. Ö. 745 - 727) burasını istilâ etmişlerdir. Mamafih Çukurova'nın bir Asur vilâyeti haline getirilmesi dördüncü Salmanassar zamanında (727 - 722) vuku bulmuş ve ikinci Sargon'un saltanatı esnasında ise (722 - 705) halk üzerindeki baskı artırılmıştır. Her ne kadar Çukurovalılar Sanherib devrinde (Milâttan evvel 705 - 681) ayaklanmalarda bulunmuşlarsa da bunda muvaffak olamamışlardır. Asur metinlerinden öğrenildiğine göre bu hareketi İllubru (muhtemelen Namrun) valisi Kirua idare etmiş ve Gülek boğazını tutarak imdat kuvvetlerinin gelmesini önlemeye çalışmıştır. Fakat Asuriler Anchialos ve Tarsus şehirlerini zaptederek vaziyete hâkim olmuşlardır. İsyanın bastırılmasını müteakip yapılan işleri Sanherib şöyle anlatmaktadır: «Kirua'yı, Hilakku'lı birçok adamları, şehirlerden yağma edilen malları ve bütün hayvanları ile Ninive'de huzuruma getirdiler. Ve ben onun derisini yüzdürdüm.»

Çukurova'nın dehşet ve korku içinde çalkalandığı bu sıralarda Asurilerin karşısına büyük bir rakip devletin çıktığı görülmektedir. Bu devlet batı güney Anadolu'da ve dolayısiyle Adana ovasında ticarî menfaatleri bulunan Yunanlılardır. Lâkin Yunanlılar da Sanherib ile boy ölçüşememişler ve mağlûbiyetlerile neticelenen bir deniz muha-

rebesinden sonra bölgemizdêki ticaret merkezlerini (1) terk zorunda kalmışlardır. Sanherib bu zaferinden dolayı Ankialos civarında kendi heykelini taşıyan muazzam bir âbide diktirmiştir. (ARRİAN Ankilaos'un Sardanapal yani Assurbanipal tarafından kurulmuş ve surlarının yanına da anıt - kabrini yaptırmış olduğunu nakleyler ki, mezkûr âbidede : «Anakyndarexes'in oğlu Sardanapal Ankialos'u Tarsus'la birlikte tek bir gün içinde inşa etti. Sen, fakat ey yabancı: Ye, iç, zevklen! Zira insanın yaptığı diğer işler yorgunluğa değmez.» meâlinde bir kitâbe varmış. Büyük İskender zamanında sûrlarının ancak bir kısmı ayakta duran bu kayıp şehrin Mersin'in doğusundaki Karadıvar köyü civarında bulunduğu tahmin edilmektedir).

Asurilerin bu galibiyeti kendilerine Adana ovası gibi bütün Kilikya'da kat'î olarak yerleşme imkânlarını sağlamış bulunmasına rağmen Çukurovalılar istiklâlleri için çalışmaktan geri durmamışlardır. Nitekim Sanherib'den sonra tekrar isyan etmişler ve netice itibarile Assurbanipal zamanında (M. Ö. 668 - 626) Asurileri kendileri ile dost geçinmek zorunda bırakmışlardır. Bunun içindir ki, Çukurova'yı M. Ö. 633 yılında müttefik bir Assur dominyonu ve daha sonra da müstakil bir devlet olarak görüyoruz.

---

(1) Bu ticaret merkezleri için Çukurova'nın Soloi gibi liman şehirleri bahis mvezuu olabilir. Zira o zamandaki bu Elen faaliyeti emniyetle söylenebilir ki yalnız kıyılarda vukua gelmiştir. Filhakika Dr. Margarete Riemschneider'in izah eylediği gibi bu tüccar insanlar daima gemileriyle dolaştıkları sahillerde kalmışlar ve kendilerine sığınak ve yol olan mavi denizi gözden kaybettirecek noktaya kadar dahilde hiçbir vakit ileri gitmemişlerdir.

KİLİKYA KRALLIĞI DEVRİ

Asuriler zamanında her ne kadar Kilikya'nın iskânına (1) çalışılmış ise de bu politik faaliyet Çukurova'nın esas sâkinleri ve kültürleri üzerinde hiçbir tesir icra edememiştir. Filhakika buranın gerek dağlık ve gerekse ova bölgelerinde bu devirlere ait sanat eserleri ve âbideler tamamen mahallî tiplere göre yapıldığı gibi yazılar Hitit hiyeroğlif şeklini muhafaza eylemiş ve giyim tarzı da değişmemiştir.

İşte bu sağlam temelin mevcudiyeti dolayısiyledir ki, Kilikyalılar Asur nüfuzundan kendilerini korumuşlar ve bu imparatorluğun Milâttan önce 612 senesinde yıkılmasile beraber müstakil bir devlet kurmaya muvaffak olmuşlardır. Bu kırallık coğrafî ve stratejik durumundan faydalanmasını bilmiş ve kısa bir zamanda hududunu Kızılırmağa kadar genişleterek Babil ayarında dikkat nazara alınır bir kuvvet haline gelmiştir. Kilikya Krallığının teessüsünde Syennesis'in büyük emeği vardır ve kendisi devletin müessisi sayılır. Syennesis'den Herodot sitayişle bahseder ve Lidyalılarla Medyalılar arasında beş sene süren harbin sona erdirilmesinde onun büyük rol oynadığını yazar. Bu tarihçinin anlattığına göre: «Skitlerden bir cemaat yurtlarında vuku bulan bir takım kargaşalıklar

(1) Üçüncü Tiglatpleser'in 18 yıllık saltanatı esnasında (M. Ö. 745 - 727) Asur ülkeleri arasında insan mübadelesi yapılmış ve bu arada Kilikya'dan 30 bin kişi Ermenistan hudut bölgesine gönderilerek oranın bir kısım halkı da Çukurova'ya yollanmıştır. Asurilerin bu şekildeki hareketleri, nüfuslarının azlığı karşısında, yabancı milleterin yurt bağlarını gevşetmek ve ayni zamanda karışık zümreler üzerinde daha kolay hâkimiyet kurmak gayesine matuftu.

yüzünden Medya'ya iltica etmişlerdi. Bu sırada Med kralı Kiyaskar idi. Kendisi bu mültecilere evvelâ iyi muamelede bulundu ve onların dillerini ve yayla ok atışlarını öğrenmek üzere bir çok Med delikanlılarını bunlara teslim eyledi.

Skitler her gün ava çıkarak bol avlarla dönüyorlardı. Bir ziyafet günü elleri boş geldiler. Kıyaskar huysuz bir adamdı ve bu suretle Skitlerin avsız dönüşlerini kötü karşıladı ve onlara hakaretlerde bulundu. Skitler bu fena muamele dolayısiyle maiyetlerine verilen gençlerden birisini, sanki gizlemiş oldukları av hayvanı imiş gibi, pişirip kralın dâvetlilerine sundular ve bundan sonra da Lidya hükümdarı Alyat'a sığındılar. Vaziyeti öğrenen Kiyaskar Alyat'tan Skitlerin kendisine teslimini istedi. Lidya kralı bu talebi reddedince Medyalılarla arasında muharebe başladı. Beş sene karşılıklı şanslarla devam eden harb altıncı yıla girdiği zaman bir savaş daha oldu ve muharebenin kızıştığı sıralarda güneş tutuldu. Gündüzün birdenbire kararmasını büyük bir şeamet addeden Medler ile Lidyalılar kavgayı bırakıp barışmak istediler. Kilikyalı Syennesis ile Babilli Labynetos aracı oldular ve esaslı bir dostluk sağlamak için de Alyat'ın kızı Aryenis'in Kiyaskar oğlu Astyag ile evlenmesini temin ettiler. Ayrıca her iki kral kardeşlik andı olarak da kollarında küçük bir yara açıp her biri diğerinin kanından birkaç damla emdiler.»

Bu hâdise Milâttan önce 585 tarihinde cereyan etmiştir ve Çukurova'nın istiklâli için hayatî ehemmiyeti haiz bulunan kuvvetler müvazenesini sağlaması bakımından Syennesis'in politik bir zaferidir. Çukurovalıların uzak görüşlü bu güzel siyasetleri kendilerini o zamanlar ayakta tutmuş olmakla beraber, İranlılar'ın Medya'yı işgâl ede-

rek Lidya'ya saldırmaları bu politikanın devamına imkân bırakmamıştır. Lidya'nın zaptından sonra (1) ise Syennesis Kral ailesi, Kilikya'nın istiklâlini kurtarabilmek için, İran nüfuzunu tanımak zorunda kalmış; Birinci Dara'nın (Milâttan evvel 521 - 485) yüksek organizasyon kabiliyeti ve muazzam kuvveti karşısında da onun teşkil ettiği yeni Satraplık sistemine girmiştir.

Bu sisteme göre Satraplıklar kendi dahilî idarelerinde müstakil bir müttefik vaziyetinde idiler. Bunlar yalnız müşterek müdafaa için İran hükümdarına yıllık muayyen vergiler öderlerdi. Herodot'a nazaran Kilikya dördüncü Satraplık olarak senede 500 talent (takriben 1,3 ton) gümüş cevheri ile 360 beyaz at veriyordu.

Bu suretle Kilikya Anadolu'daki Satraplıklar içinde en fazla vergi ödeyen bir müttefik idi. Dara 20 Satraplıktan topladığı cevherleri erittirip toprak kaplara koyduruyor ve bunları yer yer depo ettiriyordu. Ve lüzum hasıl oldukça sikkeler yaptırıyordu ki, tarihçi Arria'nın bildirdiğine göre sonradan Büyük İskender'in eline bu paralardan yalnız bir şehirde 50 bin Talen geçmiştir. Satraplıkların yıllık bu ödeneklerinden Anavatan muaftı ve Habeşistan gibi bazı işgâl altındaki yerler de gümüş veya altın yerine hediyeler ve çocuklar gönderiyorlardı.

(Eski İrancada Satrap tacın muhafızı mânasına gelmektedir. Eyaletleri idare eden umumî valiler de tacın koruyucuları olduklarından kendilerine Satrap denmiştir.)

---

(1) İranlılar milâttan önce altıncı yüzyılın ortasına doğru ikinci kralları Kyros (Kyrus) un idaresinde Medler'i yendikten sonra batı Anadolu'ya sarkmışlar ve 546 senesinde bütün Lidya'yı zapt etmişlerdir. Milâttan evvel 539 da Babil'i de alan Kyros Büyük İran devletinin kurucusudur.

Dara'dan evvel bu şekilde muayyen vergiler yoktu ve hükümdarlara yalnız hediyeler takdim edilirdi. Bu vergi usulünü ihdas eylediğinden dolayı halk tarafından kendisine bezirgân lâkabı verilmişti. (Bilvesile şu ciheti belirtelim ki, altın esasına dayanan para sistemini de Birinci Dara ihdas eylemiş ve Dareikos ismi verilen sikkeler uzun müddet Yunanistan'da da kullanılmıştır.)

Bu şekilde maliyesini çok düzenli ve zengin bir hale koyan Dara, 35 sene devam eden saltanatı esnasında, Satraplık politikası ile kara ordusu kadar deniz armadasını da fazlasiyle kuvvetlendirmeye muvaffak olmuştur. Nitekim Batı Anadolu sahillerindeki Yunanlı isyanını bastırmak üzere harekete geçtiği zaman 600 harb gemisi vardı. Bu donanmada ise en çok Fenikelilerden faydalanılıyordu. Bununla beraber Kıbrıslılar ve Kilikyalılar da armadada mühim bir mevki almakta idiler.

Bu muazzam kuvvetledir ki, Dara asileri kolaylıkla tenkil etmiştir. Bundan sonra İran hükümdarı Yunanistanı istilâ eylemek üzere damadı Mardonius'u vazifelendirmiştir. Henüz genç yaşta bulunan bu komutan maiyetile beraber Çukurova'ya gelmiş ve bura kıyılarında donanmaya binerek sahili takiben Çanakkale'de kara ordusu ile birleşmiştir. Mardonius'un armadası Aynaroz açıklarında şiddetli bir fırtınaya tutulmuş ve gemileri karaya oturduğundan Yunanistan seferinden sarfınazar etmiştir. Bunun üzerine bizzat Dara Rumeliye geçmiş ve Elenler'den önce Skitlere karşı yürümüştür. Çünki Turan asıllı olan bu kavim İranlıların Avrupa'daki gelişmelerine başlıca engel olacak kadar harpçi idiler. Filvaki Dara Skit savaşlarında pek fena bir duruma düşmüş ve yerine Megadazus isminde bir İranlı'yı kumandan bırakarak güç

belâ Anadolu'ya çekilebilmiştir. Dara'nın bu muvaffakiyetsizliğinden sonra Megabazus doğrudan doğruya Yunanistan üzerine sefer açmışsa da o da Marathon'da fena halde bozguna uğratılmıştır. (Bugün Olimpiyatlarda icra edilen Maraton yarışları Milâttan evvel 490 senesindeki bu mağlûbiyeti Atinalılara haber vermek üzere bir gencin 42.2 kilometrelik mesafeyi hiç durmadan koşmasından dolayıdır.)

Kilikyalıların iyi kötü egemenliklerini muhafaza ettikleri bu zamanlarda Adana ovasının askerî bir yığınak mahalli olarak kullanıldığı görülmektedir. Dara'nın Milâttan önce 486 senesinde vefatından sonra yerine geçen oğlu Xerxes (Kıserkes) in Elen memleketlerine karşı seferi de Çukurova'da toplanmak suretile başlamıştır. Buna da esasen bir zaruret vardı. Çünkü böyle büyük hazırlıklara ancak Çukurova'nın zengin otlakları ve denizaşırı taarruzlara da Yumurtalık, Karataş ve Tarsus'la Soloi gibi mahfuz koy ve limanları müsaitti. Bundan mada Çukurovalılar denizciliğe de âşina idiler. Ve kuvvetli bir donanmaya da sahip bulunuyorlardı. Nitekim Xerxer'in Yunanistan harekâtına katılmak üzere (Milâttan önce 480) Çukurovalılar kralları Oremedon'un oğlu Syennesis'in kumandası altında İranlıların emrine 100 harb gemisi vermişlerdi. Böyle kuvvetli bir armadaya sahib olan Çukurovalılar ayni zamanda çok cesur ve dövüşken insanlardı. Herodot bu muharebeye iştirak eden Kilikya'lı askerler hakkında : «Mürettebatın başlarında kendi memleketlerine mahsus miğferler vardı ve kalkan yerine ham deriden yapılmış siperler taşıyorlardı. Üzerlerine yünden mamûl gocuklar giymişlerdi ve her biri iki mızrak ve Mısırlılar'ın palalarına benzeyen bir kılınç ile silâhlanmıştı.» diyor.

Çukurovalıların denizcilik bilgisini de öven bu müverrih Salamis deniz savaşına katılan filo kumandanları arasında Syennesis'i methediyor. Filhakika Maraton gibi Salamis muharebesinde de bulunmuş olan trajedi mucidi Yunan şairi Aeşilus'a göre bu harpte Syennesis fevkalâde dövüşerek kahramanca ölmüştür.

Herodot, Xerxes'in mağlûbiyetini Yunanlıların denizcilikteki maharetlerile beraber İran donanmasının şiddetli fırtınalar yüzünden en az 400 parça gemi kaybetmesinde bulur. Xerxes bu müthiş yenilgeden sonra, büyük kara kuvvetlerine rağmen, alelâcele Yunanistan'dan ayrılarak yerine eniştesi Mardonios'u bırakmıştır. Bu süratli ricatin sebebi evvelce Çanakkale Boğazında dubalarla kurmuş olduğu köprünün Yunan arınadası tarafından tahrip edilip dönüşünün güçleşeceğinden korkmasıdır. Filhakika İran ordusu Rumeli tarafından Anadolu sahiline çekildikten sonra Yunanlılar buraya gelmişler ve fakat geç kaldıklarını görmüşlerdir.

Xerxes o sene kışı batı Anadolu'da Sardes (Sart) şehrinde geçirmiş ve donanmasından kaçabilenler de Sisam adasına sığınmıştır. Ertesi yıl Yunanlılar Mardonios ile Artabazos'un komutası altındaki kuvvetleri mağlûp ve İran donanmasını imha etmişlerdir. Bu deniz muharebesinde bulunan Dara'nın oğlu Masistes bu felâketin meydana gelmesinde kumandan Artayntes'i suçlu görmüş ve onu: «Sen karıdan betersin» diye ağır surette tahkir etmiştir. İranlılarda bu söze muhatab olmak en büyük hakaretti. Bu sebeple Artayntes son derece sinirlenmiş ve hiddetini yenemiyerek Dara'nın oğlunu öldürmek istemiştir. Fakat Bodrumlu Xnagoras kumandanı arkasından kucaklayarak onu yere atmış ve böylece Masistes'i kurtar-

mıştır. Ricatte Sart şehrine gelindiği zaman büyük kral, kardeşini muhakkak bir ölümden halâs eden Xenagoras'a mükâfat olarak bütün Kilikya'yı vermiştir.

İşte bu suretle Çukurova'nın idaresi, Syennesis'in vefatından sonra, başka bir ele geçmiştir. Bununla beraber Xenagoras'ın Kilikya Kralı Syennesis'in manevî evlâdı olduğu göz önünde tutulursa Xerxes'in bu zatı Kilikya'nın başına getirmesi ona karşı gösterilmiş bir kadirşinaslık olarak da kabul edilebilir. Nitekim İran hükümdarının kaydı hayat şartile Xenagoras'a ihsan eylediği Kilikya tahtında mumaileyhten sonra tekrar Syennesis'lere rastlanmaktadır. Bunlardan birisi meselâ genç Kyros'un, büyük kardeşi Artakıserkes'e karşı yaptığı isyan hareketinde iki taraflı siyaset çeviren Syennesis'dir (1).

Bu kardeş mücadelesi dolayısiyle Kısenofon o zamanın politik durumu hakkında bize oldukça malûmat vermektedir. Bundan anlaşıldığına göre Syennesis memleketinin egemenliğini muhafaza kaygusiyle bir taraftan genç Kyros ile ittifak yapıp büyük oğlunu onun ordusuna gönderirken diğer taraftan da küçük çocuğunu Artakiserkes'e yollayıp Kyros'un isyan hazırlığını ona haber vermiştir.

Genç Kyros bilindiği gibi İran hükümdarı İkinci Dara'nın küçük oğludur ve Anadolu'nun idaresi kendisine bırakılmıştır' Kısenofon'a nazaran Dara hastalanıp hayatından ümidi kesince çocuklarını görmek isteyerek genç Kyros'u da yanına çağırmıştır. Dara M.Ö. 404 de ölünce yerine kral olan büyük oğlu küçük kardeşinin kendisine

(1) Kilikya krallarının hepsine Syennesis denildiği dikkat nazara alınırsa bunun Firavn gibi bir ünvan olduğu da tahmin edilebilir.

suikast hazırladığı haberine inanmış ve onu katlettirmek istemiştir. Fakat annesi genç Kyros'u fazla sevdiği için onun affını dilemiş ve tekrar eski vazifesine gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine Anadolu'ya dönen Kyros atlattığı bu tehlike ve maruz kaldığı hakaretten dolayı büyük Kral Artakıserkes'in emrinden kurtulup onun yerine geçmek için bahis mevzuu isyan harekâtını hazırlamıştır.

Kısenofon'un bildirdiğine göre genç Kyros ile Syennesis'in anlaşmasında Kilikya Kraliçesi Epiyaksa'nın büyük rolü olmuştur. Bu kraliçe Kiros'un yanına gitmiş ve onunla görüşmelerde bulunmuştur. Kiros kendine karşı zaafı olan Epiyaksa'yı sadık adamı (kumandan) Menon ile geri gönderdikten beş gün sonra ordusu ile Tarsus üzerine yürümüştür. Çukurova kralının sarayının bulunduğu bu büyük şehre gelince Syennesis'in halk ve maiyeti ile birlikte dağlara çekildiğini öğrenmiştir. Bunun üzerine Kyros Syennesis'e haber göndermiş ve Tarsus'a dönmesini istemiştir. Fakat Syennesis Kraliçe Epiyaksa tarafından ikna edildiği halde kendisine yeter garanti verilmeden gelmemiştir. Kısenofon, Syennesis'in avdetinde kıallara yakışacak şekilde karşılandığını ve Kyros tarafından kendisine birçok kıymetli hediyeler sunulduğunu, onun da genç kumandana büyük para yardımında bulunduğunu yazmaktadır. Bu suretle Kilikya Kralı ile anlaşmış olan Kiros yirmi gün kaldığı Tarsus'tan hareketle Seyhan ve Ceyhan ırmaklarını aşarak Payas'a gelmiştir.

Yine Kısenofon'un verdiği malûmata nazaran Payas Çukurova krallığının doğuda son şehri idi ve İran devletinin sınırı buraya takriben 32 kilometre uzakta bulunuyordu. Bir çay ile ayrılan hududun bir tarafında Kilikyalılara ve diğer tarafında da Büyük Kral Artakıserkes'e

ait hisarlar mevcuttu. Her iki hükümetin askerleri tarafından muhafaza edilen bu kaleler birbirlerine üç yüz metre mesafede bulunup denize kadar uzanıyordu ki, böylece mezkûr hisarlar arasından geçmek çok zorlaşıyordu.

Malûm olduğu üzere genç Kyros burayı aldıktan sonra Babil'de Kunaksa mevkiine kadar gitmiş ve orada verdiği savaş ise kendisi için felâketle neticelenmiştir.

İRANLILAR DEVRİ

Genç Kyros'un ölümü ile sona eren Kunaksa meydan muharebesini müteakip başsız kalan ordu Ksenofon'u kumandan seçmiş ve onun dirayetli sevk ve idaresi sayesinde on bin kişi İran'dan Karadeniz sahiline ulaşarak kurtulabilmiştir.

Milâttan önce 401 senesinde vukua gelen bu meşhur hâdiseyi kovalıyan yıllar içinde İranlıları Çukurova'da görmekteyiz. İki yüzlü politika güttüğü bahanesiyle Syennesis'in krallığına son verilerek istiklâlinden mahrum edilen Kilikya ve dolayısiyle Adana ovasında artık söz İran satraplarının olmuştur.

Milâttan evvel 333 yılına kadar süren bu kısa devre zarfında bütün Çukurova'ya ait pek az malûmat vardır. Bu meyanda bazı satrapların adları göze çarpmakta ve bunların esas itibarile Tarsus'u merkez ittihaz eyledikleri anlaşılmaktadır. Mamafih bugünkü Niğde, Antalya, Maraş, Hatay ve Urfa vilâyetlerinin idaresini o vakitler ellerinde bulunduran Kilikya Satraplarının başşehirleri arasında Anavarza ile Misis'in de isimleri geçmekte ve Tarsus'tan maada Karataş ve Mallos adlarına da para bastırıldığı görülmektedir.

Kilikya satraplarından sonuncusu Arsames'tir ve bunun zamanında İran hâkimiyeti Adana ovasında da nihayet bulmuştur.

Henüz pek genç yaşta iken babası Makedonya Kralı Filip'in ölümüyle tahta çıkan İskender Milâttan önce 334 yılında doğu harekâtına başlıyor. Ankara'yı zaptettikten sonra Çukurova üzerine yürüyen bu enerjik kumandan yenilgeye uğrattığı İranlıların Gülek Boğazı'nda müdafaa tertibatı aldıklarını öğreniyor. Ordusunu bu amansız geçitte kötü bir vaziyete düşürmemek için ağır piyade kuvvetlerini geride bırakıyor ve kendisi hafif kuvvetlerle boğaza doğru ilerliyor. İskender'in bu cüretkârane hareketi derhal tesirini gösteriyor. Müdafiler onun geldiğini görünce korkularından dağılıyorlar. Bu durum karşısında İran satrapı Arsames Tarsus'u tahliye etmek mecburiyetini duyuyor ve fakat büyük hasmına barınak bırakmamak için şehri yakıp yıkmak kararındadır. Bunu öğrenen İskender yıldırım süratiyle ovaya inerek Tarsus'u kurtarıyor ve halka son derece iyi muamelede bulunuyor.

Bu arada Berdan şelâlesinde yıkanan hükümdarın ağır surette hastalındığı görülmektedir. Rahatsızlığı iki ay sürüyor ve nihayet doktoru Filippos'un hazırladığı hususi bir ilâcın yardımıyla İskender iyileştiği zaman İran Kralının muazzam kuvvetlerle Çukurova hudutlarına doğru yaklaşmakta olduğu haberini alıyor. Bunun üzerine askerî güzergâhtaki geçitleri tutmak için ordusunun bir kısmını Adana istikametinde harekete geçiriyor ve kendisi de İranlılarla işbirliği yapmaya kalkışan Soloi (Viranşehir) halkını tedibe gidiyor. Anchiale yoluyla yaptığı bu seferi bir hafta içinde tamamlayan İskender şehrin sakinlerini haraca bağlayıp dağlara çekilen Kilikyalıları da amana getirdikten sonra Tarsus'a dönüyor. Vakit daral-

mıştır. Bu sebeple maiyetindeki kumandanlardan Filotas'ı piyade kuvvetlerine iltihak etmek üzere süvari kıtalarile Ceyhan ırmağına doğru gönderirken kendisi de muhafız alayı ile Seyhan nehrinden geçerek Karataş üzerinden Mallos'a varıyor.

(Arrian Büyük İskender'in Mallos'da Heros Anfilokos'a merasimle kurban kestiğini ve birbirlerine düşmüş olan Mallos'luların geçimsizliklerine son verdiğini yazar).

İskender Mallos'da iken Dâra'nın Suriye geçitlerine doğru ilerlediğini öğreniyor. Bu geçitleri daha evvel tutmak için süratle Belen üzerine yürüyor ve fakat sonra düşmanın Amanoslar'dan Dörtyol ovasına inerek arkasına düşmek istediğini anlayınca derhal geri dönüp Deliçay civarında tertibat alıyor.

Üçüncü Dâra ile burada karşılaşan İskender Dörtyol - Payas ovasında kat'î meydan muharebesini vermiştir. Sabahın erken saatlerinde başlayan ve ikindi üzeri nihayet bulan savaşta İranlılar son derece ağır bir hezimete uğramışlardır. M.Ö. 333 yılının Kasım ayı başında vukua gelen bu meydan muharebesinde birçok İran kumandanları ile Kilikya satrapı Arsames ölmüş ve Dâra anası ile karısını ve çocuklarını esir verecek kadar perişan bir vaziyete düşmüştür. İşte bu müthiş yenilge neticesiyledir ki, Çukurova'da İran hâkimiyeti son bulmuş ve yerine Makedonya Kral muhafızlığı idaresi kaim olmuştur. (Arrian'a göre İskender Kilikya Satraplığına Kral muhafız taburundan Balakros'u ve kendi yerine vekil olarak da hassa alayından Menes'i tâyin eylemiştir).

İskender'in 33 yaşında iken Babil'de hastalanarak öldüğü Milâttan önce 323 senesine kadar pekaz bir müd-

det devam eden saltanatı esnasında Adana ovasına ait dökümanlara maalesef malik bulunmuyoruz. Bununla beraber denebilir ki, Makedonyalıların istilâsı politik yönden olduğu gibi İskender ile beraber kendisinden sonra gelenler (Diadochlar) ın kurdukları devletler zamanında Elen medeniyetini yayması itibariyle de kültürel bakımdan bütün Önasya gibi Çukurovada da pek derin bir tesir yapmış ve bu, asırlarca devam etmiştir.

SELÖKİDLER (SELEUCİD) DEVRİ

Büyük İskender'in vefatından sonra tahta varis olacak evlâdı bulunmadığı için kumandanları arasında post kavgaları başladı. Çetin mücadelelerden sonra muazzam imparatorluk ülkelerini aralarında taksim ettiler. Diadochlar zamanı (M.Ö. 323-280) diye anılan bu devrede Kilikya satraplığı ve dolayısiyle Adana ovası evvelâ Antigonos'ın elinde kaldı. Lâkin Milâdtan önce 301 senesinde Seleuchos ve Lysimachos'ın birleşik ordularına karşı verdiği savaşta mağlûp ve maktûl düştüğü için Suriye'nin bütünü ile Çukurova Selökos'a geçti (1).

Selökos Nikator bilindiği gibi Antiokos'ın oğludur ve İskender'in ölümünden sonra Makedonyalı süvarilerin kumandanlığına tâyin edilmiştir. Bilâhare Babil umumî valisi olan Selökos Antigonos'ın tazyiki ile Mısır'a kaçmış ve Ptolemaios'dan hüsnü kabul görmüştür. Milâdtan evvel 312 senesinde ise onun müzaheretile Babil'e geri dönmüş ve Büyük İskender'in doğudaki memleketlerini alarak Selökidler devletini (M. Ö. 312-64) kurmuştur.

Bu devlet, hudutlarını genişletme bakımından, yüksek mertebesine kralları üçüncü Antiokos zamanında (M. Ö. 223-187) tekrar ulaştığı gibi süratle inhitata da bu devrede başlamıştır. Filvaki bu kral doğu seferleri ile yetin-

(1) Mamafi bu illhak Antigonos'ın oğlu Demetrios'ın M.Ö. 286 senesinde Selökos'a Çukurova'da yenilerek esir olmasından sonra katileşmiştir. Bu münasebetle şurasını da arz edelim ki, mıntıkamız M.Ö. 245 de Mısır devletinin işgaline uğramış ve böylece Ptolemeoslar Adana ovasının güney kısımlarında 12 yıl hüküm sürmüşlerdir.

memiş, batıya sarkarak Makedonya'yı istilâ ile Yunanistan'a da yerleşmiştir. Fakat M. Ö. 191 yılında Romalılarla Termopil'de vuku bulan muharebede Antiokos büyük yenilgeye uğramış ve ordusunun pek az bir kısmı ile Anadolu sahiline çıkarak Efes'e gelmiştir. Romalılar ise yürüyüşlerine devam etmişler ve Slökid ordularının bakiyesini savaşa zorlamışlardır. Manisa civarında yapılan harpte Antiokos tamamen münhezim olmuş ve sulh teklifi mecburiyetinde kalmıştır. Milâdtan önce 190 senesinde akdedilen muahedeye göre Selökid'ler donanmalarını teslim ve harp tazminatını kabul eyledikten başka Toroslar'a kadar Küçükasya'daki memleketlerini Romalılara bırakmışlardır.

Her ne kadar Romalılar buraların idaresini evvelâ mahalli cumhuriyet hükûmetlerine terketmişlerse de Milâdtan Önce 133 yılında Bergama Kralı Üçüncü Attalos'ın vasiyetnamesi Krallığını Roma İmparatorluğuna bıraktığından, Romalılar bu vesile ile esaslı olarak Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Bu hâdise Adana tarihi ile yakından alâkalıdır. Çünkü bu vak'adan kısa bir müddet sonradır ki Çukurova kendi mukadderatiyle başbaşa bırakılmış ve Roma Doğu'ya yayılma fırsatını bulmuştur.

Selökid'ler devrinde ova şehirlerimiz hakkında bildiğimiz :

Adana'nın Seyhan kenarındaki Antakya ve Karataş'ın da Ceyhan kenarındaki Antakya diye adlandırılmış olmasından ibarettir. Mamafih bu isim değişikliği bize ovamızın coğrafyası bakımından önemli birşey öğretmektedir ki, bu da o zamanlarda Ceyhan nehrinin Karataş yanından aktığıdır.

ÇUKUROVA KORSANLARI DEVRİ

Yukarıda bildirdiğimiz veçhile kötü bir vaziyete düşen Selökid devletinin idarî aczi karşısında Çukurovalıları faaliyete geçmiş buluyoruz (1). Her imkândan faydalanarak müstakil bir devlet kurmak iktidarını gösteren bu cesur insanlar sür'atle teşkilâtlanıyorlar. Korsanlık esasına dayanan bu teşkilât bilhassa M. Ö. 103 yılında fasılasız akınlariyle doğu Akdeniz'in emniyetini tehlikeye düşürdüğü için Roma, bunları tedip etmek üzere, bir ordu gönderiyor. Ve bunu 100 senesinde tekrarlıyor.

Roma'nın açtığı bu seferlerle güney batı Anadolu'da askerî kontrolu sağladığını görüyoruz (2). Fakat bundan sonra esasen denizci olmayan Romalılar, Kartaca harbini müteakip lüzumsuz buldukları, büyük donanma inşasını ihmalde devam ediyorlar. Buna mukabil Çukurovalılar yeniden esaslı bir şekilde teşkilâtlanıyorlar. Öyle ki Milâdtan önce 78 senesinden evvel korsanlık Doğu Akdeniz'de büyük bir felâket halini alıyor. Pontus ile Ermenistan Krallığı bu teşkilâtı bir devlet olarak tanıyorlar. Roma idaresinden kurtulmak istiyen birçok eyaletlerin halkı için de bu yeni devlet bir sığınak oluyor.

---

(1) Çukurovalılar'ın bu faaliyeti denebilir ki, Antiochos IV Epiphanes'e karşı Mallos ve Tarsus şehirleri sâkinlerinin ayaklanmalarile başlamıştır. Her ne kadar Antiokos bu isyanı kolaylıkla bastırmış ise de onun zamanında (M.Ö. 175-165) ağırlığını daha çok his ettiren Roma'nın baskısı kendisinden sonra Selökidlerin büsbütün acze düşmelerine sebep olmuştur.

(2) Prof. Dr. Kornemann'ın verdiği bilgiye göre bu tarihlerden sonra Romalıların kurdukları Cilicia (Kilikya) eyaletine M. Ö. 92 senesinde ünlü kumandan ve devlet adamı Sulla Propraetor (Proconsul) olmuştur.

Bu durum karşısında Milâdtan evvel 78 yılında Romalılar Çukurova'ya kuvvetli bir ordu gönderiyorlarsa da bir iki küçük şehrin zaptından fazla ileri gidemiyorlar. Bunun üzerine korsan devleti tam bir faaliyete geçiyor ve büyük bir donanma ile İtalya sahil şehirlerine akınlar yaparak onları yağma ediyorlar. Milâtdan önce 74 senesinde ise Çukurovalılar eşsiz bir deniz zaferi kazanıyorlar. Roma donanmasından bir grup mâğlûp ediliyor ve Amiralları sulh yapmaya mecbur kalıyor. Fakat Roma Senatosu bu anlaşmayı tasdik etmediği için Çukurova Korsan Devleti armadası Ostia limanına girerek orada bulunan Roma harp gemilerini imha ediyor. Artık Çukurovalılara bütün Akdeniz tamamiyle açılmış ve İspanya sahillerini hedef tutan akınlar deniz nakliyatını durdurmuştur. Bunun neticesi olarak Roma'ya hububat sevkedilememektedir ve İtalya büyük bir pahalılık ve huzursuzluk içindedir. Bu sonsuz tehlike karşısında Roma Senatosu, hususî hayata çekilmiş olan, meşhur kumandan Pompeius'u işbaşına çağırıyor ve Doğu meselesini kökünden halletmek üzere kendisine üç sene müddetle büyük selâhiyet veriyor.

Bu yetkiye göre Pompeius'un başkumandanlığı emrine devletin hazineleri ve bütün eyaletlerdeki kuvvetleri tahsis edilecek ve 500 harp gemisi yaptırabilecektir. Pompeyus derhal hazırlığa başlıyor ve kurduğu muazzam bir donanma ve büyük bir ordu ile Milâdtan önce 67 senesinde harekete geçiyor. İlk hedef tabiî Çukurova Korsanlarıdır.

Pompeius, emrindeki müthiş kuvvetin yardımı ve takip eylediği sert metod sayesinde, Akdeniz'deki korsan donanmasını imha ettikten sonra armadasıyle Çukurova kıyılarına geliyor ve burada da heybetli korsan devletinin

bütün kalelerini tahrip ediyor. Bununla beraber kahraman Çukurova korsanları dağlara çekilmek suretiyle mücadeleye devam ediyorlar. Fakat Pompeyus'un bu harekâtta gösterdiği müsamaha ve yumuşaklık onların kendisine teslim olmalarını sağlıyor.

Bu mert insanların bir kısmı Pompeius tarafından yeniden yaptırılıp kendi adıyla Pompei - Polis tesmiye edilen Soloi'de ve diğer kısmı da Adana ile Mallos şehrine iskân olunduktan sonradır ki, Romalıları artık güney Anadolu'da durduracak bir kuvvet kalmamıştır.

Milâdtan önce 66-64 yıllarında Çukurova'ya hâkim olan Romalılar Cilicia eyaletinde muntazam bir idare kurmaya çalışmışlar ve buraya önemli şahsiyetler gön**dermişlerdir. Filvaki Milâdtan evvel 51 de şöhretli hatip** Çiçeron'u Claudius'ın yerine proconsul olarak, Kilikya'da buluyor ve 48 senesinde de, Anadolu eyaletler teşkilâtını organize eden, meşhur Sezar (Caesar) ı burada görüyoruz. Sezar Tarsus'da bütün eyalet şehirlerinin mümessillerini topluyor ve buraların idaresini bir nizama bağlıyor. Fakat mart 44 de Sezar'ın öldürülmesinden sonra bu intizam bozuluyor. 43 yılı Oktavianus, Antonius ve Lepidus arasında yapılan Üçler (Triumvirat) anlaşması gereğince, komployu hazırlayanların takibi ile geçiyor. 42 senesinde bunların ortadan kaldırılmalarını müteakip Roma ülkeleri üçe taksim edilerek doğu memleketlerinin idaresi Antonius'a bırakılıyor. Ancak Antonius'ın pek kısa bir zamanda Oktavian ile ihtilâfa düştüğünü ve bu arada da Part süvari birliklerinin süratle Toroslara kadar ilerlediğini müşahede ediyoruz. Antonius İtalya'da Oktavian ile müzakerelerde bulunduğu için kumandanı Ventidus Bassus'ı gönderiyor. M.Ö. 39 ve 38 yıllarında bu ihtilâlci ruhlu enerjik kumandanın gayretile Partlar mağlûp edilip püskürtülüyorlar. Böylece Arsakidler (Parth) devletinin taarruzlarını önleyen Antonius'ın Kleopatra ile yeni bir maceraya atıldığına şahit oluyoruz. Mısır hakimiyetini de eline almak isteyen bu devlet adamının Tarsus'da onunla (M. Ö. 41) başlayan aşkı 37 senesinde evlenme ile neticeleniyor. Mukadderatını tamamiyle Mısır kraliçesine bağlayan Antonius'ın gün geçtikçe nazikleşen durumu ve po-

litikası karşısında Senato harp açmak (M. Ö. 34) mecburiyetini duyuyor. Ve nihayet 2 eylûl 31 Aktium deniz muharebesinde Kleopatra ile beraber hezimete uğratılarak bütün Roma ülkeleri, Augustus ünvanile imparator ilân edilen, Oktavian'ın tam otoritesi altına giriyor. Bununla beraber Romalılar daha bir müddet Çukurova'nın dağlık bölgesini eşkiya reislerine ve sahillerini de, Mısır deniz kuvvetlerinin imhası dolayısiyle tekrar faaliyete geçen, korsanlara bırakmak zorunda kalıyorlar.

Profesör R. Sayme'nin bildirdiğine göre Cumhuriyet devrinde bu havalideki Roma hâkimiyeti itibarî mahiyetteydi ve buralarda Roma valileri ve memurları görülmemişti. Ezcümle Çiçeron, Kilikya Prokonsulü bulunduğu sırada, batı ile doğu arasındaki ana yol boyunca gidip gelmiş ve Denizli ile Akşehir ve Tarsus'da hükümler vermek suretiyle bu ana yoldan nadiren sapmıştır.

İmparatorluk devirlerinde ise (M. Ö. 31 — M. S. 476) Çukurova evvelâ Suriye ile beraber ve bilâhare müstakil olarak devlet mümessilleri tarafından cezrî bir surette idâre edilmiye başlanmıştır. Nitekim Milâdtan önce 12 inci yılda S. Kirinius metodlu bir şekilde hareket ederek adedi 45 i bulan dağ kalelerini aç bırakmak suretiyle teslime mecbur eyledikten sonra müdafilerinin büyük bir kısmını kılıçtan geçirmiş ve sâkinlerinden geri kalan askerlik çağındaki 4000 kişiyi civar şehir ve kasabalara dağıtıp yerleştirmiştir.

Bu suretle Adana ovası gibi bütün Kilikya'ya tamamiyle hâkim olan Romalılar devrinde Çukurova'nın son derece inkişaf eylediği söylenebilir. Bu gelişmeden de daha ziyade Adana ve havalisi hisselenmiştir. Çünkü bura-

da yapılan büyük köprüler, yollar ve sulama te'sisleriyle başta Anavarza olmak üzere Adana ovasının ziraati çok terakki etmiş ve iç kasabalar da önemli birer ticaret merkezi haline gelmişlerdir. Nitekim Adana'nın tekrar ehemmiyet kazanmasında bugünkü Taşköprü'nün büyük rolü olmuş ve bu işde de evvelce zikrettiğimiz gibi, Adriyan'ın (117 - 138 senelerinde Roma İmparatoru) hayli emeği geçmiştir. Bununla beraber Adana Ovasının kalkınmasında İmparator M. Trayanus'un, Doğu harekâtı dolayısiyle Çukurova'ya önem verişinin, mühim tesiri olduğunu kabul etmek lâzımgelir. Çünkü, saltanatı esnasında Romayı en geniş hudutlara sahip kılan ve 117 senesinde Kilikya'da ölen bu İmparatordan sonradır ki, Adriyan da onun izinde yürümüştür. Adriyan'ı takiben imparator olan Antonius Pius zamanında ise (138 - 161) vergilerde indirmeler yapılması bilhassa eyaletlerin inkişafına imkân vermiştir. Bu alâkalar neticesiyle biz o vakitler Çukurova'nın milyonlarca nüfusu barındırdığına ve ileri ziraatile Adana ovasının da Roma'nın bir gıda ve geyim ambarı haline geldiğine şahit oluyoruz. Romalılar devrindeki bu iktisadî ilerleyiş denebilir ki, imparator Septimus Severus zamanına (193 - 211) kadar devam eylemiştir. (Bilindiği gibi Septimus bu vazifeye getirildiği vakit Suriye'de Pescennius ve Britanya'da Albinus imparator olduklarını ilân etmişlerdi. Fakat Septimus 194 senesinde Payas civarında Pescennius'ı ve 197 de Lyon'da Albinus'ı yenmiştir. Böylece devletin parçalanmasını önleyen Septimus, Suriye asıllı kraliçe Julia Domna'nın tesiriyle ve esasen kendisi de Afrika doğumlu olduğu için, Roma - İtalya'ya mukabil Eyaletlerin gelişmesine çalışmıştır).

Theodor Mommsen'e nazaran imparatorluğun şaşaalı devirlerinde bütün Anadolu, dahilî huzur ve sükûn dola-

yısiyle, büyük bir refah görmüştür. Bu refahda ise Küçük Asya'nın coğrafî vaziyetiyle beraber ziraî kıymetleri mühim rol oynamıştır. Filhakika koyun ve keçi sürülerinin çokluğu yün endüstrisini son derece ilerletmiş ve diğer el sanayii de ticarî faaliyetle birlikte bu ferahlamanın artmasına sebep olmuştur. Fakat bundan sonra bir duraklama başlamış ve Sasaniler'in Çukurova'yı istilâ tarihlerine takaddüm eden vakitlerde gerileme başgöstermiştir. Bilhassa 260 senesinde Roma İmparatoru Valerianus'un (Arsakidler hanedanı yerine geçen İran Sasani ailesi hükümdarı) Birinci Sapor'a mağlup ve esir olmasından sonra Adana ovası emniyetsizlik içinde kalmıştır. Bu arada İranlıların yağmasına uğrayan bütün Çukurova'nın kısa bir müddet sonra da Suriye Krallığının eline düştüğü ve İmparator Aureliyan zamanına kadar da çok kritik günler yaşadığı anlaşılmaktadır.

(Yukarıda bahse mevzu Suriye Krallığı Palmir (Palmyra) devletidir. Hâlâ harabeleri birçok seyyahı cezbeden bu başşehrin en nüfuzlu hükümdarı da Romalı ve Yunan muharrirlerinin Zenobia dedikleri kadın olmuştur. Büyük bir kültüre sahip bulunan bu kraliçe Roma'nın zaafından faydalanarak Mısır'ı ve Anadolu'nun bir kısmını zaptetmek suretiyle geniş bir devlet kurmuştur. Zenobia'nın bu fetihleri neticesinde Roma İmparatorluğu Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmış bir vaziyete düşmüştür. 270 tarihinde imparator ilân edilen Aureliyan; Vandallar, Gotlar ve Alemanlar tehlikesini bertaraf ettikten sonra bu Kraliçeyi âsî olarak tanımış ve onu mağlup ve esir etmiştir. 271 - 273 yıllarında cereyan eden bu hâdiseden sonra da Zenobiya ülkesi Roma İmparatorluğuna ilhak olunmuştur.)

Çukurova ve dolayısiyle Adana mamafih esas itibariyle 306 yılında iş başına geçen Roma İmparatoru Birinci Konstantin devrinde tekrar hakikî sükûna kavuşabilmiştir. Filvaki diktatör idaresiyle bütün iç teşkilâtı baştan başa yenileyen Kostantin zamanında (306 - 337) İmparatorluk tam otoritesine sahip olabilmiştir. 330 senesinde İstanbul'u hükûmet merkezi ittihaz eyleyen bu imparatorun saltanatı esnasında resmî din olarak kabul ettiği Hıristiyanlık büyük müzaharet görmüştür.

Sırası gelmişken konumuzla ilgisi bakımından bu dinin mücahitleri sıfatiyle Ashabı Kehf vakası üzerinde kısaca durmak faydalı olur.

Bu olay bilindiği gibi; Yemliha, Mekselina, Mislina, Mernuş, Sazenuş, Debrenuş ve Kefeştetayuş adındaki yedi genç kardeş ile Kıtmir ismindeki köpeğin derin uykuya dalmalarıdır. Bu hususta esaslı iki rivayet vardır ki :

1 — Aziz Pol'un (1) Hıristiyanlık âkidelerini yaydığı

---

(1) Bu vesile ile Aziz Pol hakkında da kısaca bilgi vermek lâzımdır. Bu zat Milâdtan önce üçüncü senede Tarsus'da doğmuştur. Babası bir Yahudi'dir. Pol'ün esas ismi ise Saul'dur ki, Yunancada Putperest rahip demektir.

Saul ilk tahsilini Tarsus'da yapmış ve o zamanın modasına göre yüksek bilgi edinmek üzere Kudüs'e gitmiştir. Burada tahsiline devam ederken Hazreti İsa'nın Şam'da vaizler vereceğini işitmiş ve aleyhinde konuşmak üzere oraya gitmiştir.

Fakat yolda iken rüyasında İsa Peygamberi görmüş ve bunun tesiriyle lehinde konuşarak Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Takriben Milâdın 37 nci senesinde vukubulan bu itikad değiştirme neticesi ismi de değişmiş ve kendisine Paul denmiştir. Hıristiyanlığa yaptığı büyük hizmetlerden dolayı da aziz olarak kabul edilmiştir. Aziz Pol, İsa dinine intisabından üç sene sonra esaslı hazırlanmış ve üç büyük seyahate çıkmıştır ki, bunlardan birisi Efes ve diğeri Tarsus'tur. Vaazlarının sertliği ile meşhur olan Pol 59 yılında Şam'da ve 61 senesinde de Roma'da hapse-

tarihlerden uzun bir müddet sonra Tarsus'a Roma İmparatoru gelmiştir. Dakyanus ismini taşıyan bu hükümdar, huzuruna bahse mevzu gençleri de çağırtmış ve onlara Roma dinine bağlı kalmalarını, aksi takdirde kendilerini öldürteceğini söylemiştir. Putperestliğe dönmeyi kabul etmiyen bu zatlar İmparator tarafından verilen bir kaç günlük mühletten faydalanarak takipten kurtulmak üzere Tarsus civarında, bugün dahi meşhur bir ziyaret mahalli olan, mağaraya sığınmışlardır. Cenabı Hak tarafından kendilerine burada üçyüz sene süren bir uyku verilmiştir. Bunlardan ilk uyanan yiyecek almak üzere şehire gidiyor. Fakat elinde bulunan zamanı geçmiş para dolayısiyle yakalanıyor. Onunla beraber mağaraya gelindiği vakit burada yedi yavru kuşun tünediği bir yuvadan başka birşey görülmüyor.

2 — Kehf Ashabı'nın vak'ası 250 senesinde Roma İmparatoru Dekiyüs zamanında Efes şehrinde geçmiştir. Bu mübarek yedi kardeş İmparatorun Hıristiyanlar aleyhindeki müthiş zulmünden kurtulmak için oradaki mağaraya iltica etmişler ve burada derin bir uykuya dalmışlardır. (Abulfaraç tarihi bu ikinci şıkkı kabul eder ve Roma Kralı Decius'un Hıristiyanları şiddetle tazyik ve takibinden bahseylerken «Onun devrinde Efesli yedi genç kaçtılar ve bir mağaraya gizlendiler. Birçok Hıristiyanlar da şerrinden korkarak Mesihi inkâr ettiler» diye yazar.)

Esas itibariyle birbirinin aynı olan ve yalnız yer değişikliği gösteren bu olayda mevzuumuz bakımından en-

---

dilmiş ve 26 Haziran 64 tarihinde de orada idam olunmuştur. Roma'da kendisini yâd için yapılan kilise görülmeye değer sanat eserlerindendir. Tarusu'taki evinin su kuyusu da Hıristiyanların ziyaretini kaçırmadıkları bir yerdir.

teresan bulduğumuz sima Dakyanus'dur. Zira antik eserlerimiz hakkındaki kitaplarda ve seyahatnamelerde bu ad sık sık geçmektedir. Hele meşhur gezginimiz Evliya Çelebi eski yapıların bir çoğunu Takyanus (Dakyanus) eseridir diyerek ona maletmektedir. Ortada Dakyanus isminde bir Roma imparatoru bulunmadığına göre bu ad Abul Farac'ın temas eylediği Dekiyus'dan gelmedir. Ve bizim bu Dakyanus'dan anladığımız mânâ: eski yazarlarımızca Decius'un şahsında Roma imparatorluğunun kastedilmiş olduğudur.

Böylece Dakyanus veya Takyanus denilen Roma devletinin İmparator Kostantin'den sonra da Doğu ile ilgilendiği görülmektedir. Bu alâkada birinci büyük Theodosius daha cezrî bir şekilde hareket ediyor ve 395 yılında ülkelerini iki oğluna taksim etmek suretiyle Doğu'yu tamamiyle Batı'dan ayırıyor. Theodosius'un son hayat yılında yaptığı bu taksime göre (Honorius) a İtalya, Gal, İngiltere, İspanya ve Afrika'dan mürekkep Batı memleketleri bırakılırken (Arkaidus) a da Yunanistan ve adaları ile Makedonye, Trakya, Adriyatik, Moldavya, Anadolu, Suriye ve Mısır terkedilmiş bulunuyordu (1).

Bu suretle Adana ovası dörtbuçuk asır Roma'nın hâkimiyeti altında kalmış oldu. Bu uzun devre içinde yapılan sulama tesisleri ziraatin inkişafına yaramış, inşa edilen büyük yollar ile bu yollar üzerinde vücude getirilen müstahkem kale ve şehirler de memleketin müdafaası yönünden olduğu kadar ekonomik ve beldecilik bakımlarından gelişmesini sağlamıştır. (Adana'da Romalılar

(1) Arkadius zamanında (395-408) yapılan idarî taksimata göre Kilikya eyaleti: Silifke, Tarsus ve Anavarza şehirleri merkez ittihaz edilmek üzere, üçe bölünmüştür.

devrine ait bir sur kalıntısı vardır ki, bu da Birinci Orta Okulun güneyinde bulunan arsaya nazır evin kuzey duvarına esas teşkil etmektedir).

Romalıların Çukurova'da bir iskân politikası gütmedikleri veya diğertâbirle millî bünyede bir değişiklik icrasına çalışmadıkları müşahade olunmaktadır. Filvaki Romalılar umumiyetle Anadolu'nun idaresini buldukları gibi devam ettirmiş ve kendi kuvvetlerine güvendikleri için herhangi bir tedbire baş vurmamışlardır.

Böylece Adana ovasını Doğu İmparatorluğuna bırakan Roma'nın çok geçmeden Gotlar, Vandallar gibi milletlerin akını karşısında tarihe karıştığını (Milâtdan sonra 476) ve Doğu'nun ise başşehri Bizans'tan (İstanbul'un ilk adı) isim alarak büyük bir kuvvet halinde daha uzun müddetle hüküm sürdüğünü görüyoruz. Garbî Roma İmparatorluğunun bu çöküşü iledir ki, artık İlk Çağların devri kapanıyor ve Orta Çağlar başlıyor.

ORTA ÇAĞLARDA

ADANA ŞEHRİ

Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılıp Çukurova'nın Bizanslılara bırakıldığı 395 tarihinden Justinian zamanına kadar geçen 132 sene zarfında Adana şehrine dair herhangi malûmata sahip bulunmuyoruz. Bu imparatorun devrine (527-565) ait bilgimiz de Adana Taşköprüsünün baştan başa yenilenmiş olmasından daha fazla ileri gidememektedir. Mamafih, bu esaslı onarma bize şehrin o vakitlerdeki durumu hakkında bir fikir vermeye kâfi gelmektedir. Çünkü Taşköprünün Roma İmparatoru Adriyan tarafından yaptırıldığı kabul edildiğine göre tahminen dört yüz sene sonra böyle muazzam bir işin ele alınması yalnız köprünün ayaklarındaki bozukluktan değil herhalde genişletilmesi zaruretinden de doğmuştur.

Nitekim Adana müzesinde bulunan kitâbede köprünün temellerinden başlanarak demirlerle bağlanmak suretiyle yekpâre bir vaziyete konulduğu ve kemerler üzerine de geniş bir sokağın kurulduğu yazılmaktadır. Yapı Mimarî Oksentios'ı (1) medhüsena eden mezkûr kitâbede keza coşkun nehrin seddeler ve bendler vasıtasiyle

(1) Oksentios (Auxentios) ismi 384 senesinde Roma'da inşa edilen bir köprü dolayısiyle geçmekte ise de aradaki tarih farkından dolayı her iki mimarın ayrı ayrı şahıslar olması lâzımdır.

zapt altına alınarak uslu bir çay haline getirildiği bildirilmektedir. Bu bentler ve seddelerle, Langlois'nın Adana gezisinde belirtileceği üzere, şehre su temin ediliyor ve sel basması önleniyordu. Bu da bize o vakitler Adana'nın Tepebağ sırtlarından düzlüklere yayılacak kadar gelişmiş olduğunu ve eski köprünün de ihtiyaca cevap vermediğini göstermektedir.

İmparator Justinian'ın 23 yıl süren saltanatı esnasındaki bu imar faaliyeti yalnız köprülere münhasır kalmamış, tahkimata önem verildiği gibi birçok kemerli su yolları, hamam ve hastaneler de vücuda getirilmiştir ki, bunlardan Adana şehrinin de hisselenmiş bulunması lâzımdır. Fakat ne bu hususta ve ne de Justinian'dan sonra gelen Bizans İmparatorlarının şehircilik icraatına dair vesikalarımız yoktur. Bu sebeple maalesef orta çağların başında Adana üzerinde fazla duramıyacak ve bu tarihlerden sonra yazılan eserlerden tetkik imkânını bulduklarımızın şehirlerimizi ilgilendiren kısımlarını buraya almakla iktifa edeceğiz:

1 — Belazurî lâkabiyle maruf olan Ahmet bini Yahya bini Câbir el Bağdadî'nin (Câbirin torunu Yahya oğlu Bağdat'lı Ahmet) 870 senesinde yazdığı tahmin edilen Fütûhül Büldan isimli eserinde: **«Adana 759 veya 760 yılında Horasan ve Şam askerlerinin karargâhı iken kurulmuştur.** Harun Reşid Adana köprüsünün yanında evvelce Halife Mansur tarafından inşa edilmiş olan sarayı yıktırmış, bunu yeniden yaptırmıştır. 809 senesinde ise hizmetkârı Ebu Süleym Ferec Adana'yı esaslı olarak bina ve tahkim eylemiştir. Ve Horasan ahalisinden ve diğer memleketlerden halkın gelmesini teşvik ile iskân etmiştir. Seyhan kasrını da onaran Ebu Süleym Harun Reşid'in vefa-

tından sonra onun oğlu Muhammed'in muvafakatını alarak âşar (onda bir vergi) üzerinde tadilât yaptı.» şeklinde malûmat vardır. Bağdatlı Ahmed'den yine öğrendiğimize göre Çukurova'nın bu vergi muafiyeti 859 yılında Halife Mütevekkil tarafından kaldırılmıştır.

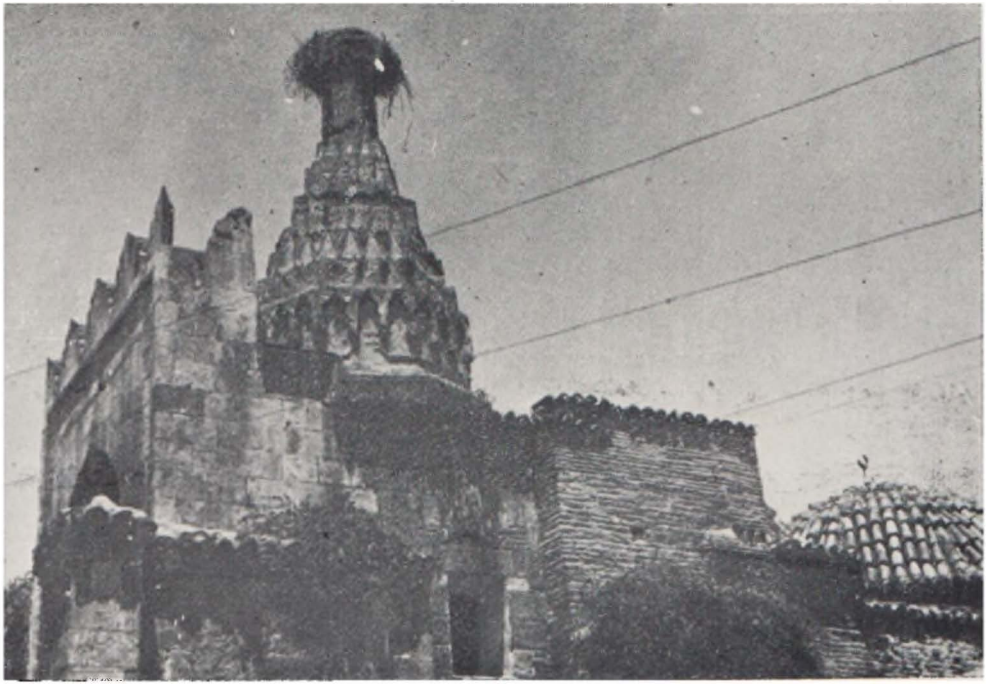
2 — Yakut bini Abdullah El Hamavî (Hamalı Abdullah'ın oğlu Yakut) 1224 tarihinde Halep'de yazdığı Mücemül Buldan'da Adana'nın Misis yakınlarında bulunduğunu zikrettikten sonra: «Burası Sugur'dan meşhur bir kasabadır. Adana'da birçok âlimler yetişmiştir. Halife Mehd'nin oğlu Harun Reşit, babası hayatta iken, 780 senesinde Seyhan nehri üzerindeki köprünün yanında bir kasır bina etti. 809 senesinde ise **Ebu Süleym Ferec Adana'yı yaptırdı ve tahkim ettirdi. 810 yılında da Harun Reşid'in oğlu Muhammed Emin'in emriyle Horasan ahalisinden kimseleri getirdi ve iskân eyledi.** Adana'nın sekiz kapusu, bir suru ve hendeği vardır.» demektedir.

3 — İbnul Adim (Kemalettin Ömer Ahmet Elmaruf Bi İbnul Adim) ise Ayasofya müzesi kitaplığında 3036 numarada kayıtlı Halep tarihinde:

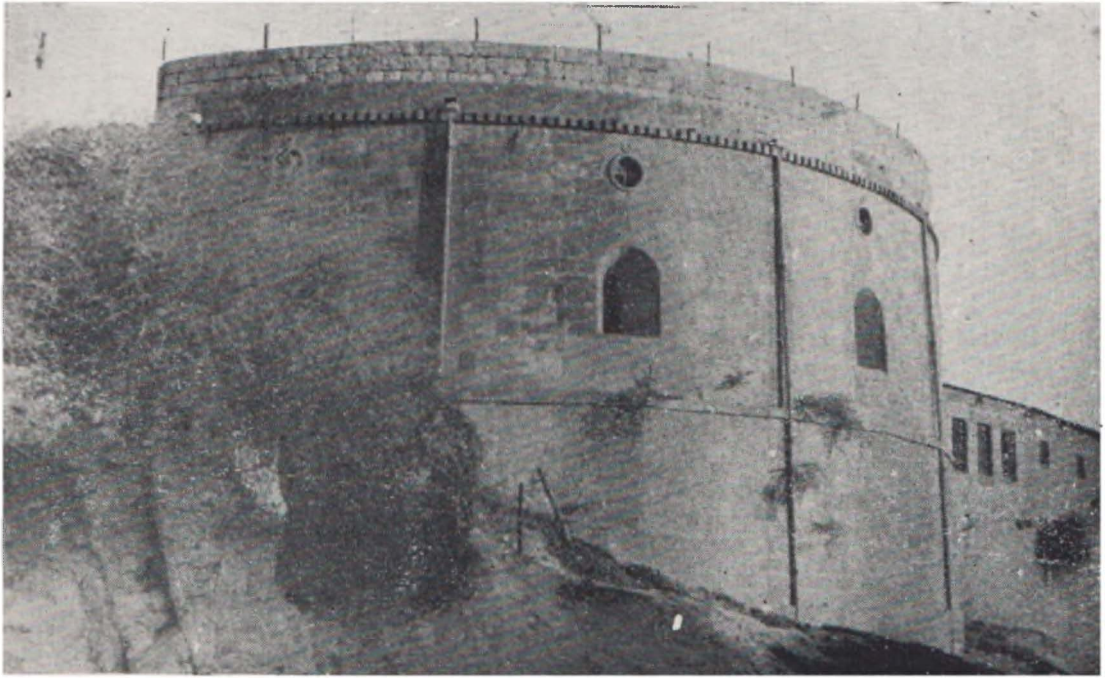
«Bu şehir eskidir ve Rum'dan (Bizans'dan) kalmadır. Ezene ismini Yafes'in torunu Ezene'den almıştır (1).

---

(1) Malûm hikâyeye nazaran Yafes Hz. Nuh'un oğludur. Bu rivayet gibi ilmî bir önemi olmamakla beraber arz edelim ki, Adana'nın fenikece söğüt anlamına gelen (Adn) den isim aldığını ileri süren müellifler de vardır. Bunların mütalâalarına göre Seyhan nehrinin kenarlarında mezkûr ağaçlardan pek fazla bulunduğu için şehre bu ad verilmiştir. Arapların Adana'ya koydukları Ezene ismi ise daha ziyade İslâmlar tarafından kullanılmıştır. Nitekim dokuzuncu yüzyılın sonlarında Elmaselik vel Memalik (Yollar ve memleketer) adlı kitabını yazan İbn Hurtabe Adana'ya Bizanslılar'ın Adanum dediklerini bildir-

Ulucami (Selçuk kubbesi)

Ramazanoğulları (Ramazaniye) hastahanesinin güney uç bloku (Halep)

Eski Misis Kalesinin bulunduğu tepe (Güney doğudan görünüş)

Havraniye (eski ismiyle Kefer Beyya) Misis'den görünüş

Burası Abbasiler devrinde diğer Çukurova şehirleri gibi yeniden imar edilmiştir. Şimdiki hali Misis gibi haraptır. Halife Mehdi'nin Rum ülkelerini zaptetmek üzere oğlu Harun Reşid'i kumandan olarak gönderdiği zaman müşarileyh Seyhan üzerindeki köprünün yanında bir kasr inşa ettirdi ki, bunu daha evvelce Halife Mansur devrinde basit bir şekilde yapılmış bulunan sarayı yıkıp onun üzerine kurmak suretiyle yaptı. Adana'da Seyhan nehri vardır ve bunun üzerinde çok uzun bir köprü bulunur ki, Misis'de olduğu gibi, şehrin karşı tarafını kaleye bağlar. 809 senesinde Harun Reşid'in Türk hizmetkârı Ebu Süleym Ferec Adana şehrinin esas binalarını yaptırdı, surlarını tahkim eyledi ve Harun Reşid'in oğlu Halife Muhammed'-in emriyle Horasan'dan ve diğer yerlerden buraya halkın gelmesini teşvik etti ve Seyhan kasrını onardı. **Ebu Süleym Horasan Beylerinden birinin oğlu olup Sugur'a cihad için gelmişti.»** dedikten sonra Adana'nın Ermeniler elinde bulunduğunu söylemektedir. (İbnul-Adim'in bu eserini 13 üncü asrın ortalarına doğru kaleme aldığı tahmin edilmektedir. Zira vefat tarihi olan 1262 senesinden evvel mumaileyhin başından büyük felâketler geçmiştir. Filhakika İbnul Adim Hülâğu'nun Haleb'i zaptı sırasında Mısır'a kaçmak zorunda kalmıştır. Kendisi o zaman Haleb Emiri'nin veziri idi. Her nekadar Türk Memlûk Sultanı Kuduz'un Haleb'i istirdadından sonra buraya dönmüşse de bütün akraba ve taallûkatının kayp ve mülklerinin yok edildiğini görerek tekrar Mısır'a gitmiş ve orada teessüründen ölmüştür.)

---

mektedir. Osmanlı İmparatorluğu devrinde Ezene evvelâ Edene şekline çevrilmiş ve 1872 senesinde de, Edirne ile posta muamelelerinde bir karışıklığa meydan verilmemek üzere, Atana olarak değiştirilmiştir.

Yukarıda zikri geçen Sugur kelimesi Sagr'ın cemidir ki bu da üs (Liman) mânasına gelmektedir. Sugur tâbiri düşman memleketlerinin sınır boylarına yakın olan yerler için kullanıldığından biz bunu Uç şeklinde tercüme ettik. Büyük İslâm Devleti zamanında: Şam, Elcezire ve Ermenistan ucu diye üçe ayrılan Sugur'un idare merkezi yoktu. Zira buralarda her şehir birbirine müsavi sayılır ve böylece müstakil bir idareye tâbi tutulurdu. Şam Ucu adını taşıyan Çukurova'nın doğu ve kuzey doğusunda, Antakya ve Maraş'ı da içine alan, El Cezire ucu bulunuyordu.

4 — Ebul Fida (Takvimül Büldan) kitabında, onuncu asrın meşhur İslâm seyyahı, İbni Havkal'ın şehrimize dâir görüşlerini şöyle nekleder: Adana Misis'de olduğu gibi nehir kıyısında kurulmuştur. Bu ırmağın ismi Seyhan'dır. Toprakları pek münbit olan Adana mamûr bir şehirdir. Ve Seyhan'ın batı tarafında kâindir. Adana Misis'e yakındır ve Tarsus'a 18 mil uzaktır. (Ebul Fida bilindiği gibi 14 üncü yüzyılın değerli bilginlerindendir. Kendisinin bilhassa kozmoğrafyaya derin vukufu vardı. Nitekim ayda Ebül Fida ismini koyduğu bir dağ keşfetmişti. Müşarileyhin esas adı İsmail olduğuna nazaran her halde bu keşfinden dolayı Ebul Fida lâkabını almıştır. Soy itibariyle Selâhaddin Eyyubi'ye dayanan bu zat ölünceye kadar Homs Sultanlığını muhafaza etmiş ve bu arada Takvimül Büldan ile El Muhtasar fi Ahbarul Beşer tarihini de yazmıştır. İbn Havkal ise bir tüccardır ve sonradan seyahata merak etmiş ve 942 senesinde başlayarak 970 yılına kadar 28 sene zarfında bütün islâm ülkelerini gezmiştir. Seyahatnamesinin ismi «El mesâlik vel Memâlik» dir.)

5 — 1432 senesinde İstanbul'a giderken Kudüs'den

kara yolu ile Adana'ya gelen Fransız Bertrandon de la Broqiere (Brokier) in seyahatnamesinde Adana hakkında daha enteresan bilgi vardır, şöyle ki :

«Adana büyük bir şehirdir ve mühim bir geçit yeri olup büyüyecek bir kalesi vardır. Adana Seyhan nehrinin sağ tarafında anfiteater şeklinde yükselmektedir. Şehir Haçlılar zamanında tamamen surla çevrili, fazla kalabalık ve iyi müstahkem bir mevki idi. 12 inci yüzyılın sonlarında Ermeni Rupen Kral ailesi bu istihkâmları takviye etmişlerse de, şimdi bunlar yıkılmıştır. Adana şehri çok antiktir. Bu eski şehir, Doğulu coğrafyacılara göre, Ebu Süleym isminde Harun Reşid'in bir Türkmen kölesi tarafından muazzam tahkimat işleri yapılmak suretiyle esaslı tamir edilmiş ve harap vaziyetten kurtarılmıştır. Adana yanından Seyhan veya Adana ırmağı adındaki eskilerin Saros dedikleri bir nehir geçer. Bunun üzerinde hayli uzun ve epeyce geniş bir köprü mevcuttur. Bu şehrin bir Türkmen Emiri vardır ve halkı Türkmendir. Bu Emir Mısır Sultanının bir hile ile tutturup Mısır'a götürdüğü ve orada ölen İbrahim beyin kardeşidir. Adana köprüsü Adriyan tarafından yaptırılmış ve müteaddit defalar tamir görmüştür. Bu köprü kemerler üstüne kurulmuştur. Köprüye yaklaşmaya bir şato mâni olur ki, burası 781 senesinde Halife Mehdinin hükümranlığı zamanında oğlu Harun Reşid tarafından yaptırılmıştır» diye yazar.

İşte bütün bu malûmattan anlaşıldığına göre birçok defalar tahrip ve imar edilen Adana şehri son olarak da, Ermenilerin Papa'dan bir Haçlı Seferi tertip etmesini ısrarla istemeleri üzerine, 1334 de Mısır Türk Memlûklarının hücumuna uğramış ve büyük zarar görmüştür. Bu suretle perişan bir halde Ermenilerden Ramazanoğulları'nın

eline geçen Adana bu fetihten sonradırki, tekrar inkişafa mazhar olmuştur (1). Bu hususta yeni çağlar bahsimizde izahat verilecektir.

(1) Alishan'ın ermeniceden fransızcaya tercüme edilmiş bulunan «Sissouan, ou l'Arméno - Cilicie» kitabında Haçlılar tarihcilerine ve İslâm coğrafyacısı İdrisi'ye dayanarak verdiği malûmata göre: Adana, Antakya Haçlı Prensliğine bağlandıktan sonra mamur ve zengin bir şehir olmuştu. Ermeni Toros sülalesi devrinde ise yabancı tüccarlarla dolup boşalan Adana'da güzel sanatlar ve ticaret pek gelişmişti.

Langlois'ya nazaran da o zamanlardaki bu ticarî faaliyet, başta Ayas şehri gelmek üzere, bütün Çukurova'yı şumulü içine almıştı. Çünkü Kilikya'dan geçen hıristiyan hacılar burada gördükleri şeylerin güzelliklerini mübalâgalı şekilde medih ettikleri için tamakâr tüccarlar beraberlerinde bir çok mamul eşya getirmek suretiyle Çukurova'ya akına başlamışlardı. Bilhassa Kilikya'nın Hindistan ve İran'ı batıya bağlayan yol üzerinde bulunması ve Ermeni hükümetinin Cenivizler'den maada Venedikliler, Sicilyalılar ve hattâ müslüman hükümdarlar ile de ticaret muahedeleri yapması bu inkişafa sebep oldu.

MİSİS ŞEHRİ

Bu kasabamız hakkında :

1 — Bağdat'lı Ahmet (Fütuhul Büldan) ında der ki: «704 senesinde Halife Abdülmelik'in oğlu Abdullah Antakya'dan gelerek Misis'i aldı ve kalesini tamir ile buraya 300 cesur muharip yerleştirdi. Bundan sonra Misis tepesinin üzerinde bir cami inşa ettirdi ve oradaki kiliseyi depo yaptı. 705 yılında Misis'deki askerî kuvveti fazlalıştırdı. Ve kış aylarında muntazaman Antakya'dan keşif kolları gönderilerek bura ile irtibat teminine çalışılmağa başlandı. Halife Ömer bin Abdulaziz (Hilafeti 718 - 720) bu fedaî mücahitlere acıdığı için Misis kalesini yıktırmak istedi. Fakat maiyeti erkânı İslâm memleketlerinin müdafaası için Misis'in lüzumlu olduğunu ve kalesi yıkılırsa Rumların Antakya'ya kadar geleceklerini söylediklerinden dolayı bu fikrinden vaz geçti ve büyük bir Mescit ile bir sahrınç yaptırdı ve kale camisi namiyle anılan bu mescidin üzerine kendi ismini yazdırdı. İşbu mescid Halife Mutasım zamanında harap olmuştur. Daha sonra Hişam bin Abdülmelik (Halifeliği 724 - 743) Misis'in surlarını inşa ettirdi. Bu halifeyi müteakip de Mervan bin Muhammed 746 senesine doğru Ceyhan nehrinin doğusunda kamışdan evler kurdu ve bunların etrafını sur ve hendekle çevirdi. Mervan bin Muhammed'den sonra Hilâfete atanan Ebul Abbas (ki, Abbasilerin ilk halifesidir ve Hilâfeti 749 - 754 arasındadır) buraya 400 kişi daha yolladı ve bunlara arazi tevzi eyledi. 757 yılında Halife Mansur Misis'in imarını emretti. Çünkü zelzeleden surları bile yıkılmıştı ve şehrin ahalisi de azalmıştı. 758 senesinde Misis'in surları tamir edildikten sonra buraya halk iskân

olundu ve şehre Elmamura adı verildi. Bu imâr işi sırasında bir kilisenin yerine Mescid yapıldı. Bu mescid Ömer bin Abdülaziz tarafından inşa edilen caminin iki misli büyüktü. Mansur, Halifeliği zamanında (754-775), Misis'in askerî kuvvetini bine çıkardı. 782 senesinde Halife Mehdi buraya geldi ve oğlu Harun Reşid'i Rum memleketine Gazveye gönderdi. O da Haliç'e kadar giderek birçok zaferler elde ettikten sonra avdetinde Misis'in camisini onardı ve buranın muhafızlarını fazlalaştırdığı gibi ahalisini de artırdı (1)».

2 — Onuncu yüzyılın coğrafyacılarından İbn al Fakih de (Kitabül Büldan) ında Misis'den şöyle bahseder: «Söylendiğine göre Misis'i İslâm zamanında Halife Abdülmelik oğlu Abdullah vasıtasiyle onarmıştır. Bundan sonra Ömer bin Abdülaziz Kefer Beyya'da bir cami ve bir sahrınç inşa ettirmiş ve bunun üstüne ismini yazdırmıştır. Kale Mescidi namiyle anılan bu cami sonradan 3 misli büyütüldü ve Memun'un adamı Tahir oğlu Abdullah Misis'de vali iken buna ilâveler yaptırdı. Mansur Halife Misis'e bin asker yerleştirmiş ve Mehdi ise bunların sayısını iki bine çıkartmıştır. Fakat bu askerlere yardımda bu-

---

(1) Prof. Dr. Bossert'e nazaran Misis en büyük inkişafını Romalılar ve Harun Reşit devrinde bulmuştur. O zamanlar şehir kuzeydeki sırtlardan başlayarak, Yunanlıların Pagros dedikleri, Nur dağları eteklerine kadar uzanıyordu. Ve her halde bu sahayı çevreliyen Misis'in nüfusu 100 binden aşağı değildi.

Bu değerli bilginimizin Misis surları hakkında bana verdiği malûmata göre de bu muazzam tesislerin esas üç kapusu vardı. Bunlardan Adana ve Halep kapuları batı ve doğuya açılıyorlardı. Köprü kapusu ise, iki tarafı yüksek duvarlı bir geçit ile, kaleye irtibat sağlıyordu.

lunmamıştır. Çünkü o zaman Misis gönüllü ve muvazzaf askerlerle dolmuştu. Halife Mutasım Misis'i askerî karargâh yaptı.»

3 — Yakut bin Abdullah El Hamevî'nin Mucemül-Büldan kitabının sekizinci cildinde şu malûmat vardır : «Misis Sugur'dan Ceyhan nehri kenarında bir şehirdir. Antakya ile Rum (Bizans) memleketleri arasında bulunur. Burası Müslümanların meşhur bir uç merkezi idi. Şimdi Leon'un elindedir. Vaktiyle sûru ve dış kapısı mevcuttu. Ceyhan nehri üzerinde Misis'in karşı tarafında bulunan Kefer Beyya kasabasının birçok sokakları ile muhkem sûrları ve dört kapısı vardır. Burası eskiden haraptı. Harun Reşit zamanında imar olunmuştur.»

4 — İbnul Esir, Elkâmil tarihinde: «Ebu Cafer el Mansur 758 senesinde Kâbe'den Kûfe'ye avdetinden sonra Misis'in imarı için Yahya oğlu Cebrail'e emir verdi. Cebrail zelzeleden harap olan Misis'in sûrlarını tamir etti ve bir cami yaptırdı ve şehrin ismini de Elmamure koydu ve buraya bin asker yerleştirdi.» diye yazar.

923 senesinde Bağdat'da vefat eden meşhur tarihçi **TABARİ ise Yahya oğlu Cebrâil'in Horasanlı olduğunu ve Misis'in bu zat tarafından 759 yılında imar işinin tamamlandığını bildirir (1).**

(1) Bu onarmayı icap ettiren deprem aşağıdan yukarı o derece şiddetli olmuştur ki, yalnız Misis'i yıkmakla kalmayup Anavarza, Adana, Karataş ve Tarsus şehirlerini de tesir sahası içine almıştır. Keza haçlılar devri bölümümüzde işaret edileceği üzere 1269 yılı zelzelesi de ayni şekilde vuku bulmuştur. Filhakika 1957 senesinde kazı dolayısiyle Misise gittiğim zaman Bizans kilisesine ait hafriyatı gezerken heyetin başkanı Prof. Dr. Bossert bana, bir birinin üstüne binmiş yarı kal-

(Yukarda ve Adana şehri bahsinde ismi geçen Horasan bilindiği gibi hâlen İran'a bağlıdır ve kuzeyde Türkistan ile sınırlanmaktadır. Gayet geniş bir sahayı çevreliyen bu eyaletin İran ciheti daha ziyade step ve çöldür. Münbit kısımları doğu kuzeyde ve batıda bulunur. Horasan Hazreti Ömer zamanında (634 - 644) İslâmların nüfuzu altına girmiş ise de onun vefatından sonra çıkan isyan dolayısiyle esaslı olarak fethi 653 senesinde tamamlanmıştır. Bu ilhakı münbit bölgelerde oturan Türkler kolaylaştırmışlardır. Onun için kendilerinden esir alınmadığı gibi ödemekle mükellef bulundukları vergi sembolik bir miktara indirilmiştir. YAKUT'a nazaran Horasan Hur ve Asan kelimelerinden mürekkep bir isimdir ve eski İran lehçesinde güneşin doğduğu yer manasına gelmektedir.)

5 — İbnul Adim, Halep tarihinde, aşağıdaki malûmatı vermektedir : «Misis iki kısımdır. Ortasından Ceyhan nehri geçer. Bu ırmağın batı tarafında Misis ve doğusunda ise Kefer Beyya bulunur. Her iki kısımdan da zamanında birçok âlimler yetişmiştir. Vaktiyle Misis pek kalabalıktı. Harun Reşit devrinde halk daha ziyade çoğaldığı için Kefer Beyya kurulmuştur. Misis ile Kefer Beyya arasında sağlam bir taş köprü vardır ki, pek yüksektir. Buradan cami ve medreseler ile dört fersah mesafeye kadar göz atılabilir. Misis'in yeniden imarı İslâmlar zamanında olmuştur. Çünkü Herakleios (Bizans İmparatoru) buranın halkını İstanbul'a götürdüğü için şehir viraneye dönmüştü. Halife Ömer bin Abdülaziz Misis'in Kefer Beyya tarafındaki kalesini yıktırmak istemiş-

kık vaziyette iri temel taşlarını göstererek: «Misis orta çağlarda iki defa şakulî, büyük deprem felâketi geçirmiş olmalıdır.» demişti.

se de ileride faydası olur mülâhazasiyle bu fikrinden vazgeçmiş ve buraya bir de mescid yaptırmıştır. Misis Antakya ile Adana arasında mühim bir kavşak noktasıdır. Evvelce «Misis ile İskenderun arasında» arslanlar varmış. Zamanla çoğalan bu canavarlar fazlasiyle zarar verdikleri için halk şikâyet etmiş ve bunun üzerine Halife Velid Misis'e 4000 erkekli ve dişili manda göndermiştir ki, bunlardan çok istifade edilmiştir. (Mandaların arslanlara karşı mücadeleden çekinmedikleri malûmdur. Bu hayvanların Halife tarafından Hindistan'dan getirtildiği ve sonradan sayılarının arttırıldığı söylenir.) İbnül Adim eskiden Misis'de meşhur olan şu darbı meseli de nakil eder: «Misis'de atların nalları şakırdadığı zaman Rum'da yürekler titrermiş.»

6 — Abul Farac tarihi ise Misis'i 704 yılında Halife Abdülmelik'in Mesleme kumandasındaki ordusuyla zapt ettiğini ve 706 senesinde de surlarını yaptırarak burayı Bizans hududu üzerinde askerî bir merkez haline getirdiğini yazmaktadır. Abul Farac'a nazaran Misis'i tahkim eyleyen Halife Abdülmelik burada vefat etmiştir.

7 — Bertrandon Ceyhan ovası üzerinden Misis'e gelişini şöyle anlatır :

Güzel bir memleketten ve ovadan geçerek Misis'e vardık. Burada Ceyhan nehri üzerinde bulunan köprünün bir kısmı yıkılmış olduğu için kalaslarla bağlanarak geçit sağlanmıştı. Misis'i tahmin ettiğim gibi büyük bulmadım. Şehir iki kısımdan müteşekkildi. Bunun bir tarafı haraptı diğer kısmı ise yüksek ve güzel duvarlı evleriyle mamur bir halde bulunuyordu. Yüz haneden fazla olan bu semtin sâkinleri yalnız Türkmenlerdi. Burada haricî manzarası eski bir kiliseden tahvil edildiği fikrini veren

büyük bir cami vardı. Misis veya Masisa diye anılan bu şehir kadim zamanlardaki Mopsuestia'dır. Buraya sonradan Haçlılar ve onların tarihini yazanlar Mamistra ve Malmistra demişlerdir. Misis Bizans İmparatorluğu devrinde (Fokas ve Şimiskiş'e) karşı uzun müddet mukavemet eden müstahkem bir kale idi. Bizanslılar burayı zapteyledikten sonra kapılarını İstanbul'a götürmüşlerdir. Orta çağlarda Başpiskoposluk merkezi olan Misis'de Venediklilerin de bir kilisesi vardı (1). O vakitler şehir Ceyhun'un her iki tarafında da bulunuyordu. Bu iki semti dokuz gözlü köprü birbirine bağlıyordu ki bu köprü Jüstianus tarafından tamir görmüştür. Şimdi Misis yalnız nehrin sağ cihetindeki yuvarlak tepe üzerindedir ve bazıları Ermenilere ait olmak üzere umum ev adedi 150 den ibarettir. Ceyhun'un sol sahilindeki harap kısım Küfür Bina, yani Kâfir binası ismini taşımaktadır (Bertrandon'un söylediği bu semt eski adıyla Kefer Beyya'dır ve dışı kiliseye benzeyen cami ise 14 üncü yüz yılın sonlarında Ramazanoğlu Ahmet Bey tarafından onarılan Ulucamidir).

(1) Bahse mevzu kilisenin bu kasabamızda inşa edilmesi sebebini açıklayan elimizde bir vesika bulunmamakla beraber, daha evvelce belirtildiği üzere Haçlılar istilâsından sonra bölgemiz şehirlerinin yabancı tüccarlarla dolup boşaldığı göz önünde tutulursa, bunun Misisde oturan Venedikli tacirler için yapıldığı anlaşılır.

KARATAŞ ŞEHRİ

Elimizdeki mehazlardan bu ilçemiz hakkında Bağdatlı Ahmet ile İbnul Adim nisbeten aydınlatıcı malûmat vermektedirler. Bunlardan :

1 — Ahmet, Fütuhul Büldan'ında der ki: «Söylendiğine göre Kara Kilise Rumlar tarafından siyah taşlarla yapılmıştır. Burada harap olan şeyler arasında bir de kale vardır. Harun Reşit, Karataşın imarını, tahkimini ve iskânını emir eyledi ve buradaki mücahitlerin tahsisatına zam yaptı. Bu tarihten sonra her ne kadar Rumlar Karataş'a taarruz ederek hayvanlarını zapt ve bir kaç insanı esir almışlarsa da Misis ahalisi ve oranın gönüllü mücahitleri Rumlara hücum ile bunların bir kısmını öldürmüşler ve diğerlerini de kaçmaya zorlayarak yağma edilen malları istirdat eylemişlerdir. Bunun üzerine Harun Reşid'in oğlu Kasım şehir kalesinin tamirini ve buraya fazla kuvvet tahşidini emretmiştir.»

2 — İbnul Adim de Mücemul Büldan'ında şöyle yazmaktadır: «Kara Kilise veyahut Yanık Kilise denen bu şehir eskidir. Rumlar tarafından siyah taşlarla bina edilmiştir. Sonradan yine onların hücumuyla yıkılmıştır ki, bundan dolayı kendisine Yanık Kilise denmiştir. Şimdi harap bir vaziyettedir. Burası aslında bir kale imiş; deniz kenarındadır. Eski şehir de siyah taşlarla Rumlar tarafından bir tepe üzerinde kurulmuş olup içinde bir kalesi vardır ki, bu da haraptır. Harun Reşit Yanık Kilisenin imâr ve tahkim edilmesini emreylemiş ve burada çalışacak memurları teşvik etmek için onlara fazla maaş bağlamıştır. Halen bu şehir de Ermeniler elindedir.»

3 — Onüçüncü yüzyılın meşhur İslâm coğrafyacısı İstahrî ise Karataş için kısaca: «Kenise bir kale (müstahkem mevki) dir ve içinde bir mescidi vardır. Bu kasaba sahilden içerdedir.» demektedir.

Her üç bilginin verdikleri malûmattan şu neticeyi çıkarabiliriz ki, Karataş'ın ismi siyah taşlarla bina edildiğinden ileri gelmiş ve iki defa da yer değiştirmiştir.

MALLOS ŞEHRİ

Bu kayıp şehrimizin orta çağlardaki durumu hakkında İslâm müverrih ve coğrafyacılarından bilgi edinmek mümkün olamamıştır.. İstifade eylediğimiz diğer eserlerde de bu yönden maalesef pek az malûmat vardır. Bunlardan :

1 — Yunanlı Vutras'ın tarih ve coğrafya ansiklopedisinde "Mallos Kilikya'da Tarsus şehrinin 63 kilometre güney doğusunda, Ceyhan nehri kıyısında kurulu, Mopsos mâbediyle meşhur bir kasabanın adıdır diye yazılıdır.

2 — Alishan'ın Sissouan eserinde de: "Mallus Rupenler devrinde pek gelişmişti. Rupen kızının on bin altınlık dotasını temin edebilmek için haçlı şövalyelerine, bu paraya karşılık Mallus'ın bütün köylerini, ekilmiş ve ekilmemiş arazisini rehin olarak vermişti" şeklinde Mallos şehrine dâir kısa bilgi mevcuttur.

3 — Prof. Dr. Bossert'in 1950 senesinde yayınlanan Karataş'daki arkeolojik araştırmalar hakkında kısa ön raporunda ise "Mallos'un toprak üstünde mevcut olan binaların hemen hepsi tamamen civarda bulunan köylerdeki yapılar için bir malzeme olarak kullanılmıştır. Yalnız Roma çağına âit olup İslâmi devirlerde tamir edilen köprünün bir kısmı, Kızıltahta köyüne bağlı Akdeğirmen mevkii yanında kendisini muhafaza etmiş bir durumda bulunup hâlen değirmen olarak kullanılmaktadır. Mallos'da heyetimizce toplanmış olan keramik parçaları, esasen tahmin ettiğimiz veçhile, pek geniş bir Roma ve Bizans iskânının mevcudiyetini göstermektedir. Nitekim Mallos'un

Bizanslılar devrinde piskoposluk makarri olduğu malûmdur." denilmektedir.

Yukarıda bahis mevzuu edilen değirmen vesilesiyle biz de şunu söyliyelim ki, mezkûr yapı eskiden mevcut bulunup da sonradan harap olan daha büyük un tesislerinin enkazı üstüne kurulmuştur. Filvaki Pirî Paşanın 1538 tarihli vakfiyesinden öğrendiğimize göre Ramazanoğulları zamanında buradaki değirmenlerin sayısı, şimdikinden iki fazlasiyle, sekiz idi.

Orta çağlardan sonra tarihe karışan Mallos şehri bahsimize burada son verirken bir noktayı tavzih edelim ki, Arapların Mellun dedikleri Mallus yalnız kasabanın değil o mıntıkanın da ismi idi. Nitekim İslâm coğrafyacısı İstahri Mesâlik vel Memâlik kitabında Ceyhan nehri için: "Rum memleketinden çıkar, Misis'e gelir. Buradan el Mellun namiyle mâruf olan köylerden geçerek Rum denizinde nihayet bulur" der.

İdrisi de Ceyhan'ın el Mellun kalesine âit köy ve araziden geçerek denize döküldüğünü bildirir.

Pirî Reis ise, ilerde belirtileceği üzere, kitab bahriyesinde Karataş'daki küçük adadan bahsederken "ol adacığa porto Melun" denildiğini söyler.

Verilen şu izahattan anlaşılıyor ki, Orta çağlarda Mellun (Melun) ismile anılan bu mıntaka, Ceyhan nehrinin doğu tarafı dahil, Yüreğir ovasının orta-güney kısımlarını içine alıyor ve Karataş'daki müstahkem küçük adayı liman iskelesi olarak kullanmak suretiyle Mallos şehrinden idare ediliyordu.

ADANA OVASININ
ORTA ÇAĞLAR ZİRAATİ

Ovamız ziraatinin Roma İmparatoru Büyük Konstantin devrinden aldığı hızla Bizanslıların ilk zamanlarında iyi bir durumda olduğu kabul edilebilir. Justinian'ın saltanatı esnasında ise bir çok kemerli su yolları yapılmak ve memlekette ipek sanayiini kurmak suretiyle ziraatin kalkınmasına çalışılmıştır. Bilindiği gibi bu İmparator zamanına kadar Avrupa'ya sevkolunan ipek o vakitlerin en kıymetli bir metâı idi. Çinliler, ipek mamûllerinden yaptıkları muazzam kârları ellerinden kaçırmamak için, onu büyük bir sır olarak saklıyorlardı. Fakat Justinian bu meselenin hal çaresini buldu ve bir rivayete göre rahipler, diğer bir rivayete göre de arada mutavassıt rolü oynayan İranlılardan bir tüccar vasıtasiyle Çin gümrükçülerini atlatarak bir miktar ipek böceği kozasını Bizans'a getirdi.

Bundan sonradır ki ipekçilik sür'atle inkişafa başlamış ve imalâthanelerden birisi de Antakya'da kurulduğu için bu ziraat şubesi kısa bir zamanda Çukurova'ya yayılmıştır. Fakat bütün bu çalışmalara mukabil vergilere yapılan ağır zamlar çiftçiyi zayıflatmıştır. Bilhassa Justinian öldükten sonra onun kuvvetli şahsiyeti sayesinde imparatorluğu geçici bir zaman için ayakta tutmuş bulunan sunî sistemin yıkılması ve mahallî memurların sui-

istimalleri dolayısiyle çiftçiler son derece fakirleşmiş ve birçok köyler boşalmıştır. Bittabi bunun neticesi olarak da devlet ekonomisi perişan bir vaziyete düşmüş ve bu kötü durum haricî tehlikeler karşısında bir kat daha fenalaşmıştır. Nitekim 610 senesinde Herakleios imparatorluk idaresini eline aldığı zaman Bizansın hali son derece vahimdi. Bir taraftan dahilî tezebzüb, diğer taraftan da İranlılarla Avar Türklerinin tehditleri imparatorluğu şaşkınlık içinde bırakmıştı. Her ne kadar Heraklios bu müşkülleri politika ve kuvvetle yenmeğe muvaffak olduysa da Bizans'ın da askerî gücü son derece zayıfladı. Bu sebeple kendisinin İranlılara karşı açtığı savaş büyük bir zaferle bitmesine rağmen memleket bir türlü huzura kavuşamadı. Vaziyet bu merkezde iken imparatorluk için beklenilmiyen muazzam bir tehlike baş gösterdi ki, bu da sonsuz bir imanla ortaya çıkan İslâmlar idi. Müslümanlar, Bizans topraklarını istilâya girişmekle, Çukurova ziraat tarihinde yeni bir devre açtılar.

Orta çağların bu kültür yayıcıları sayesindedir ki Adana ovası da kalkınma hızını tekrar almaya başlamıştır. Filhakika İslâmların Çukurova'yı fetihleri tarihinde bura ziraatinin ne derece çökmüş bulunduğunu evvelce bahsi geçen arslan ve manda vakası belirtmeye kâfidir. Çünkü bu hâdise Misis - Ceyhan ovasında vahşi hayvanlarla mücadele ve onları itlâf edecek kimselerin kalmadığını, yani köylerin boşalmış olduğunu göstermektedir.

İşte sekizinci yüzyılın başlarında Adana ovasını bu şekilde bulan İslâmlar, Bizanslıların her fırsattan faydalanarak yaptıkları tahriplere rağmen, ovamız ziraatinin inkişafını süratle sağlamışlardır. **Bu işlerde bilgili ve metodlu çalışmalarıyla uç valilerinin oynadıkları rol kadar**

İbnul Adim'in ifade eylediği gibi: "Horasan taraflarından gelen çok güzel ahlâklı mücahitler ile onların çocukları müessir olmuşlardır."

Bunların himmetleriyledir ki, bir taraftan şehirler mâmureler haline getirilirken, diğer taraftan da ova, bağ ve bahçelerle bezenmiş ve bunun müsait yerlerinde de büyük hurmalıklar tesis edilmiştir (1). Fakat maalesef bu kalkınma, yukarıda üzerinde durduğumuz veçhile, her fırsattan faydalanan Bizanslıların 962 senesinden sonra bilhassa ağır darbelerine mâruz kalmıştır. Ova ziraatını felce uğratan bu vahşi akınları Abul Farac şöyle naklet-mektedir:

962 - 963 yıllarında Bizans kumandanı Nikaforos Do-

(1) Ezcümle İstahri, Mesâlik el Memâlik kitabında, Anavarza için: "Hurmalıkları ve meyvelikleri bol olan bir şehirdir. Mezruatı ve meraları geniştir ve mahsûldardır." deye yazmaktadır. Bu vesile ile, Çukurovanın kültür tarihinde pek önemli yeri olan Anavarza hakkında biraz izahat vermek isterim. Şöyle ki: İslâmî devirlerde Ayn'i Zerbe ismile anılan Ainzarbos - Anazarbos (Anavarza) kadimde doğunun en muhteşem şehirlerinden biri idi. Bu kasabanın Büyük İskender zamanındaki şöhreti malûmdur. Romalılar devrinde, Kilikye eyaletinin merkezi olarak, daha ziyade inkişaf eyleyen Anavarza'yı fakat İslâmlar yıkık ve metrûk bir halde buldular. İlerde bahsi geçeceği üzere evvelâ Ebu Süleym Farac ve ondan sonra da Seyfuddevle'nin himmetlerile iki defa baştan başa yenilenen Anavarza maalesef Bizanslılar tarafından yine tekrar bir harabeye çevrildi. Buna rağmen kalesi, Haçlılara zaptı imkânsız yeni Turova dedirtecek kadar. 11-14 üncü yüzyıllar arasında ününü muhafaz eyledi. Bu gün kalıntılarını gördüğümüz muazzam su yollarının yapılış tarihini Roma İmparatorluğu zamanına götüren Dr. Schaffer'in belirttiği gibi: Anavarzada toprak kan içmiş, yangın ve kılıç yüksek yerli kültüre el uzatan yabancı medeniyetleri de birbiri arkasına mahvetmiştir.

mastikus 160 bin atlı ile Kilikya'ya geldi ve Aynızarba (Anavarza) yı kuşattı. Halk ümitsizlikten canlarına dokunulmamak şartiyle teslim oldu. Bizanslılar burada 40 bin hurma ağacını kestiler. 964 senesinde ise Nikaforos'un kardeşi Şumuşkin Misis'e geldi. Fakat burasını alamadığı için şehrin etrafını ve Adana ile Tarsus havalisini ateşe vererek harap etti. Bu sırada Kilikya'da büyük bir kıtlık çıktı ve İslâmların çoğu burasını terk ile Şam cihetine çekildiler. 965 yılında Şumuşkin tekrar geldi ise de askerleri arasında veba salgını başgösterdiğinden geri dönmeye mecbur oldu. Bunun üzerine Kral Nikaforos Kayseri'den Tarsus'a geldi. Bu şehirde o zamanlar dehşetli hastalık hüküm sürüyordu. Denildiğine göre hergün 300 kişi ölüyordu. Nikaforos Tarsus'u zaptederek birçok kanlar döktü ve kadın, erkek, çoluk ve çocuk 200 bin insanı Bizans diyarına gönderdi."

Abul Farac'ın verdiği bu malûmat arasında mevzuumuzu ilgilendiren cihet 40 bin hurma ağacının kesilmesidir ki, bu o zamanki bahçe tesislerinin azametini göstermeye kâfidir. Bu rakama ilâveten hurmanın yetiştirme güçlüğü dikkat nazara alınırsa İslâmların nisbeten daha az emek istiyen diğer meyvelikler üzerinde ne kadar fazla durmuş olduklarını anlamak güç değildir. Bu sebeple tohumlarının nakli ve üretilmesi, bahçeciliğe nazaran gayet basit bir mesele teşkil eden diğer kültür nebatlarının çok geniş mikyasta ekildiğine ve bu arada pamuğun (1) İslâmlar tarafından Çukurova'ya getirilmiş bulundu-

(1) Asya'da kadim devirlerdenberi pamuk bilinmekte ve ziraati yapılmakta idi. Nitekim Prof. Dr. Schmökel; Ur, Assur und Babylon kitabında, pamuk kültürünün kıral Sanherib (hükümranlığı M. Ö. 705-681) tarafından Asur memleketlerine ge-

ğuna şüphe kalmaz. Nitekim Dr. Passon ve Dr. Heizmann gibi âlimler Mısırda Milâdın başlarında malûm olan pamuğun İspanya'ya da İslâmlar tarafından getirildiğini ve bunun dokuzuncu asırda Valansia bölgesinde geniş mikyasta ziraati yapılarak Granada, Kortoba, Sevil ve Barselon şehirlerinde birçok dokuma tezgâhlarının kurulduğunu bildirmektedirler. Bunun için biz, bugünkü pamukçuluğumuzun tarihini en az 1100 sene evveline götürmekte kendimizi haklı buluyoruz. Bununla beraber pamuklarımızın ihraç metaı olarak ancak 15 inci yüzyılda hakikî ehemmiyetini kazanmış bulunduğunu da kaydetmek isteriz. Bu gecikmenin sebebi Avrupa'da dokuma sanayiinin nihayet bu devrede gelişmiş olmasıdır. Bu gelişmede ise Türklerin büyük emeği geçmiştir. Filhakika Doktor Passon'un işaret eylediği gibi: **"İnce dokuma sanayiini 14 üncü asırda Türkler Makedonya üzerinden Arnavutluğa getirmişlerdir. Venedik ve Milano şehirlerinin halkı o vakitler dillere destan olan nefis dokumalarını Türklere borçludurlar.** Bu sanayi sonradan Belçika'ya ve oradan da İngiltere'ye geçmiştir ki, İngilizler kendi mamûllerinin ilk nümunelerini ancak 1430 senesinde piyasaya sürebilmişlerdir." Bilvesile şurasını arzedelim ki, zeytinciliğimizin inkişafında da Venedikli tüccarların rolü olmuştur. Bunlar zeytin ticaretinden çok para kazandıkları için yüksek fiyatla mübayaada bulunmak suretile fazla ekimi teşvik etmişlerdir. Bu gün Toros ve Nur dağlarının eteklerinde yabanileşmiş olarak rastladığımız zeytinliklerin meydana gelmesinde şüphesiz Venedikliler'in bir payı vardır.

---

tirildiğini yazmaktadır. Verilen bu malûmata göre pamuğun Mezopotamya'dan Mısır ve Çukurova'ya yayılmış olduğu da tahmin edilebilir.

Adana ovasının orta çağlardaki ziraati hakkında diğer bazı noktaları aydınlatabilmek için de eski yazarların bu hususa dair olan haberlerini gözden geçirmeyi faydalı buluyoruz. Çünkü bu ifadeler ile yukarıda zikredilen vakalar birbirine eklendiği takdirde ziraatçilerimize tarihin karanlıklarından birçok şeyler çıkarmak imkânı sağlanabilecektir. Bu haberleri verenlerden 'Yakut El Hamevî: Misis'in Ceyhan'dan sulanan bir çok bahçe ve bostanları bulunduğunu ve burada vaktiyle fazla miktarda kürk imâl ve ihraç edildiğini bildirdikten sonra Tayyib'in oğlu Ahmed'in (1) birbirlerine çok yakın olan mamur köylerden ve çayırlıklardan geçerek Misis'den Adana'ya gelmiş olduğunu nakleyler.

İbnül Adim, "Tarsus'da Şeffaya denilen güzel bir kumaşın dokunduğunu; burada kâğıt imalâthaneleri bulunduğunu söyledikten sonra bahçe mahsulleri arasında çekirdeksiz üzümü meşhurdur" diye yazar.

Bertrandon ise: "Misis'den bir gün mesafede ahalisi Türkmenlerle dolu, çok güzel bir arazi ve ovadan geçerek Adana'ya geldiğini ve buranın da bağ ve bahçelerle çevrili olduğunu bildirir."

---

(1) Tayyibin oğlu Ahmet (Ahmed bin Ettayib) dokuzuncu yüzyılın meşhur bilginlerindendir. Mumaileyhin Tıp, Felsefe ve Cebir gibi birçok ilimler üzerinde geniş bilgisi vardı. Bu sebeple Halife namzedi Muvaffak Billah'ın oğlu Mutadıt Billah'ın evvelâ hocalığını yapmış ve sonra da onun nedimi olmuştur. İşte bundan dolayıdır ki, Mutadıd'ın kumandası altında Mısır Türk Memlûk Sultanı Humarıveyh'e karşı açılan sefere iştirâk etmiş ve Filistin'den Bağdad'a dönüşünde Çukurova'ya uğramıştır. Ahmed'in 885 senesinde yaptığı bu seyahatta bütün gördüklerini kaleme alarak bir coğrafya kitabı meydana getirdiği malûm olmakla beraber maalesef bunun tarafımızdan tetkikine imân bulunamamıştır.

ADANA OVASININ
ORTA ÇAĞLAR TARİHİ

BİZANSLILAR DEVRİ

Adana ovasının 395 senesinde Roma ülkelerinin ikiye taksimi suretiyle Bizans'ın elinde kaldığını yazmıştık.

Orta çağların başladığı 476 yılında bu imparatorluğun İran Sasani devletinin daha ziyade tehdidi altına girdiğini ve takriben 500 senesinden itibaren de Avarların tehlikesine maruz kaldığını görüyoruz. Bunlardan başka Bizans kilise ihtilâfı yüzünden dahilde sarsılmış bir vaziyettedir. 527 yılında tahta çıkan Justinian İmparatorluğu bu bâdireden kurtarmaya muvaffak oluyor. Evvelâ kilise üzerindeki otoritesini kuran bu hükümdar, ordu kumandanları Belisar ve Narses'in yardımıyla, birçok zaferler kazanarak devleti en yüksek mertebesine ulaştırıyor.

Bu kısa izahtan anlaşılacağı üzere Justinian devrine kadar huzursuzluk içinde çalkanmış olan Adana ovası her ne kadar bu imparator zamanında (527 - 565) birçok imar ve kalkınma faaliyetlerine sahne oluyorsa da, evvelce ziraat bahsinde belirttiğimiz veçhile, vergilere yapılan ağır zamlar ve bilhassa memurların suiistimalleri bütün bu hamleleri tersine çeviriyor. Justinian'ın halefleri ise vaziyeti daha fenaya götürüyorlar. Nihayet imparator

Fokas zamanında (602 - 610) memlekette isyanlar başgösteriyor. Bu durum karşısında Afrika Umumî Valisi Herakleios bir donanma ile İstanbul'a gidiyor ve halkın müzaheretiyle şehri aldıktan sonra Fokas'ı tevkif ve idam ettiriyor.

610 senesinde Herakleios idareyi eline aldığı vakit imparatorluk son derece vahim bir haldeydi. Nitekim 611 de İranlılar Suriye'yi feth ile Antakya'ya ilerlediler ve oradan Filistin'e yönelip buraları da zaptettikten sonra Anadolu'ya dönerek Üsküdar'a kadar geldiler. Böylece İranlılarla savaşmak zorunda kalan Heraklios bir taraftan Avarlara para göndererek kuzey tehlikesini önlerken diğer taraftan da mukaddes Kudüs şehrini ve 614 yılında İranlılar'ın buradan götürdükleri salibi geri almak propagandasiyle halkı Haçlı seferine teşvik eyledi. Ve birçok tehlikeli vaziyetlerden sonra bu İmparator İranlılara karşı kesin bir zafer sağlayabildi. Yapılan sulh ile Bizans kaybettiği bütün memleketleri istirdat etmiş bulunuyordu (1). Bu galibiyetten sonra İran ikinci bir devlet menzilesine düşerken Bizans için en şaşaalı devre açılmış oluyordu. Fakat Herakleios da maliyesi gibi askerî gücünü bu harplerde son derece zayıflatmıştı ve bu sebeple de memlekette bir türlü sükûnu temin edemedi. Bu sırada Bizans için muazzam bir tehlike başgösterdi ki, o da tarihte yepyeni bir devre açmakta olan Müslmünlardı.

(1) Herakleios 622 senesinde İran hükümdarı Keyhusrev'i Ayas civarında yendikten sonra askerî harkâta devam etmiş ve 628 yılında hükûmet merkezlerine kadar ilerlediği için İranlılar mezkûr sulh anlaşmasını yapmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bahse mevzu salip (haç) ise imparator tarafından İstanbul'a getirilmiş ve 14 ekim 629 da da büyük merasimle Kudüs'e götürülerek yerine konmuştur ki, mutaassıp Hıristiyanlar bu günü halâ kutlarlar.

ARAPLAR VE BÜYÜK İSLÂM DEVLETİ DEVRİ

Orta çağların başlarında Suriye ve Fırat havalisinde Gassani ve Lahmi adında iki Arap sülâlesi muayyen bir rol oynamaktaydılar. Bunlardan birincisi Justinian'ın doğu herkâtına katılmak suretiyle Bizansın himayesinde büyük bir kuvvet kazanmış ve ikinci sülâle ise coğrafî bakımdan İranlılarla işbirliği yapmak zorunda kalmıştı. Justinian'ın ölümünden sonra Gassanilerin siyasî durumu tamamiyle bozuldu. Çünkü Bizans'ın geçirdiği kritik devrelerde İran Ön Asya'nın en üstün bir devleti haline gelmişti. Ve nihayet İranlılar'ın Suriye ve Filistin seferleri esnasında Lahmiler gibi onlar da tarihe karıştılar. Bunun için yedinci yüzyılın başlangıcında Arabistan'da hükûmet kurabilecek hiçbir siyasî teşekkül mevcut değildi ve her tarafta dağınık bir kabile hayatı hüküm sürmekteydi.

Arapları birleştiren İslâmiyet oldu. Bu mukaddes din dünyada eşine rastlanmıyan öyle bir kutsal inkişaf gösterdi ki, daha yedinci asrın ortalarına doğru bütün Arabistan, Mısır ve İran ile Anadolu ve Afrika'nın bir kısmına hâkim, müttehid Büyük İslâm Devleti meydana gelmiş bulunuyordu. Bu devletin tarihinden (Hicrî I = Milâdî 622) 16 sene sonra Çukurova da kalpleri iman dolu mücahitlerin akınlarına sahne teşkil etti. Fakat Halid Bin Velid'in Amanosları aşarak Kilikyaya bu ilk girişi fetih için değildi. Keza 22 inci Hicrî yıl içinde Muaviye'nin 10

bin askerle yaptığı taarruz da buralara yerleşmek hedefini gütmüyordu; bunlar birer gazve idiler ve her sene muntazaman tekrarlanabilmeleri için bazı kaleler ile Misis'de muvakkat olarak tutunmaktan ileri gitmediler (1).

Büyük İslâm Devletinin Çukurova'daki esaslı Fütuhatı 704 yılında başladı. Bu fetihler hakkında İbnul Esir, El Kâmil tarihinde şu malûmatı vermektedir: "Halife Abdulmelik'in oğlu Abdullah 84 senesinde (Milâdi 704) Misis'i zapt ederek buraya bir cami yaptırdı ve kalesini tamir ile 300 muharip yerleştirdi. 706 yılında Velid bin Abdulmelik hilafete geçince kardeşi Mesleme ile oğlu Abbas'ı Rum memleketlerine Gazveye göndererek 708 de Tuana'yı fetih ettirdi. Bu kumandanlar 709 senesinin yaz aylarında Bezendum'dan (Bozantıdan) tekrar Ruma akınlar yaptılar. Meseleme 710 da Buhara'yı aldı ve 712 yılında Misise gelerek bu civardaki Rumları Bizansa sürdü. Abbas ise 713 senesinde Tarsus'u fetih eyledi."

Bu devirlerde Bizansın hali perişandı ve devlet tam bir anarşi içindeydi. İmparatorlar arkası arkasına değişiyordu. Nihayet 717 senesinde Suriye sülâlesine mensup

(1) Bu gazveler hakkında Yakut bize şu enteresan malûmatı vermektedir: "Halife Ömer zamanlarında Antakya'dan Rum memleketlerine Gazveye başlandı. Bunlar yaz ve kış olmak üzere senede iki defa tertiplenirdi. İlk yaz gazvesinde Rum memleketlerine akınlar yapan Ebu Ubeyd'dir ki, Halid bin Velid'in yerine tayin edilen bu kumandan Hicrî 17 de Misis üzerinden sarkarak Tarsus.dan daha ileriye kadar gitmiştir. Muaviye Hicrî 25 de Antakya ile Tarsus arasındaki kalelerden bir kısmının boş olduğunu görmüş ve buralara asker yerleştirmiştir. Kendisi ise Hicrî 31 de Sis tarafından Rum memleketinde Derevli'ye kadar gitmiş ve dönüşünde bu aradaki kaleleri yıkmıştır. Bundan sonradır ki Misis, Adana ve Tarsusa tâbi olan yerler islâmların ve halifelerin ellerinde kalmıştır."

doğulu asıldan Leon müstakar bir idare kurabildi. Fakat bu tarihte İslâmların Bergama'dan hareket ettikleri ve Rumeli sahiline geçerek İstanbul surlarına dayandıkları görülüyordu. (İslâm donanmasının da katıldığı bu muhasaradan çok şiddetli bir kış dolayısiyle vazgeçildiği söylenir. Mamafih bunda Üçüncü Leon'un askerî kabiliyeti de rol oynamıştır.)

Böylece Büyük İslâm devletinin tehdidi altında kalan Bizans'ın Emevi - Abbasi mücadelesinden (1) faydalanmak suretiyle Çukurova'ya sarktığını müşahede eyliyoruz. Üçüncü Leon'un oğlu imparator Kostantin Koprominos'un yaptığı bu taarruz gelişiyor ve yardım alamayan kalelerin düşmesine sebep oluyor. Lâkin Kostantin'in muvaffakiyeti devam etmiyor ve 758 yılında takriben 100 bin kişilik bir kuvvetle Misise karşı girişmek istediği büyük harekât, Mücahitlerin üstünlüğü karşısında sal-

(1) Bu mücadele 747 senesinde Abbasi'lerin propagandasile başlamış ve Emevilerin yaptıkları kötü muamelelerden dolayı, Mekke'nin şöhretli Abbasi imamlarından Muhammed oğlu İbrahim'in yanında bulunan, Horasanlı Ebu Müslim memleketine dönerek büyük bir isyan çıkarmıştır. Kısa zamanda Emevi işgalini bertaraf eden müşarüleyh Abbasiler'in iktidara geçmeleri hususunda pek mühim rol oynamış ve bundan beş sene sonra da Ebu Cafer El Mansur'dan hilafeti almak istiyen onun amcası Abdullah'ın kuvvetlerini Nuseybin'de yenmek suretiyle Ebul Abbas gibi kardeşinin de saltanatını garanti eylemiştir. Fakat ne yazık ki, yalnız bu hükümranlığı sağlamakla kalmayıp onun tealisi için Bizans'a karşı Horasanlı kahramanları Hatay ve Çukurova uçlarına yerleştirmeye ön olan bu muhterem zat, Horasana dönmek isterken Ebu Cafer'in rica ve ısrarı üzerine dâvetine icabet eylediği vakit, kendisini çekemiyen bu Halifenin politik oyununa kurban giderek, kılıç darbeleri altında hayata gözlerini yummuştur (Şubat 755).

dırmaya cesaret edemediğinden, akâmete uğrayarak Çukurova'da işgal eylediği yerleri ikinci Abbasi Halifesi Ebu Cafer El Mansur'un uç kumandanı Horasanlı Cebrail'e bırakıyor. Bununla beraber Bizans en ağır darbeyi Mansur'un oğlu Halife Mehdi'den yiyor ve Kraliçe İren İmparatorluk için yüz kızartıcı sulh yapmak zorunda kalıyor. 783 senesinde aktedilen bu anlaşmada esas rolü Mehdi'nin oğlu Harun Reşid oynamış ve bu enerjik kumandanın halifeliği sırasında (798) kazandığı muvaffakiyetlerle bu muahede yenilenerek Bizansın evvelce Büyük İslâm Devletine vermeyi taahhüt etmiş bulunduğu senelik vergi 300 bin altına çıkarılmıştır. Bu suretle Bizans alelâde vergiye tâbi bir devlet haline gelmiş oluyordu ki İren'in tahtından indirilmesiyle neticelenen 802 Bizans ihtilâlinin âcil bir sebebi de budur.

Harun Reşidin gerek kumandanlık ve gerekse 23 yıl süren halifelik idaresinden (786 - 809) Adana şehri büyük faydalar sağlamıştır. Bu husuta ise, evvelce bahis konusu eylediğimiz veçhile, Türk Beyi Ebu Süleym (Ebu Süleyman) Farac'ın büyük emekleri geçmiştir.

(Bu vesile ile şu ciheti de tebârüz ettirmek lâzımdır ki Müşarileyhin bu imar ve iskân hamleleri yalnız Adana'ya münhasır kalmamış, bütün Çukurova'yı şumulü içine almıştır. Farac'ın bu yönlerden başarmaya muvaffak olduğu işler hakkında islâm müverrih ve coğrafyacılarından yeter bir fikir edinmek mümkündür. Ezcümle :

1 : — Bağdatlı Ahmed, 787 - 810 yılları arasındaki vukuattan bahsederken der ki: "788 senesi geldi. Harun Reşit Rumların Tarsus'u alup burada tahşidat yapmak istediklerini öğrendi. Bunun üzerine yaz mevsiminde gazveye çıkılmasını ve Ebu Süleym Ferece Tarsus'un imar, tahkim ve tarsin edilmesini emreyledi. Bundan sonra Ebu Süleym Bağdata gitti ve Horasan ahalisinden 3 bin kişiyi ilk kafile olarak Tarsusa getirtti.

790 yılında buraya Ebul Fâris muhafız tâyin edildi. Çünkü bundan evvelki Mulid oğlu Yezid ismindeki muhafızdan Horasanlılar nefret ediyorlardı ve bu adama karşı isyan ile onu şehirden kovmuşlardı. Vakıdi'ye nazaran (1) 797 senesinde Anavarza şehri imar ve tahkim edildi ve buraya Horasan ahalisinden iskân olundu. 800 yılında Harun Reşit, kendi isminin verildiği, Haruniye'nin süratle inşasını bitirtti ve buraya gönüllü askerler yerleştirtti. Vakıdi'nin bildirdiğine göre 809 tarihinde Sis halkı memleketi terk edüp Rum diyarına gittiler (2). Bu yıl Karataş'ın da imar, tahkim ve iskânı tamamlandı.."

2 — Dokuzuncu asrın kıymetli tarihçilerinden Yakubi ise 788 senesi olaylarını zikrederken: "Bu yıl içinde Harun Reşit, hizmetkârı Ebu Süleyman'ın imarına başlamış olduğu, Tarsusun onarma işini bitirdi ve şehrin surunu yaptırdı ki, bunun 5 kapısı ve 87 burcu vardı." diye yazar.

3 : — İbn El Fakih de Tarsus ve Anavarza için şöyle söyler: "Harun Reşit 788 senesinde, şehrin idaresini elinde bulunduran, hizmetkârı Ferece Tarsusu esaslı şekilde onarttı ve iki nehrin arasını ölçtürttükten sonra bura halkına dağıttı. 797 yılında Harun Reşit Anavarzanın inşa ve tahkimini emretti ve Horasan ahalisinden bir çoğunu buraya getirtti ve onlara ev tahsis eyledi."

Yukarda "Kitabul Büldanından" bazı fıkralar aldığımız İbn El Fakih Adana'nın da imarını 806 veya 809 senesinde Farec'ın ikmal ettiğini ve o vakitler kendisinin uç kumandanı olduğunu bildirmektedir.

---

(1) Vakıdi müslüman tarihçilerinin eskilerinden ve meşhurlarındandır. 748 yılında Medinede doğmuş ve 823 de Bağdat'ta vefat etmiştir.

Vakıdi'nin esas ismi Muhammed ve künyesi Ebu Abdullahdır. Vakıdi lâkabını dedesinin adı Vakıd'dan almıştır.

(2) Bu izahattan Sis şehrinin Anavarza, Misis, Adana ve Tarsus kadar depremden zarar görmediği ve dolayısiyle iskân işinde müşkilât çekilmediği anlaşılıyor. Sis, evvelce belirtildiği gibi Hitit'ler zamanında Sisan ve Romalılar devrinde ise Sissium diye anılan, Kozan'ın eski ismidir.

Şimdie kadar verilen malûmattan biz Çukurova şehir ve kasabalarının umumiyetle yıkılmış ve boşalmış olarak Abbasîlerin eline geçtiğini anlıyoruz. İşte Faraç bu harabelerden çoğunun imarını sağladığı gibi bölgemizin iskân işini de tamamlıyor. Filhakika deprem felâketine uğrayan Misis'den sonra Horasanlı mücahitlerin şenlendirmeye başladıkları metrûk Çukurova beldelerine yine Horasan boylarından akın edip gelen halkın 788 - 811 yılları arasında tamamen yerleşmiş bulunduğunu görüyoruz. Bu suretle mıntakamız Yahya oğlu Cebrail'in iskân faaliyetiyle beraber sekizinci asrın nihayetinden evvel Horasanlı Türklere ikinci bir Anavatan oluyor. Şüphesiz ki Ceyhan adı (1) buranın en büyük nehrine o zamanlar özlenen eski yurdun hâtıralarını yaşatmak için konmuştur.)

Harun Reşid'in vefatından kısa bir müddet sonra hilâfeti büyük kardeşi Emin'den almak zorunda kalan Memun'un da bölgemizle yakından ilgilendiğini görüyoruz. (Tabarî'ye nazaran Muhammed Emin babası Harun Reşid'in aldığı karar hilâfına Memun yerine kendi oğlu Musa'yı Halife namzedi ilân ettirmiş ve Kasımı da Çukurova Uc Valiliğinden azleylemiştir. Emin'in küçük biraderlerine karşı yaptığı bu haksız muamele karşısında iki kardeşin arası açılmış ve neticede Memun'un Horasanlı kuvvetleri galip gelerek II Recep 196 (M. 812) de Emin öldürülmüştür. Bilindiği gibi Memun o zamanlar Horasan Umumî Valisi bulunuyordu.)

Bu enerjik Halifenin saltanatı esnasında (813 - 833)

---

(1) Bertrandon'un seyahatnamesinde ve Ramazanoğulları vakfiyesinde Ceyhan'ın adı Ceyhun olarak geçer. Meşhur Gezginimiz Evliya Çelebi bu nehre Ceyhun-u Rum dendiğini söyler. Esas Ceyhun hakkında ise YAKUT şu izahatı verir : "Ceyhun Horasan ırmağıdır ve mezkûr eyaletin birçok kasabaları bu nehrin aşağı kısımlarında bulunur. Bazılarına göre Ceyhun, ismini, Türkistan'da Cihan şehrinden geçtiği için almıştır. İranlılar Ceyhun'a Harum diyorlar.'

sayılır birçok işler yapılmış ve pek kıymetli bilginler yetişmiştir. İlim ve fazıl bakımından tarihte müstesna bir mevki taşıyan bu zat aynı zamanda değerli bir kumandan idi. İdaresi altındaki ordularla Bizanslılara karşı çok seferleri oldu. 831 yılında Bizans İmparatoru Teofilos'un Çukurova İslâm hudut müfrezelerini bozguna uğrattığını işitince Adana'ya geldi. Bizans İmparatoru bu haberi alır almaz 500 İslâm esiri ile elçilerini gönderip (1) sulh teklifinde bulundu ise de Memun bunu reddederek İç Anadolu'ya girdi ve Nigde, Eregli kalelerini zaptetti. Fakat sayın Halife bununla da tatmin olmamıştı. Niyeti tekrar hücuma geçerek babası Harun Reşid'in Kraliçe İren ile akdeylemiş bulunduğu Tuana anlaşmasından daha ağırını Bizansa tatbik etmek istiyordu. Hattâ bazı müverrihlere göre Memun'un esas maksadı bütün Anadolu'ya, İslâm ahali getirerek, buraya yerleşmekti. Bunun için 823 senesinde büyük bir kuvvetle, beraberinde kardeşi Mutasım ve oğlu Abbas olduğu halde, Akköprü'ye (Bozantı) geldi. Ve fakat burada birdenbire hastalanarak vefat etti. Rivayete göre Memun o zamanlar Aşiret gözü denilen bugünkü Şekerpınarı yanında balık yedikten sonra ölmüştür, ki herhalde zehirlenmiş demektir (Ebul Fida Memun'un hummadan vefat eylediğini nakleder).

Merhumun cenazesi Tarsus'a getirilmiş ve babası Harun Reşid'in sadık hizmetkârı Hakan'ın evine defne-

(1) Müverrih Tabari Bizans elçilerinin 833 de Adana'ya geldiklerini ve keza bu şehirde eski Azerbaycan ve Horasan Valisi Huşam oğlu Ali'nin idaresi kendisine bırakılmış olan Toroslar bölgesi halkına fena muamele ettiğinden dolayı, kardeşi Hüseyin ile beraber Memun'un emrile öldürüldüğünü bildirmektedir.

dilmiştir. O vakitler hergün başucunda yüz cesur mücahidin beklediği mezarı Tarsus'tan kaldırılmamıştır. (Hakan'ın evi bugünkü Ulu Camiin doğu kısmıdır. Burada Memun'dan başka Şit Aleyhisselam ile meşhur Lokman Hekim'in de makamları bulunmaktadır).

Memun'un vefatından sonra kardeşi Mutasım Halife olmuş ve saltanatının başlarında İran'da çıkan isyanı bastırmakla uğraşmıştır. Mutasım'ın bu meşguliyetinden Bizans'ın faydalandığı görülmektedir. Filvaki 837 yılında İmparator Teofil İslâma karşı harp açarak zafer kazanıyorsa da Mutasım o zamana kadar vukubulan silâhlanmanın en büyüğünü yapup 838 de kendisi, karargâh kurduğu, Mersin - Silifke arasındaki Lamas suyu vâdisinden ve Afşin gibi diğer kumandanı ise ayrı yönlerden hareketle Bizans topraklarına girerek İmparatoru mağlûp ediyorlar. Bu üstün askerî harekâtta Ankara'nın zapt ve tahribinden sonra İstanbul da tehlikeye düşüyor. Teofil hükûmet merkezini ve dolayısiyle İmparatorluğu kaybetmek korkusu içindedir. Lâkin bu taarruzlara devam olunmuyor ve Mutasım kendi aleyhine ordu kumandanının bir komplo hazırladığını öğrenerek mürettibi gibi müşeviki sıfatile de yeğeni Abbas'ı öldürtüyor. (Abul Farac tarihi Abbas ile kumandan Uceyf'in (1) zincirlerle bağlanıp develerin sırtına atıldıklarını ve bunların yolda su-

(1) Abbas ile Uceyfin bu hareketi Mutasım üzerinde pek fena tesir yapmış ve esasen annesi Türk olan ve gençliğini Türkistan'daki dayılarının yanında geçiren Halifenin Türklere karşı beslediği sevgi ve bağlılık hislerini daha ziyade artırmıştır. Mutasım'ın bu alâkası dolayısiyledir ki, onun zamanında (833 - 842) Cezire ve Şam Uclarına kütleler halinde Türkistan'dan muhaceretler vukubulduğunu müşahade ediyoruz. Bu suretle

suzluktan öldüklerini yazıyorsa da Ebul Fida, Cezire ve Çukurova Uç Valisi olan, Abbas'ın 838 senesinde Rum seferinden dönülürken Afşin'e teslim edildiğini ve yemeklerden sonra kendisine su verilmediği için öldüğünü bildiriyor).

Böylece Mutasım, yüksek otoritesi ile, devlet idaresine hâkim oluyorsa da onu takip eden Halifelerde fazla bir enerji görülmüyor. Artık Abbasi saltanatı da inhitata başlamıştır. Nitekim 861 senesinde Bizanslılar Anavarza'ya saldırarak Misis havalisini işgal ediyorlar. Çukurova'yı hedef tutan bu hareketten sonra da Mısır Umumî Valisi Ahmet Tolon'un İstiklâl Mücadelesi alevleniyor. Ve nihayet 868 yılında Sultanlığını ilân eden Ahmed'e karşı o zamanın Halifesi Mutemid Alellah'ın kardeşi Muvaffak Billah bir ordu gönderiyorsa da parasızlık yüzünden bu kuvvet Bağdad'a geri dönüyor. Bunun üzerine Tolon oğlu Şam ve Hama'yı işgal eyliyor ve 879 senesinde Haleb'den sarkarak Antakya, İskenderun, Misis ve Adana'yı alıyor. Ahmed'in 884 yılında vefatından sonra Mısır, Şam ve Uç Sultanı olarak ilân edilen oğlu Humariveyh'in ise Halife tarafından 887 tarihli muahede ile bu hâkimiyeti resmen tanınıyor. (Tabari'nin belirttiğine göre 891 de muhafız Yazman Humarıveyh adına Tarsus'da hutbe okutmuş ve 893 senesinde de bu Uca Doğan oğlu Ahmed vali tayin edilmiştir).

Tolonların himmetiledir ki Çukurova'nın Bizans saldırışlarına mukavemet ettiğini görüyoruz ve hattâ 895 senesinde Tarsus'dan bu düşman ülkelerine akınlar yapıla-

---

Çukurova, bütün güney bölgelerimiz gibi, dokuzuncu yüzyılın ortalarından evvel de Türkistanlılar'a ikinci bir Anavatan oluyor.

rak bazı kalelerin alındığını müşahede ediyoruz. Abbasiler ancak Humariveyh'in bir suikasta kurban gittiği bu tarihten sonra Tolonların baskısından kurtuluyorlar (1).

Fakat bu defa da Büyük İslâm Devleti için, eskiden Ermenistan Valisi olup Humariveyh ile işbirliği yaptıktan sonra tekrar onun aleyhine dönerek Azerbaycan emirliğine tâyin edilen, Ebussac oğlunun yetiştirmesi Vasıf adlı bir zatın meselesi ortaya çıkıyor. Bu meseleyi İbnul

---

(1) Bilindiği gibi Ahmet Buharalı Tolon'un oğludur. Babası Tolon bir savaşta esir düşerek Bağdad'a getirilmişti. Pek cesur ve gürbüz bir delikanlı olduğu için Türk Hassa ordusuna verildi ve burada yetişerek Halife Memun zamanında onun omutanlığına kadar yükseldi. Memun'un vefatını müteakip de Mutasım onu Sarayın Perdedarı yaptı ve ölünceye kadar bu mühim vazifede kaldı.

Tolon, oğlu Ahmed'e iyi bir tahsil göstermiş ve O da yüksek zekâ ve karakteri sayesinde devlet idaresini ellerinde tutan Türk kumandanlarına kendini sevdirmiştir. Bu sebepledir ki 853 yılında babası vefat eylediği zaman henüz 19 yaşında bulunmasına rağmen Halife Mütevekkil tarafından aynı vazifeye atanmış ve 866 senesinde de Mısır Umumî Valiliğine tâyin olunmuştur. Ahmet Tolon burada Türk askerlerine dayanan kuvvetli bir ordu kurmuş ve netice itibarile Sultanlığını ilân ederek Suriye'den sonra Hatay ve Çukurova'yı hâkimiyeti altına almıştır. İslâm Müverrihleri Ahmed'in 883 senesi sonlarında soğuklar yüzünden Tarsus'un muhasarasından vazgeçerek Adana'dan Misis'e geldiğini ve fakat burada ölümcül bir hastalığa tutulduğunu yazarlar. Gerek Müşarileyhin devrinde ve gerekse oğlu Humariveyh zamanında (884-895) Mısır'ın tam mânasiyle bir kalkınma ve imar devresi yaşadığı söylenebilir.

Tolon Devleti 897 senesinde, Humariveyh oğlu Ceyş'in kumandanları tarafından öldürülmesinden sonra, munkariz olmuş ve böylece Çukurova Mutadıd devrinde (893-902) tekrar Abbasî idaresine geçmiştir.

Esir El Kâmil tarihinde şöyle anlatmaktadır: «Ebussac oğlu Muhammed'in Hizmetkârı Vasıf 900 senesinde Malatya'ya kaçtı ve Halife Mutadıd'a haber göndererek Çukurova Ucunun kendi uhdesine verilmesini rica eyledi. Halife, Vasıf'ın adamlarını alıkoyup, onun kaçış sebeplerini tahkik etti. Bunlar Vasıf'ın Uca Emir tâyin olunduğu zaman Sac oğlunun kendisi ile hâkimiyetini genişletmek arzusunda bulunduğunu söylediler. Mutadıd bunun üzerine Aynussevdaya geldi ve casuslarından Vasıf'ın Anavarza'ya girmek istediğini öğrenince en kısa yoldan ona karşı gitti. Yapılan müsademede Vasif mağlûp ve esir oldu. Bundan sonra Misise giden Halife, Vasıf ile muhaberede bulunan Tarsus büyüklerini yanına çağırttı ve cümlesini hapsettirdi. Mutadıd bu arada Tarsus'daki bütün harp gemilerini (Vasıf'ın kaçmaması için) yaktırdı, ki bunlarla mezkûr Uç Bizansa denizden akınlar sağlıyordu. Bu kayıp müslümanları zayıf düşürdü.»

Filhakika Mutadıd'ın yaptığı bu iş Çukurova sahillerinde Bizans'ın deniz hâkimiyetini elde etmesine sebep olmuş ve çok geçmeden bu İmparatorluk, donanması ile, Kilikya kıyılarına asker çıkararak birçok köyleri yakıp yıkmıştır. Onu takiben de Bizans'ın kara harekâtı başlamıştır. Bunların en büyüğü 916 senesinde yapılmış ve düşman iki koldan Maraş ve havalisine sarkarak, bir yıl önce Tarsus muhafızı Bişr ile vezir İsa'nın müşterek gazvesinde 150 rahip ve 2 bin kişiyi esir etmelerine mukabil, 50 bin Müslümanı alıp götürmüştür.

Bütün İslâm âlemini büyük bir yeis içinde bırakan bu vak'adan sonra nihayet vali Sumal'ın 931 yılında tekrarladığı akınlar Müslümanlara biraz inşirah verebiliyor. Bu akınlarda Bizans kuvvetleri ricata mecbur oluyorlar.

Ankara şehrine kadar ilerliyen mücahitler ise 3 bin esir ve külliyetli ganimetler ile Tarsus'a dönüyorlar. Ancak bu gibi münferid başarılar Abbasi saltanatının çöküş hızını azaltamıyor. Nitekim 945 senesinde Seyfuddevle'nin Halep ve Hums'ı işgal eylediğini ve müteakiben de Çukurova Uc kumandanlığını eline aldığını görüyoruz (1). Seyfüddevle'nin 946-947 yıllarında Tarsus, Adana ve Misis'de kendi adına hutbe okutturması ve buradaki kumandanlara Bizansla esir mübadelesi için para göndermesi o zamanlar Halifelerin nekadar acz içinde bulunduklarını açıkça belirtmektedir.

Bizanslılar tabiatiyle bu kötü durumdan faydalanıyorlar ve 948 - 949 senelerinde hücumlarını genişletiyorlar. Her nekadar Seyfuddevle bu taarruzları önlemeye kalkışıyorsa da bunlarda muvaffak olamıyor ve Maraş kaybedildiği gibi Çukurova şehirleri de baştanbaşa yağmaya uğruyorlar. Seyfuddevle'nin 950 tarihinde 30 bin atlı ile yaptığı mukabil taarruz da hüsranla neticeleniyor. Bundan sonra Bizanslılar 956 - 957 yıllarında deniz yoluyla Tarsus'a geliyorlar ve birçok köyleri yakıyorlar. Bu durum karşısında Seyfuddevle bütün gücünü toplayarak Bizans topraklarına akın ediyor ve bu defa birçok esirler, ganimetler alarak Haleb'e dönüyor (Seyfuddevle'nin Ha-

(1) Seyfuddevle'nin asıl ismi Ali'dir. Kendisine bu ünvanı, 942 senesinde bir isyanın bastırılmasında gösterdiği yararlıktan dolayı, zamanın Halifesi El Müttaki vermiştir. Müşarileyh baba tarafından Hamdan'a dayanır ki, bu zat da Musul'da asker olarak yetişmiştir. Büyük bir cesarete sahip bulunan Hamdan Emirler arasında çıkan ihtilâflarda yardımlarile şöhret kazanmıştı. 906 yılında Musul Emâretinin başına getirildikten sonra kuvvetini artırmaya muvaffak olmuş ve Abbasilerin zaafından faydalanarak Hamdanoğulları devletini kurmuştur.

leb'e avdet ederken Adana'da birkaç gün kaldığını ve Tarsus Emirini buraya çağırarak kuvvei mâneviyesini takviyeye çalıştığını Abul Farac tarihi yazmaktadır). Fakat aradan daha iki sene geçmeden Bizanslılar Tarsus'a gelip Çukurova'da katliâmlar yaptıktan sonra Harun Reşit tarafından inşa ettirilmesi dolayısiyle onun ismi verilen Haruniye'ye kadar ilerliyorlar ve şehri zapt ile kalesini yıkıyorlar.

Seyfüddevle ile Bizanslılar arasında cereyan eden bu karşılıklı taarruzların 963 senesinden itibaren en had şeklini aldığı görülmektedir. Yıllarca devam eden ve en ziyade Adana ovasiyle havalisini hedef tutan bu muharebeler evvelâ kumandan ve sonra da imparator olan Nikaforos Fokas devrinde (963-969) cereyan eylemiştir. Bu savaşların ilk akını, ziraat bahsinde zikredildiği gibi, Bizansın 160 bin atlıdan müteşekkil büyük kuvvetiyle vukubulmuş ve düşman Anavarza'dan sonra Adana önlerine geldiği zaman Tarsuslular da buradaki Müslüman kardeşlerinin imdadına koşmuşlardır. Adana kapıları önlerinde muharebe çok çetin olmuş ve kahir Bizans kuvvetleri karşısında mücahitlerden 4000 i muhasarayı yararak şehrin yakınındaki bir tepeye çekilmişlerdir. Burada yüzbinlere karşı bir avuç kahraman iki gün iki gece boğaz boğaza dövüştükten sonra bir teki teslim olmadan şehit düşmüşlerdir. İslâmlar sonradan bu tepeye bir mescit yaptırmışlar ve tepenin ismine de Şehitler Tepesi demişlerdir. Bu hengâmede Adana halkından bir çoğu Seyhan nehrine atılarak boğulmuş ve bir kısmı da Misis'e sığınmışlardır. (Yukarıda bahsi geçen tepe herhalde bugünkü Tepebağ'ın üst kısmıdır ve sözü edilen mescid de burada vakfa

ait bulunan arsada evvelce harap bir halde olup da yıkılan medresedir).

Adana vak'asından sonra Nikaforos Çukurova'da 22 gün kalmış ve kırk dört kaleyi de kısmen kılıçla teslim aldıktan sonra Kayseri'ye dönmüştür. Ertesi sene ise 300 bin kişilik Bizans ordusu Misis'e çullanmıştır. Bir hafta devam eden muhasarada kale sûrlarında 60 dan fazla gedik açılmışsa da müdafilerin şiddetli mukavemeti ve açlık karşısında şehri kuşatmaktan vazgeçen Bizanslılar yiyecek bulmak için bir hafta ovada dolaşarak köyleri yağma ettikten sonra çekilip gitmişlerdir. Bu arada Misis hâdisesini işiten Seyfüddevle her nekadar Horasan gazilerini alarak imdada koşmuşsa da bu gaziler düşmanı bulamamışlardır ve bu Uç bölgesindeki kıtlık yüzünden dağılıp gitmişlerdir. Filvaki kıtlık o derece fazla idi ki, halk yiyecek birşey bulamıyor ve ağaç kabuklarını kemiriyorlardı. Rivayete göre Misis muhasarasını kaldıran Bizans kumandanı bura halkına şu haberi göndermiştir:

«Ben aczimden ve şehri alamadığımdan değil, kıtlık yüzünden dönüyorum. Tekrar geleceğim, şimdiden başka yerlere kaçınız; yoksa dönüşümde kimi bulursam öldürürüm.»

Filhakika Bizans kumandanı Şhumuşkin ertesi yıl Misis'e yine gelmişse de askerleri arasında veba salgını çıktığı için geri dönmüştür. Bundan sonra, yani 965 senesinde bu defa İmparator Nikaforosu kardeşi yerine Kayseri'de görüyoruz. Bu sırada Çukurova'da dehşetli veba hastalığı ve açlık var. Kimsede çarpışacak mecal kalmamıştır. Bu fırsatı ganimet bilen İmparator külliyetli asker topluyor ve Çukurova'ya iniyor. Tarsus şehrini aldıktan sonra Misis kalesini de açlık yüzünden kolaylıkla zapte-

den Nikaforos buradan Antakya'ya gidiyor. Her nekadar bu şehri alamıyorsa da Çukurova'nın ve bu arada Kıbrıs'ın işgali kendisine Suriye yolunu tamamen açmış bulunuyordu.

Bizansın bu mütemadi saldırışlarına Seyfüddevle'den başka diğer Uç kumandanlarından hiç biri mücadele etmek şöyle dursun alâkadar bile olmadıklarından müşarileyhin 967 senesinde vefatından sonra ümerası arasında çıkan ihtilâflar yüzünden Haleb'in kaybı fazla sürmedi. Nitekim 968 senesinde muhasara başladı ise de şehrin düşmesi uzadığı için İmparator İstanbul'a döndü. Fakat ertesi yıl Burtzas kumandası altındaki orduları tekrar gelerek 28 Ekim 969 da Kuzey Suriye'nin başşehri alındı. İslâmlar yapılan musalahaya göre Çukurova ve Hatay'ın bütünü ile Suriye'nin mühim bir kısmını Bizans'a terk ettiler. Bu suretle Adana ovası ikinci defa olarak Anadolu Selçukları devrine kadar Bizansın elinde kaldı.

Çukurova'da iki buçuk asırdan fazla süren Büyük İslâm devletinin hâkimiyeti zamanında şehirler birer mâmure haline gelmişlerdir. Meselâ İbnul Adim Tarsus'un 34 bin haneli olduğunu bildirmektedir ki, her eve altı kişi esas kabul edildiğine göre nüfusu 200 bini buluyordu demektir. Bu inkişafda bilhassa mücahitler meselesi büyük rol oynamıştır denebilir. Çünkü din uğruna tâ Horasandan gelen mücahitlere her türlü kolaylıklar gösteriliyor ve kendilerine esaslı barınaklar temin ediliyordu. Nitekim yukarıda bildirilen Tarsus'un 34 bin hanesinden üçte ikisi mücahitlere aitti. Bütün bu imkânları sağlayabilmek için de Halifelerin ayırdıkları büyük tahsislerden mâda İslâm diyarında vakıflar tesis edilmişti. Bunların varidatı gaza ve işlerine tahsis olunuyordu ki, mücahitlere verilen ev-

ler de birer vakıf idiler. Çukurova, Uc vilâyetleri arasında başta geldiği için, en ziyade yardım gören bir yerdi. Bu Uc coğrafî bakımdan olduğu kadar istihsalinin çokluğu ve ayni zamanda doğu Akdenizle mübadeleyi sağlayan ticaret donanmasına da sahip bulunması dolayısiyle ayrıca bir önem taşıyordu.

Bu sebepledir ki Anavarza gibi tabiî kaleler dışında Adana, Tarsus ve Misis şehirleri de birer hakikî müstahkem mevki haline getirmişler ve iskân olunmuşlardı. Bu sâkinlerin bir kısmı doğrudan doğruya mücahit idiler, diğerleri de ziraat vesair işlerle uğraşıyorlardı. İcabında gazveler için askere alınan bu insanlara ayni zamanda arazi de veriliyordu. Böylece şehirlerin civarı bahçeler haline geliyor ve münbit topraklardan tamamiyle istifade eylemek imkân dahiline giriyordu.

(İbnul Adim mücahitlerin sabahları askerî talimle uğraştıklarını ve öğleden sonra da bahçelerde sefa ile vakit geçirdiklerini yazdıktan sonra bunların gazveye çıkışları ve şehirden gidişleri hakkında şu enteresan malûmatı vermektedir: Gazveye çıkılacağı zaman münâdilerle cihad haberi yayılırdı. Mücâhitler toplanırlar ve mühim vak'alarda halktan eli silâh tutanlar da bunlara katılırdı. Askerler gittikten sonra şehrin kapıları kapanır ve anahtarları en büyük âmire verilirdi. Nöbetçi baş memurlar kapıların dışında beklerler ve Mücahitleri uğurlayan şehrin muhafızı dönünceye kadar kimseyi dışarı bırakmazlardı. Yine İbnul Adim'in dediği gibi o devirlerde her taraf ve yollar emniyet ve selâmet içindeydi. Büyük bir huzura kavuşan halk iş ve güçlerinden maada dağlardan tutup alıştırdıkları şahinler ve yetiştirdikleri tazılarla av eğlenceleri tertib ediyorlardı).

İşte bu programlı çalışma ve muntazam idare ile Adana ovası o vakitlerde şehirleri ile beraber hakikaten pek mamur bir hale gelmişti. Bu vesile ile şu noktayı tekrarlamak bir kadirşinaslık olur ki, Adana ovası bu kalkınmayı Yahya oğlu Cebrail ve Ebu Süleym Farac gibi Türk Uc Beylerine borçludur. Keza XI inci asırda doğudan gelen Türk fatihleri de, Büyük İslâm Devleti zamanında fasılasız olarak üç yüz yıl devam eden mücadelelerde sayısız hamâset destanları yaratan, Mücahitlere medyunu şükrandırlar. Çünkü onların hazırladığı sağlam zemin iledir ki fetihlerini kolaylıkla yapmışlar ve Anadolu'da yerleşme imkânını bulmuşlardır

Oğuzelinden olup beyleri Selçuk'dan isim alan Selçukiler, Kırgız bozkırlarından Seyhun nehrinin aşağı vâdilerine hicret ettikleri vakit, toptan İslâmiyeti kabul etmişler ve pek kısa bir zaman da kudretlerini arttırmışlardı. XI inci yüzyılın ortalarında Selçukiler İran'ı fetheyledikten sonra İrak'a nüfuz ederek Bağdat'a girdikleri zaman Halifeler bunların himayelerine sığındılar. Bu yıllar zarfında kitleler halinde yeni Türk kabilelerinin de buralara akın etmesi ile Selçukilerin kuvveti fazlasiyle artmış bulunuyordu. Ve kısa bir müddet içinde Afganistandan Bizans hudutlarına kadar uzanan batı Asyayı hükümleri altına aldılar. Böylece Bizans ikinci defa olarak İslâmların büyük tehdidi ile karşı karşıya bulunuyordu. Bu çok tehlikeli vaziyeti kurtarmak için İmparator Romanos Diogenis, Alp Aslan'ın Suriye'de fütuhatla meşgul bulunmasından faydalanarak Peçenek ve Oğuz Türkleri (1) ile Frank, Alman, İskandinavyalı ve Normanlardan müteşekkil 100 bin atlı ve bir o kadar da piyade kuvveti ile Azerbaycan'a girmek üzere doğu seferine başladı. Bu-

(1) Bizanslılar bu tarihlerden evvel de Türklerden çok faydalanmak istemişlerdir. Bilhassa Büyük İslâm Devleti zamanında bunlar mühim sınır boylarına iskân olundukları gibi orduda en güzide sınıfı teşkil etmekte idiler. Nitekim 755 senesinde Müslümanlarla savaşmak üzere Adana havalisine Türk Bulgarlar yerleştirilmişti. Ve 946 yılında esir mübadelesi için Tarsusa gelen Rum kumandanının maiyetinde Hazerliler ve Ferganlılar bulunuyordu. Keza 947 de Seyfüddevle ile yaptığı muharebede General Bardas'ın kuvvetleri arasında mühim miktarda Bulgar Türkleri vardı.

nu haber alan Alp Aslan Şam'a bir günlük mesafeye kadar gelmiş olduğu halde Suriye'de cüz'î bir miktar asker bırakarak Bitlis yolu ile Ahlat'a ilerledi. Bu arada Bizanslılar Malazgirt kalesini muhasara etmiş ve müdafilerinin canlarına dokunulmaması şartı ile bu müstahkem mevkii aldıkları halde sözlerinde durmayarak hepsini kılıçtan geçirmişlerdi. Buradan Ahlata doğru hareket eden İmparator, Alp Aslan'ın mezkûr şehre geldiğini işitti ve fakat buna ihtimal vermedi. Çünkü bu kadar süratle Selçuk Sultanının Ahlat'a varamıyacağını tahmin ediyordu. Bunun üzerine generallerinden Beriyenos'u mühim bir kuvvetle ileri gönderdi ve fakat bu kumandanın Türklere mağlûb olması ve hattâ yaralanması üzerine diğer generali Bassilas'ı yardımına sevketti ise de bu defa onun da mağlûp ve esir düştüğünü haber aldı. Bu durum karşısında kendisi ordusuyla harekete geçti ve Malazgirt sahrasının içinde Zeho ovasına vardığı zaman Alp Aslan'ın buradaki hâkim tepeleri tutmuş olduğunu gördü. Selçuk Sultanı alelâcele Malazgirt'e yetiştiği için yanında ancak 55 bin kişi vardı. Fakat bunların hepsi müteaddit cihatlarda bulunmuş, mükemmel teçhizatlı süvari kahramanlardı. Alp Aslan'ın beraberinde kardeşi ve Kutulmuşum oğulları ile Saltekin, Sanduk, Afşin ve Artuk gibi büyük kumandanlar bulunuyordu. Yapılacak savaş gerek İslâmlar ve gerekse Hıristiyanlar için çok mühimdi. Bu sebeple o zamanın Bağdat Halifesi El Kaim Bi Emrullah bütün camilerde dua okutturuyor ve Bizans imparatoru ise ordusu efradına ölünceye kadar kendisine sadık kalacaklarına dair yeminler ettiriyordu. Alp Aslan da muharebede şehit düştüğü takdirde oraya gömülmesini ve yeri-

ne oğlu Melik Şahın sultan olarak kumandayı eline almasını vasiyet eylemişti.

26 Ağustos 1071 Cuma günü öğle üzeri savaş başladı ve akşama kadar bütün şiddetiyle devam etti. Selçuk hükümdarı bir kısım askerlerini münasip yerlere gizlemiş ve bu sebeple ricate başlamıştı. Ağır ağır geri çekilen Selçukluları Bizanslılar takib ederlerken bu tehlikeli durum karşısında Bizans ordusunda bulunan Peçenekler gibi diğer Türkler toptan ırkdaşlarının tarafına geçtiler. Bu kargaşalık içinde pusudaki Selçuklar da imparatorun askerine saldırdılar. Bizanslılar şaşırmış bir halde kaçarlarken Diogenis gece karanlığında kendini müdafaaya çalışıyordu. Binnetice imparatorun bütün ordusu perişan edildi ve kendisi de esir oldu.

Tarihte eşine pek az rastlanan bu muhteşem zaferden sonra artık Selçuklulara mukavemet gösterebilecek Bizans ordusu diye ortada bir kuvvet kalmamıştı. Bununla beraber Alp Aslan, Diogenis'in su'h teklifini kabul etti ve kendisine bir misafir muamelesi göstererek Türk müfrezesinin refakatinde memleketine gitmesine müsaade eyledi. Fakat bu sırada İstanbul'da, Diogenis'in esir düştüğü haberi gelince, Michail kral ilân edilmişti. Bunu yolda işiten imparator bir manastıra çekildi ise de Michail onu rahat bırakmadı. Bunun üzerine Diogenis asker topladı ve Malatya üzerinden Çukurova'ya geldi. Lâkin burada Bizans kumandanı İvan'a mağlûp ve esir oldu. (Abul Farac tarihi Diogenis'in gözleri oyularak Adana'da hapsedildiği zaman teessüründen başını duvara çarpa çarpa kendisini öldürdüğünü yazar).

Bu hâdiseden sonra Selçuklular muntazaman Bizans vilâyetlerine akınlara başladılar ve Alp Aslan'ın yeğeni

Kutulmuş'un oğlu Süleyman kumandası altında imparatorluğu yıpratarak Anadoluya yerleştiler. 1074 senesinde Anadolunun batı ve güney taraflarını da fetheden Süleyman karargâhı İznik'te kurdu ve Horasan büyük Selçuk hükümdarı Melik Şah tarafından egemenliği tanınarak Halifenin verdiği (Süleyman Şah Bin Kutulmuş) ünvanı ile 1077 de sultan ilân edildi. Bu esnada Bizans taht kavgaları ile meşguldü ve imparatorlarla imparatorluk iddiasında bulunanlar Kutulmuşun oğlu Süleyman Şahtan medet bekliyorlardı. Nitekim imparator Michail Dükas isyan eden Anadolu kumandanı Nikefor Botaneiates'e karşı mühim bir para va'di ile Süleymandan yardım istedi, fakat o bunu reddederek Kutulmuş'un ailesine bağlı kumandan tarafını tuttu ve bu sayede Nikefor Botaneiates İstanbul'u aldı ve hükümdar oldu. Bu hususta Abul Farac tarihi şöyle bir vaka nakletmektedir :

(Bizans İmparatoru Michail hasta idi ve kendisini tedavi ile vakit geçiriyordu. Bu arada Antakya umumi valisi Nikeforos Botaneiates'i azletmişti. Kralın za'fından faydalanan Botaneiates ona karşı isyan eyledi ve İstanbul üzerine yürüdü. Orada, evvelce Alp Aslan'dan kaçan Yabağı Aslan'ın oğlu Katlamış (Kutulmuş) ile birleşti ve beraberce İstanbul'u muhasara ettiler. Bu sırada şehirde öyle bir kıtlık hüküm sürdü ki, arkasından da veba salgını geldi. Michail İstanbul'u kuşatanları tarddan âciz olduğu için Patrik ile eşraf bunlara şehri teslim ettiler. Michail bir rahip oldu ve manastıra çekildi. Fakat Nikoforos da kendini korkuya kaptırdı ve saraydan çıkmaz oldu. Bu zamanda Sultan Melik Şah Katlamış'ı kendine teslim etmek üzere kumandanı Bursuk'u İstanbul'a gönderdi. Fakat Nikoforos Katlamış'ı vermek istemedi ve

Katlamış buradadır, alabilirseniz alınız dedi. Bunun üzerine Katlamış dışarı çıktı ve cenk başladı. Bursuk Katlamış'a Türkler niçin helâk olsunlar, ikimiz karşılaşalım, hangimiz galip gelirse her iki taraf ona tâbi olsun dedi. Katlamış buna razı oldu. Fakat Bursuk kendisinin yerine güçlü kuvvetli bir adamını atlandırıp meydana çıkardı. Bu ikili çarpışmada Katlamış hasmını yere serdi ve başını kesmek üzere atından indiği vakit Bursuk maiyetile beraber ona hücum ederek hile ile onu öldürdü. Bu hainane muamele karşısında askerlerin çoğunluğu Katlamış'ın oğlu Süleyman'a bağlandılar ve Bizans diyarından hareketle sahil boyunu takib ederek Kilikya'ya geldiler ve 1082 de Tarsus şehrini aldılar. Daha sonra Süleyman Antakya'ya da hâkim oldu.)

Botaneiates'den sonra Melissenos da 1080 yılında Süleyman'ın yardımı ile Bizans İmparatorluğunu ele geçirmiştir. Botaneiates ve Melissenos'un Süleyman ile işbirliği yapmaları Selçukluların en eski Bizans ülkelerini zapteylemelerini hayli kolaylaştırmıştır denebilir. Nitekim bu Oğuz Türkleri daha 1080 tarihinde Karadeniz'den Toroslara kadar küçük Asyayı ellerinde tutuyor ve Konya başşehir olmak üzere Anadolu Selçuk devletini kurmuş bulunuyorlardı.

Bu yeni devlet Bizans için büyük bir tehlike idi. Fakat imparatorluk bunu önleyecek bir durumda değildi. Filhakika Türk kıtaları fazla bir mukavemetle karşılaşmadan güney batıya doğru ilerlemekte devam ettiler. Bu suretle 1082 - 1083 yıllarında bütün Çukurova fethedilerek Anadolu Selçuk devletine ilhak olundu. Bundan sonra da Süleyman Şah Ermeni çeteleri ile mücadeleye girişti. Çünkü vaktiyle imparator Basil (Bassilos:

867 - 887) tarafından Kayseri taraflarına yerleştirilmiş olan Ermeniler şimdi Bizans'ın zaafından faydalanarak 50 şer kişilik guruplar halinde yol kesmeye başlamışlar ve Maraş'a gelerek kendilerine (Filaretos) isminde birisini reis seçmişlerdi. Aciz Bizans bu hareketten ümide kapılmış ve Ermenilere silâh yardımında bulunmuştu. Bu suretle kuvvetlerini artıran mezkûr çeteler 1083 senesine doğru dağlık bölgelerden sarkarak Antakya'yı ele geçirmye muvaffak olmuşlardı.

Aventüriye Filaretos'un elinden Antakya'yı fetih için Süleyman Şah süratle Hatay'a gelerek kısa bir muhasaradan sonra şehri kurtarmıştır. (Bundan sonra Filaretos Urfa'ya çekilmek mecburiyetinde kalmışsa da buranın valisi olan oğlu Barsan tarafından kabul edilmemiştir. Yersiz ve yurtsuz bir hale düşen ve ne yapacağını şaşıran bu adam nihayet Sultan Melik Şah'a dehalet etmiştir. Burada merasimle Müslümanlığı kabul eylemiş ve büyük Sultan da bu hareketinin mükâfatı olarak kendisini Maraş Emîri yapmıştır ki Filaretos bir müddet sonra bu şehirde ölmüştür.)

Ermeni meselesini böylece kolaylıkla halleden Süleyman Şah fakat bu defa da Halep emirleri ile uğraşmak mecburiyetini duymuştur. Zira Şerefüddevle Süleyman Şah'a taarruza yeltenmiş, bu Emîrle yapılan muharebede ordusu mağlûp edilmiş ve kendisi de öldürülmüştür. Lâkin 1086 senesi Süleyman Şah için çok kötü olmuştur. Ve nihayet Emîr Tutuş'la Halep önlerinde tutuştuğu savaşta bu değerli başbuğ şehit düşmüştür.

Zâhiren İran'da bulunan amcazâdesinin hâkimiyetini tanıyan Süleyman Şah'ın vefatından sonra yerine geçen oğlu Kılıç Aslan bu seremoniye riayet etmediğinden Me-

lik Şah tarafından İran'a getirilip hapsolunduğu için Anadolu Selçuk devletinde bir fitret devresinin başladığını görüyoruz. Fakat bu hükümdarın vefatı ile büyük Selçuk Sultanlığını eline alan oğlu Mahmut Şah, Kılıç Aslan'ı hapisten çıkarıp yurduna göndermiştir. Bu suretle 1092 yılında tekrar iş başına geçen Kılıç Aslan kısa bir zamanda dahili bozgunlukları düzenlemiş ve bütün gücü ile devletin kudretini artırmaya çalışmıştır. Bunun neticesi olarak başta Konya bulunmak üzere şehirler birer mamure haline geliyor ve ziraî kalkınma bütün hızı ile ilerliyordu. Fakat ne yazık ki bu inkişaftan faydalanan Adana ovası da Haçlı akınları dolayısiyle 1907 de anavatandan ayrıldı ve yüzyıllarca Türk hasretini çekmek zorunda kaldı.

Selçuk devletinde ise Birinci Kılıç Aslan'ın vefatından sonra oğulları arasında kavgalar çıktı ve bu kötü hâdise Bizans ile Orta Anadolu'nun doğu ve güney doğu bölgelerinde Emaretler kuran Danişmentli ve Artuk oğulları Beyliklerinin kuvvetlenmesini intaç etti. Bununla beraber bu Türk Beylikleri Birinci Mesut zamanına kadar Bizansın saldırışlarına ve Haçlı akınlarına göğüs gerdiler.

Selçuk Sultanı Birinci Mesut ise Bizansın tecavüzlerini tamamen hezimete ve Haçlı ordularını imhaya muvaffak oldu. Kendisinin 40 yıl süren saltanatı esnasında (1116 - 1156) Anadolu'nun hakikî birliğe kavuştuğu söylenebilir. Her ne kadar Mesut'un ölümünden sonra çocukları birbirine düştülerse de oğlu II nci Kılıç Aslan bu anarşiyi süratle bertaraf etti ve kısa bir zamanda devletin kudretini artırarak 1176 senesinde Bizans'ı ağır mağlûbiyete uğrattı. Böylece Bizans'ın istilâ emellerine tamamile sed çeken Kılıç Aslan'ın gerek bu bakımdan ve

gerekse Anadolu'daki diğer beylikler gibi Artuk oğullarına da nihayet vermesi ve bilhassa Alman İmparatoru Frederik Barbarossa'nın son Haçlı akınını nisbeten zararsız bir hale getirmesi yönünden haleflerine sağladığı avantajlar pek büyük olmuştur. Bu sebepledir ki Selçuklular tekrar kuvvetlenme imkânlarını bulmuşlar ve İkinci Giyaseddin devrinde (1236 - 1246) vergiye bağladıkları küçük Pontus, İznik ve Kilikya krallıklarından maada, Anadolu'yu merkezden idare edebilecek şekilde tam hâkimiyetleri altına almışlardır. Bu merkezleşme devrinde Suriye doğu ile batı arasındaki ticaret yolunu Selçuklara bırakmak zorunda kalmış ve bunun neticesi olarak da her taraf hanlar ve kervansaraylarla donanmıştır. Bu ticarî alış verişin muazzam inkişafı sonunda ise memleket pek zenginleşmiş ve halk büyük refaha kavuşmuştur. Bunun içindir ki 13 üncü yüzyılın ortalarına doğru birer mamure haline gelen Anadolu şehirleri bütün İslâm diyarının âlimlerine, edib ve şairlerine melce olmuş ve güzel sanatlar erbabı ince mimarî zevklerini tatbik fırsatını bulmuşlardır. Ancak bu tarihlerden sonra Moğolların istilâsı durumu altüst etmiş ve İranlı memurların kötü muameleleri birçok Türkmen beylerini oymaklarile beraber dağlık bölgelere sığınmaya ve güzide insanları toptan hicrete mecbur kılmıştır. Bundan dolayıdır ki Moğol istilâsı yalnız askerî ve idarî bakımlardan değil; kültürel ve içtimaî yönlerden de Anadolu'nun çökmesine âmil olmuştur. Moğolların dağılmasından sonra da Türkmen Beyleri ayrı ayrı baş çekerek birbirlerile boğuşmaya başlamışlardır ki tam iki yüz yıl süren bu fitret (Tevaifi Mülûk) devresi de memleketi perişan etmiştir.

HAÇLILAR DEVRİ VE ERMENİLER

Anadolu Selçuk devletinin gittikçe kuvvetlenmesi karşısında İslâmlığın nüfuz ve ilerleyişini önlemek ve dolayısiyle mukaddes memleketi (Kudüs) kurtarmak için batılı Hıristiyanların Müslüman ülkelerine yaptıkları akınlar 11 inci yüzyılın sonlarından 13 üncü asrın nihayetine kadar fasılalarla devam etmiştir.

Tarihte Ehlisalip diye meşhur olan bu harekât Avrupalı halkın taassubundan faydalanılarak üç defa tekrarlanmıştır. İlk Haçlı seferini bizzat Papa Yedinci Gregor plânlaştırmış ve propaganda işini de Amienli rahip Peter tamamlamıştır. Eskiden beri Bizans'ın teşvik eylediği bu dinî mahiyetteki politik teşebbüs 1095 senesinde nihayet muvaffak olmuş ve 1 Ağustos 1096 da ilk Haçlı akıncılar İstanbul önlerine gelmişlerdir. Fakat bunlar burada da yağmalarını devam ettirdiklerinden Bzians İmparatoru Aleksios Komnenos onları alelâcele Anadolu sahiline geçirmiştir. Burada Türklerle karşılaşan Haçlılar çapulculuklarının devamına fırsat bulamadan fena halde bozguna uğratılmışlar ve ancak pek azı gemilerle geriye kaçabilmişlerdir. Lâkin 1096 yılının sonlarında çok büyük sayıda Haçlılar İstanbul'a gelmeye başlamışlardır. Bunların Bizans için bir tehlike olacağını gören İmparator, maksadı elde etmek üzere, Haçlı reisleri ile müzakereye girişmiştir. Uzun tartışmalardan sonra; harekâtı kendisi drije etmek ve Selçukların elinden alınacak yerleri Bizans'a iade eylemek şartile Haçlıların teçhizat ve iaşelerinin temin edilmesi esaslarında mutabık kalınmıştır. Mamafih bu görüşmelere devam olunurken, sarkıntılıklarını bertaraf etmek için de, Haçlıların Anadolu kıyılarına

çıkarılması sağlanmıştır. Böylece 1097 yılının iptidalarında muhtelif Haçlı reislerile mukavele imzalanırken batılı mutaassıp akıncılar Türk topraklarına ayak basmış bulunuyorlardı. Haçlıların ilk muvaffakiyeti o senenin Haziran ayında İzniki almak oldu ve anlaşma gereğince şehir Bizans'a bırakıldı.

Selçuk Sultanı Birinci Kılıç Aslan Haçlılarla ismine lâyık bir şekilde kahramanca savaşlar verdi ise de çok kahir düşman karşısında ordusu dağıldı. Bununla beraber Türkler amansız çete harplerine devam ettiler. Fakat büyük kayıplarına rağmen Haçlılar Kayseri üzerinden sarkarak Çukurova'ya indiler. Bu tarihlere kadar vukua gelen işgallerle Bizans Batı Anadolu'da tekrar imparatorluğunu meydana getirmiş oluyordu. Lâkin 1097 senesi nihayetinde Çukurova'nın istilâsından sonra vaziyet Bizans aleyhine değişti. Çünkü Haçlı Prenslerden Tankred ve Baudouin (Boduen) Tarsus, Adana ve Misis'i aldıktan sonra Bizans imparatoru Aleksis Kommen ile yaptıkları anlaşmayı tanımayarak her ikisi de Kilikya'y a hâkim olmak sevdasına düştüler.

(1934 - 1936 senesinde üç ciltlik Haçlılar seferini yazan Fransız Rene Grousset bu prenslerin Çukurova'ya gelişlerini ve aralarında çıkan ihtilâfları şöyle anlatmaktadır: «Boduen Bulgar dağlarında yolunu şaşırdığı için Tankred ondan üç gün evvel Tarsus'a ulaştı ve Türk garnizonunun hücumunu püskürttükten sonra 21 Eylül 1097 de Ermenilerle müzakereye başladı; bu sırada Boduen de Tarsus'a gelmiş bulunduğundan Türkler geceleyin kaleyi terkettiler. Bunun üzerine şehirdeki Ermeniler Tankredin bayrağını kaleye çekerek Tarsus'u teslim almasını istediler. Fakat Boduen'in kuvveti daha fazla olduğu için

Tankred şehri ona bırakmak zorunda kaldı ve kendisi Adana'ya gitti. Tankred'in hareketinden sonra geride kalan askerlerinden 300 kişi Tarsus'a geldiyse de Boduen bunları şehre sokmadı. Geceyi dışarıda geçiren bu kuvvet ise Türklerin baskını ile imha edildi. Bu suretle her iki şef arasındaki husumet artmış oldu. Tankred Adanaya vardığı zaman buradaki Ermenilerden yardım gördü ve bunların teşviki ile Misis üzerine yürüdü. 1097 senesinin Eylül ayı nihayetinde bir gün bir gece süren muharebeden sonra buranın Türk garnizonu da kaleyi tahliye edip çekildi; ve Ermeniler de Tankred'e şehrin kapılarını açtılar. Ancak Tankred Misis'i henüz almıştı ki burada Boduen'in kuvvetleri göründüler. Tankred bunlara şehrin kapılarını kapamakla beraber iaşe yardımında bulundu. Fakat o gece maiyetinin teşvikile Boduen'in kampına hücum etti; 500 süvari ile yapılan bu baskının ilk şaşkınlığı geçer geçmez daha çok askere sahib bulunan Boduen vaziyete hâkim oldu ve Tankred güç belâ Misis köprüsünden şehre kaçabildi. Bu hâdiseden sonra iki Lider birbirlerine yaptıklarından utanarak barıştılar. Boduen Maraş'ta kardeşinin bir ayı tarafından yaralandığını haber aldığı için 15 Ekim 1097 de esas Haçlı kuvvetlere iltihak etmek üzere oraya gitti. Tankred ise deniz yolu ile gelen kafilelerden faydalanarak Kilikya'nın işgalini tamamladı).

Görülüyor ki, Haçlılara Ermenilerin bir hayli yardımı olmuş ve bu muavenet onlara Tarsus, Adana ve Misis'in zaptını kolaylaştırmıştır.

Ermenilerin Çukurova şehirlerine sızışları Haçlı akınlarının başlangıç tarihlerine rastlamaktadır. Filvaki doğudaki Ermenilerden bir kısım aileler 11 inci yüzyılın ikinci ortasına doğru Selçuk Türklerinin önünden kaça-

rak güney batı Anadolu'ya gelmişlerdi. Bu muhacirlerden Toroslara sığınanlar arasında Rupen isminde birisi de vardı. (R. Grousset'ye nazaran Rupen son Ermeni Kıralı İkinci Kagik'in eski subaylarındandı ve 1080 tarihinde Kozan dağlarına hicretle Gedin Belinin en sarp tepesinde yerleşmişti). Bu adam Bizans kumandanı Oşin'den müzaharet görüyordu (1).

Langlois'in bildirdiğine göre de bir kafile reisi olan Rupen yavaş yavaş muhitindeki yerli halkı tard ve imha ederek kendisine bir mevki yaptı ve Bizanslıların za'fından faydalanarak 1081 tarihinde Toroslarda hâkimiyet kurdu. 1095 yılına kadar nüfuzunu sükûnetle geliştirmeye çalışan Rupen, oğlu Konstantin'e büyük bir servet bırakmıştı. Bu suretle Konstantin kudretini artırdı ve Vakha (Feke) kalesini zaptetti, ki burası Bizansın en mühim kalelerinden biriydi. Birinci Haçlılar seferi ise kendisine mühim fırsatlar verdi. Çünkü Haçlılar hem memleketi bilmiyorlar ve hem de yiyecek sıkıntısı çekiyorlardı. Konstantin bunlara Antakya'ya kadar rehberlik etmek ve askerle beraber gıda maddeleri vermek suretile yardımda bulundu. Talih de kendisine yaver gidiyordu. Filhakika Haçlılar Antakya'ya geldikleri sırada büyük bir kıtlık başgösterdi. Konstantin'in gönderdiği yiyecek maddeleri ile açlık tehlikesini önleyebilen Haçlılar bu yardıma mukabele olarak kendisine Beylik payesini verdiler ve Antakya Prensliğini kurdukları vakit Kilikya'nın ova

(1) R. Grousset'ye nazaran Oşin de bir Ermeni muhaciridir ve Elizabethpol'dan gelip Lampron (Namrun) kalesine yerleşerek oranın beyi olmuştur ki, 1081 de Bizanslıların bayrağı altında çalışmış ve yaptığı hizmetlere mukabil İmparator Aleksis tarafından kendisine Kilikya kumandanlığı verilmiştir.

kısmını bu Prensliğe bağlayarak dağlık bölgeyi Ermenilere bıraktılar.

1100 - 1130 yılları arasında Konstantin'in oğulları Toros ve ondan sonra da Leon Ermeni Prensliğini kuvvetlendirmeğe muvaffak oldular. Zira Ermenilerin Haçlılardan büyük yardım görmelerine mukabil Türkler Orta Anadolu'da müdafaaya çekilmişlerdi. Bizans da 1100, 1104 ve 1108 senelerinde tekrarladığı Çukurova seferlerinde kat'î bir netice alamamış ve Haçlılarla yapılan bu mücadelelerden olduğu gibi onların şefleri arasındaki ihtilâflardan da Ermeniler faydalanmıştı. Bu avantajlı durumdan 1129 tarihinde Toros'un ölümü ile yerine geçen Leon daha iyi istifade etmesini bildi ve 1130 da Antakya - Kilikya ovası Haçlı Prensi Bohemond'un Anavarza önlerinde Danişmend oğlu Emîr Gazi kuvvetleri tarafından mağlûb edilip maktul düşmesinden sonra Franklardan Misis'i, Adana ve Tarsus'u alarak 1133 yılında Mersin'den Maraş'a kadar olan sahayı işgal eyledi.

Vaziyet bu şekilde Ermeniler lehine giderken 1136 da Danişmendli Gazi'nin oğlu İkinci Muhammed Kilikya'ya taarruza geçti. Kalelerin zaptı ve şehirlerin tahribi karşısında Leon, akıncılar göndermiyeceğine yemin edip vergi vermek şartile Prensliğini kurtarabildi ise de 1137 yılında Bizans İmparatoru Yohannes Komnenos büyük bir ordu ile gelerek Çukurova'yı zaptetti ve Leon ile karısını ve iki çocuğunu yakalattırıp İstanbul'a getirtti. Bunlar altı sene burada kaldılar; Leon ile karısı ve bir oğlu öldü. Hayatta kalan Toros isminde diğer oğlu ise bir fırsatını bularak Kilikya'ya kaçtı ve tekrar prensliği kurdu (Bizans İmparatoru Yohannes Komnenos'un Suriye harekâtı ile meşgul olduğu sırada Selçuk Sultanı Kılıç

Aslan'ın oğlu Birinci Mesut'un dağlardan inerek müthiş bir hücumla Adana'yı tahrib ettikten sonra geri çekildiği görülmektedir.). Bizanslılar Toros'a karşı müteaddit seferler açtılarsa da neticede onunla anlaşarak Ermeni prensliğini tanımış oldular.

1168 senesinde ölen Toros'un yerine, mirasından mahrum eylediği kardeşi Malih'in mücadeleleri dolayısile, 1175 de yeğeni Rupen geçti. (Bu hususta Abul Farac şu malûmatı vermektedir: «Mirasından mahrum edilişine kızan Malih (Mleh) Zengi oğlu Nurettin Mahmut'un yanına gitti ve Türklerden müteşekkil bir ordu alarak Kilikya'ya hücum etti. Neticede 16 bin genç erkek ve kızı, kadın ve erkekleri, rahipleri, piskoposları alarak Halebe götürdü. Bunları tacirlere sattı ve bedellerini kendisi ile beraber olan Türklere verdi. Bunun üzerine Ermeniler onu çağırarak memleketin yarısını ona verdiler. O da diğer yarasının genç hükümdarda kalmasına razı olacağına dair yemin etti. Malih çok geçmeden yeminini bozarak bütün memleketi, kale ve şehirleri zaptetti; birçok piskoposların ve memurların gözlerini çıkararak ellerini ve ayaklarını kesti, başkalarının derilerini yüzdürerek cesetlerini vahşi hayvanlara attı. 1175 yılında Kilikya'daki Ermeni eşrafı ona karşı isyan ettiler. Bu vaziyet karşısında Malih, kalelerin birine kaçtı. Kale muhafızları hıristiyanların bu adam yüzünden çektikleri ve çekmekte oldukları eziyetleri bildiklerinden onu yakaladılar, vücudunu parçaladılar ve köpeklere attılar; sonra eşraf onun kardeşinin oğlu İstefan oğlu Rupin'i getirdiler ve başlarına geçirdiler.»

Rupen zamanında Çukurovadaki Türkmen aşiretlerine karşı baskınlar yapılmaya başlandı. Bilhassa 1180 yı-

lında bunlardan bir kısmının öldürülmesi ve zevceleriyle çocuklarının esir ve hayvanlarının gaspedilmesi üzerine Salâhaddin Eyyubi kuvvetleri Çukurova'da göründüler (1). Şaşkına dönen Rupen Salâhaddin'e itaatini bildirdi ve Türk esirlerini serbest bıraktıktan maada tazminat vermek suretile bir sulh yapabildi. İkinci Rupen'in Antakya Emîrine esir düşmesi, Misis ve Adana'nın ona bağışlanması ile esaretten kurtarılması gibi karışık geçen durumunu İkinci Leon düzeltmeye fırsat buldu ki, bunun zamanı (1185-1219) Ermeni Derebeyliğinin kuvvetlendiği bir devirdir ve kendisi krallığın müessisi addedilir.

Filhakika Kudüs'ün imdadına giden Alman imparatoru Frederik Barbarossa Leon'dan yardım istemiş ve ondan aldığı kat'î söz üzerine kendisine Krallık va'dinde bulunmuştu. Leon da Frederik'i Silifke dolaylarında büyük merasimle karşılamak için hazırlanmıştı. Çünkü Konyayı zapteden Frederik'le sulh yapmak zorunda kalan Selçuk Sultanı İkinci Kılıç Aslan Alman İmparatoruna Karaman - Silifke yolunu tavsiye eylemiş ve o da Türklerle verdiği çete savaşlarında müthi şiaşe sıkıntısı çektiği için bu kısa yolu tercih etmişti. Frederik Konya'da beş gün kalıp dinî âyinler yaptıktan sonra oradan hareketle Silifke'ye geldiyse de 10 Haziran 1190 da Göksuyu geçerken boğularak öldü. Mamafih Leon'a vermiş olduğu

(1) Salâhaddin Eyyubi'nin babası Necmüddin Eyyub'dır ki, o da Arap tarihçilerinin El Kürdi Şâdi dedikleri Azerbaycanlı Şadi'nin oğludur. Salâhaddin Eyyubi 1137 senesinde Tiğrit kalesinde doğmuş ve Zengi oğlu Nureddin Mahmut tarafından yetiştirilmiştir. 1192 yılında Büyük Sultan olarak vefat eden müşarünileyh hakkında ilerdeki bahislerde malûmat verilecektir.

va'di oğlu Hanri yerine getirmekte fazla gecikmedi. Bu suretle Leon 1198 senesinde Kral olarak takdis ve ilân edildi. Bu tarihten itibaren batılı müverrihler Çukurova Derebeyliğine (Küçük Ermenistan Krallığı) dediler.

İkinci Leon Bizans gibi kendi sun'î kırallığının da, 1187 yılında Kudüs şehrini istirdat ile Haçlıları darmadağın eden, Salâhaddin Eyyubi'nin 1199 senesinde vefatiyle büyük bir tehlikeden kurtulmuş olduğunu biliyor ve ergeç Selçuklular'ın tehdidine maruz kalacağını hissediyordu. Bunun için Haçlılar zamanında eline geçirmiş olduğu Silifke havalisini onlara terk ile Sis'i (Kozan şehrini) tahkim ederek burayı makar ittihaz eyledi. Filhakika Leon tahmininde aldanmamıştı. Çünkü Haçlı akınları geçtikten sonra Selçukiler süratle geliştiler ve Sultan İzzettin Keykâvüs devrinde (1210-1236) Sis şehrini alarak Leon'u haraca bağladılar. (İbni Bibi Selçuknamesinde : Sis etrafının haraççıları Sis Tekfuru Lion'dan (Leon) şikâyetle Dergâh-ı Aliye müracaat ettikleri vakit Sultan'ın (İzzettin Keykâvüs'in) nasıl gazaba geldiğini anlatır ve Ermenilerin en müstahkem Çinçin, Hacin = Saimbeyli kaleleriyle Sis'in muhasara ve zaptı hakkında tafsilât verdikten sonra Leonun Sultana dehalet ederek altı ayda 10 bin altun ödemeyi ve onun emrinde beşbin asker bulundurmayı kabullendiğini yazar.)

Bu suretle Selçukilerin himayesine sığınan Leon öldüğü zaman Zabel isminde bir kız evlât bırakmıştı. Hükümet idaresini generallerinin vesayeti altında eline alan bu kadın iki defa evlendi ve son kocası Hetum, Kral ilân edildi (1226). Hetum'un en mühim işi Mogollar ile yaptığı anlaşmadır. Bu hususta Küçük Ermeni Krallığı akla gelen her türlü hile ve desiseye başvurmuştur. Nitekim

1243 yılında Selçuk Sultanı İkinci Gıyaseddin'in, Mogol ordularının ağır baskısı karşısında hüsnü kabul göreceği va'diyle Çukurova'ya gelmiş olan, annesi ile kız kardeşi Mogollara ihbar ve teslim edilmiştir. Rahipliği dolayısiyle Hıristiyanlar hakkında daima iyi sözler kullanan Abul Faraç dahi bu vakayı anlatırken: «Sultan Gıyaseddin'in validesi, kızını ve cariyelerini alarak, Kilikya memleketine gitti ve Kral Hetum'un babası olan ve yardım hususunda Selçuk Sultanını aldatan, yardımını hâdiselerin neticesi belirinceye kadar geciktiren Baron Pali Konstantine iltica etti. Pali Tatarları hoşnut eylemek için onlara filân ve falan şahsiyetler benim yanımdadır, haber gönderin de size teslim edeyim tarzında bir mektup yollamıştı. Tatarlar da elçiler gönderdikleri için Valide Sultan onlara teslim olunmuştu. Bu son derece menfur ve müstekreh hareket bütün hükümdarlar nazarında hiçbir vechile caiz sayılmıyordu.» diyor. Hetum, Hulâgu'nun büyük kardeşi Mangu Han'a yaranmak için sadık bir adamının refakatinde dilenci kıyafetine girerek 1253 senesinde onun yanına kadar gitmeğe muvaffak olmuş ve ona arzı hulûs eylemiştir. Hulâgu ile de beraber Kudüs seferine ve Mısır Türk Kölemenleri üzerine yaptığı harekâtta hazır bulundu. Fakat onun 1265 yılında vefatını müteakip durum değişti. Filhakika 1266 da Memlûk Sultanı Baybars Suriye'yi zapt ile Çukurova'ya yürüdü. Her ne kadar Ermeniler İskenderun - Antakya arasındaki geçitleri tutmaya çalıştılarsa da Memlûk kuvvetleri dağlardan inerek Ermenileri ezdiler. 24 Ağustos 1266 da vukua gelen bu savaşta Hetum'un oğullarından Toros maktul ve Leon esir düştü. Muzaffer Türk Memlûkları müstakbel Sultan Emîr Kılavun'un kumandasında Ayas'ı, Misis'i, Adana ve

Tarsus'u tahrib ederlerken Halep Malik'i Mansur da Ermeni payitahtı Sis'e hücumla Katedrali ve şehri yaktı. Yirmi gün Çukurova'da dolaşan Türkler 40 bin esir alarak muazzam ganimetlerle geri döndüler. Aciz vaziyette düşen Hetum oğlunu esaretten kurtarabilmek için Moğolların kendine bağışladığı Halep Emaretinden aldığı yerleri iade etmek suretile mühim hudut değişikliğini kabul eyledi ve ağır şartlar dahilinde 1268 senesinde Baypars ile yaptığı muahededen sonra Leon'u kurtararak idareyi ona bırakmak istedi. Ancak bu vaziyeti garanti edebilmek için de Musul'da bulunan Hulâgu'nun oğlu Abagay Hanın yanına gidip muvafakatini aldı. (Abul Faraç tarihi Leon'un da 1269 yılında şükranlarını sunmak üzere Moğol hükümdarını ziyaret eylediğini ve o senenin Nisan ayında Kilikya'da şiddetli bir zelzele olduğunu yazar). Hetum'un 1271 tarihinde ölümünden sonra Tarsus şehrinde resmen Küçük Ermenistan Krallık tacını giyen Leon, Halife Memun'un kabrini ziyarete gelen, 30 kadar Müslüman mutasavvıfını casusluklarından şüphelenerek yakalattırdı. Bunların haksız yere hapsoldukları haberi Mısır'a erişince Türk Memlûkları bir ordu ile Kilikya'yı istilâ ettiler. 1274 yılında bu hareket yenilendi. 1275 senesinde ise yine Memlûk Sultanı Baypars'ın kuvvetleri süratle Çukurova'ya sarkarak Misis'i tahrib ettikten sonra iki koldan Kozan ve Silifke dolaylarına kadar yürüdüler ve kalelere sığınmış olan Ermenilerin mallarını yağma ile geri döndüler.

1281 yılında Hetum'un oğlu Üçüncü Leon'un, Moğol Hanı Abagay'ın kardeşi Mangu Timur ile Suriye'ye gönderdiği büyük bir orduya katıldığı görülmektedir. Fakat bu müttefik kuvvetler, Mısır Türk Memlûkleri bahsinde

belirtileceği üzere, ayni senenin Ekim ayı sonunda Sultan Klavun tarafından mağlûb edildiler. Abagay Bağdat yolu ile Hemedan'a çekildi ve burada hastalanarak öldü. Böylece himayesiz bir vaziyete düşen Ermeniler Üçüncü Leon'un ölümünden sonra yerine geçen İkinci Hetum zamanında (1289 - 1305) siyasî ve dinî ihtilâllere başladılar; birbiri ardınca Krallık İkinci Hetum'dan kardeşlerine ve kardeşlerinden tekrar kendine geçti. Bu mücadelelerden sonra idareyi eline alan Dördüncü Leon ve onu müteakiben de Oşin (1306 - 1320) seleflerinin Papadan yardım görmeyişi karşısında Fransızlardan muavenet istediler. Lâkin Oşin bu arzusuna da muvaffak olamadı, keza bunun oğlu Beşinci Leon da 21 sene sürdüğü krallık devrinde Papa'dan ricalarda bulunarak bir Haçlı seferi tertibine çalıştı ise de bu teşebbüsler de bir netice vermedi. Buna mukabil o arada Mısır Türk Memlûk Devleti Ortaşark'a tamamen hâkim olmuş ve artık sıra, Hıristiyanların Kudüs şehrini istilâ hevesini tahrike uğraşan, Küçük Ermeni Krallığına gelmişti. Bu sebeple, o zamanın tabirine göre, Sis memleketine karşı hücumlar başladı.

Mısır Türk Memlûk Devleti'nin sistemli bir şekilde Çukurova'ya yönelttiği bu hücumları İbn El Verdi (1) tarihinden şöyle hülâsa edebiliriz :

«1320 senesinde Tarablus Valisi Karatay Mısır'dan gelen kuvvetlerle beraber 20 bin kadar asker ile Sis memleketine girdi. Müslümanlar burada 17 gün kaldılar ve

(1) İbn El Verdi Suriye'nin Hama kazasına bağlı Maarra kasabasında doğmuştur. Vefat senesi 1349 olup yazdığı tarih kitabı ile Ebul Fida'nın «El Muhtasar fi tarih-ül Beşer» adlı eserini tamamlamıştır.

kralın evini yaktılar. Misis'de de tahribat yapan İslâmlar Ceyhan nehrini geçerken büyük kayba uğradılar. Bu meyanda 4 Emîr ve 2 bin asker suda boğuldu. Batıya ilerliyen diğer kuvvetler Adana surunu tahrib ettiler ve Tarsus havalisinde mezruatı ateşe verdiler.

1322 yılında Ayas'ın fethi müjdesi geldi. İslâm askerleri bu şehrin deniz üzerindeki Atlas kalesini mancınıklar kurarak zaptetmişlerdi. Bundan sonra Müslümanlar Ceyhan nehrine 10 kayık yerleştirip karşı tarafa geçtiler. Bir hayli Ermeni öldürdüler ve esir alarak geri döndüler.

1339 yılında Sis memleketinin en mühim kalelerinden Keben'i kurnazlıkla zapt eden Türkmenler 1343 senesine doğru müteaddit hücumlar yaparak birçok Ermeni öldürdüler, mallarını yağma ettiler. Ve bu suretle onların Karaman'da işledikleri cinayetlerin intikamını aldılar.

1343 de Haleb Emirül Ümerası Altınboğa vefat etti ve onun yerine Aksungur komutası altındaki ordular. Sis memleketine girip cizyesini ödemiyen Ermeni kıralını amana getirdiler. Bu harekâtta İslâm kuvvetleri Adana'yı işgal edebilecek kudrete sahip bulunduğu halde Aksungur Sultandan emir almadığını ileri sürerek Sis memleketinden geri döndü.»

Yukarıda kısaca izahı yapılan bu taarruzların başlangıcında, esasen ikiye ayrılmış olan, Ermeniler birbirlerine düştüler. Bunlardan bir kısmı Leon gibi Avrupa ile münasebette bulunmayı ve diğer kısmı da bu felâketleri doğuran batılı temasından vazgeçilmesini istiyordu. Bu anarşi, erkek evlâd bırakmadan ölen Leon'dan sonra, Kıbrıstan seçilen krallar zamanında (1342 - 1362) daha hâd bir şekil aldı. Halbuki Mısır Türk Memlûkları 1360 dan itibaren Çukurova akınlarına tekrar başlamış-

lardı. Evvelâ Haleb Emiri Bay Işık Demir ve onu takiben de Bey Demir'in yaptıkları bu şiddetli baskınlar neticesinde perişan bir vaziyete girmiş bulunan Ermeniler, Mısır Türk Memlûk Sultanı Eşref Şaban'ın Sis'i kuşattırmasile bütün dirliklerini kaybettiler. (Bu kuşatma ile sonucu hakkında Mekke Şafii Müftüsü Zeyni Dahlan oğlu Ahmed'in 1904 yılında Kahire'de basılan «Fütuhat El İslâmiye» kitabında şu malûmat vardır: 1366 senesinde Melik Eşref Şaban Sis memleketine gazve için bir ordu hazırlattı. Bu kuvvetlerle Haleb Valisi Sis şehrini iki ay kadar muhasara etti. Surlarını yıkmak için mancınıklar kurdu ve Türkmenleri yardıma çağırdı. Bu muhasarada Sis ahalisi çok sıkıntı çekti ve neticede Tekfurları (1) teslim oldu. Böylece Sis memleketindeki Ermeni hâkimiyeti nihayet buldu ve Mısır Sultanı buraya Yakub Şah'ı vali tayin etti.)

Bununla beraber (Batılı müverrihler tarafından kırallıklarını 1375 yılında kayıp ettikleri bildirilen) Ermenilerin 1366 tarihinden sonra da Adana ve Tarsus'a sığınmak suretiyle egemenliklerini muhafazaya çalıştıklarını görüyoruz. Fakat bu gayretler de Ramazanoğulları'nın gücü karşısında boşa gidiyor.

Leon VI unvanını taşıyan bu kıralın hüviyeti malûm değildir. Kendisi teslim olduktan sonra bir müddet Mısır'da bırakılan bu Tekfur, affını müteakip İtalya, İspanya ve İngiltere'yi dolaşarak tekrar Fransa'ya dönmüş ve Paris'de ölmüştür.

MEMLÛK SİSTEMİ VE MISIR TÜRK MEMLÛK DEVLETİ

Ramazanoğulları bahsine geçmeden evvel bölgemizin sâkinleri ve tarihi üzerinde mühim rol oynamış bulunan Memlûk sistemi ile Mısır Türk Memlûk Devleti hakkında biraz izahat vermek lâzımdır. Bu izahat ayni zamanda Türklerin Anadoluya hicret sebeplerini aydınlatması bakımından da mevzuumuzla ilgilidir.

Bilindiği gibi Memlûk sistemi Emevî devleti yıkıldıktan sonra Abbasiler tarafından kurulan yeni bir ordu sınıfı usulüdür. Bu sisteme gidilmenin esas sebebi kabile reislerine dayanan Emevî devletinin zadegân arasında çıkan ihtilâf ve rekabetten dolayı pek kısa bir zamanda yıkılmış olmasıdır. Bunun için Abbasi devleti kurulduğu vakit böyle kabile reislerine ve asilzadelere dayanmanın çok zararlı olduğu düşünülerek ücretil bir asker sınıfı kurmaya teşebbüs edildi ve ilk defa Arap, Türk, Acem ve Berberî olmak üzere dört zümreden müteşekkil bir ordu vücuda getirildi. Böylece Araplarla diğer milletlerden olanlar arasında rekabeti sağlayarak devlet hanedanının tutunulacağı düşünüldü. Fakat bu da Halifelerin korunması bakımından gayri kâfi görüldü. Bu sebeple saray muhafazası için Halifenin tam malı olmak üzere ayrıca bir hassa ordusunun meydana getirilmesi uygun bulundu. Bunun için de birçok hediyeler veya fazla para mu-

kabilinde cesaretile sivrilmiş Türklerin erkek çocukları köle olarak satın alındılar. 10 yaşını geçmiyen bu çocuklar hususi bir askerî terbiyeye tâbi tutularak yetiştirildiler. Bunlardan kabiliyet derecelerine göre subaylığa yükselenler âzad ediliyorlardı. Ancak bu âzadlar da Halifeye köle olmayı en büyük iftihar vesilesi saymakta idiler. İşte bunlara Halifenin Memlûkları (Köleleri) denildi ve hakikaten de itimada lâyık olan bu ordu mensuplarından temayüz edenlere en mühim mansıplar tevcih olundu. Bu suretle sarayda ve merkezde Türkler hâkim mevkie geçtiler. Ve netice itibarile de Emîrlik gibi en büyük idare âmirliklerine kendi tanıdıklarını tâyin ettirdiler. Bilhassa Sugur denilen uc vilâyetleri, bu işi başaracak cesur Türk kumandanlarına verdiler. Ezcümle Büyük İslâm Devleti bahsinde gördüğümüz veçhile Halife Mansur'un Emîr Cebrail Yahyası zamanında yerleşmeye başlamış olan Türk halkını Çukurova şehirlerine teksif eden Harun Reşid'in Ebu Süleym'i, Hakanı ve Mutasımın Afşini birer Türk Beyzadesi idiler. Askerî harekât ve idarelerinde büyük serbestiye sahip bulunan bu kumandanlar da Memlûk sistemini takib ettiler ve Halifenin kölesi olmak üzere büyük paralar mukabilinde Türk çocukları satın almaya başladılar. Bu vaziyet karşısında Türk çocukları her tarafta kapışılır oldular. Neticede öyle bir hal meydana geldi ki bütün mühim memuriyetler Türk unsuruna geçti. Bir müddet sonra da Halifeler bunların elinde kukla bir vaziyete düştüler. Devlet mekanizmasına tamamile hâkim olan bu Türklerin şüphesiz anavatanda tanıdıkları birçok aileler vardı. Bunlar kendi hısım ve akrabalarının bu rüçhanlı durumları ve teşvikleri karşısında oralara göç ettiler ve binnetice büyük çapta Türk muhacereti vuku bul-

du. Memlûk usulü sonraları Türk hükûmetleri tarafından da benimsenip tatbik edilmiye başlandı. Meselâ Selçuk idaresi, ilk defa Araplarda olduğu gibi, beylere dayanıyordu. Ancak bunlar arasında da geçimsizlik ve anlaşmazlık başgösterdiği için bu Türkler de Abbasileri örnek alarak Memlûk sistemine gittiler. Nitekim Salâhaddin Eyyubî Selçukilerden Zengioğlu Mahmud'un (1) yetiştirmesi idi ve Mısır Valisi olmuştu. Efendisi ölünce yerine geçen on iki yaşındaki varisin Haçlılar tehlikesi karşısında memleketi idare edemiyeceğini görerek elinden hükûmeti almıştı. Salâhaddin Eyyubî Türk ve Kürt Beylerine dayanarak Eyyubî devletini kurmuştu. Lâkin sonradan bunların birbirlerine düşmesi yüzünden kendilerine itimadı kalmadı ve bu sebeple Eyyubîler de Memlûk sistemini tercih ettiler. Yalnız bir farkla ki, bu defa kölelerin ekserisini Rusya'dan gelen Türk çocukları teşkil ediyor-

---

(1) Nureddin Mahmud 1117 senesinde doğmuştur. Babası İmadeddin Zengi'dir ki, Arab tarihlerinde Atabekiye diye adı geçen devletin kurucusudur. Ata ve Bey kelimelerinden meydana gelen bu isim Selçuk sultanları tarafından şehzadelerin mürebbileri için kullanılmıştır. İmadeddin Zengi de Selçuk Sultanı Mahmud'un oğlu Ferruh Şah'ın hocası idi ve bu sebeple kendisine mezkûr ünvan verilmişti. İmadeddin'in Caber kalesinde vefatından sonra oğullarından Seyfüddin Elcezire'nin ve Nureddin Mahmud ise Suriye'nin idaresini ellerine almışlar ve kardeşçe Atabekiye devletinin tealisine çalışmışlardır. Fakat 1149 senesinde Seyfüddin'in ölümü üzerine Mahmud Irak'a bir sefer yapmak zorunda kalmıştır. Bundan sonra Haleb'e dönen Zengi oğlu Nureddin Mahmud evvelâ Antakya ve onu takiben de Şam üstüne yürüyerek buradaki Haçlı Prenslikleri dağıtmıştır. Nureddin'in, evvelce bildirdiğimiz gibi Ermeniler dolayısile, Çukurova ile de ilgilendiği görülmektedir. Kendisi 1174 senesinde Şam'da vefat etmiştir.

du. Çünkü Horasan ve diğer yerlerin Türkleri tamamen islâmiyeti kabul eylemiş ve bu suretle esir olarak satın alınamaz duruma girmişlerdi.

Eyyubî hükümdarlarından Dördüncü Melik Salih Necmeddin bu işe daha çok önem verdi ve mütemadiyen Türk kölesi satın alarak Halaka denilen bir hassa alayı kurdu. Bu hassa ordusu Melik Salih'in ölümünden sonra Turan Şahı tahta çıkardı. Fakat Turan Şah'ın kendilerini ihmal etmesi ve Fransız Kralı Dokuzuncu Lui ile anlaşmak istemesi üzerine onu öldürdüler ve Halaka reisleri Aybeyi Sultan ilân ettiler. Böylece Eyyubî Hanedanı ortadan kalkarak (1250 de) Mısır Türk Memlûkları devleti meydana gelmiş oldu. Mısır Türk Memlûklarının ilk hükümdarı Aybey'den sonra Kuduz Sultanlığa geçti ve Hulâgû'nun Mogol ordusunu mağlûb etmekle askerî şefliğini gösterdi ise deBaypars tarafından öldürüldü. Baypars Kıpçak Türklerinden olup buraya yapılan bir baskınla esir edilmiş ve daha küçük yaşta iken Arabistan'a getirilerek Kahire'de Melik Salih'e satılmıştır. Türklerden müteşekkil bahriye kıtasında yetiştirilen Baypars, esasen hasta olan efendisinin 1249 senesinde Dimyat'ta Dokuzuncu Lui'ye yenilmesinden sonra ölmesile, Turan Şah'ın maiyetinde Fransızlara karşı savaşmıştır. Bu muharebede ise düşman mağlûp ve kralları esir edilmiştir ki, bu zaferin kahramanı Baypars'tır. Keza Turan Şah'ın Dokuzuncu Lui ile anlaşma teşebbüsü öğrenildikten sonra mumaileyhe darbeyi vuran da Baypars olmuştur. Kendisi son derece cesur ve dirayetli bir zattı. İslâm - Arap tarihlerinde Bibars (Baypars) ve (Bundukdar) isimlerile anılan Baypars 1260 yılında El Mâlik El Zâhir ünvanile Sultanlığa geçer geçmez ağır vergilerden halkı kurtarmış ve askerî teşkilâtı tanzim ile

orduyu zapt ve rabt altına almıştır. 1277 senesi ortalarına kadar devam eden hükümranlığı zamanında bütün düşmanlarını sindirmiş ve bilhassa Mogol kuvvetlerini yenerek onların kurduğu İlhanlılar saltanatının nüfuzunu ortadan kaldırmakla hakikaten Mısır Türk Memlûklerinin en mümtaz sultanlarından biri olmuştur. Baypars ayni zamanda üstün bir politikacı idi. İslâm âleminin sempatisini kazanmak için daha 1261 senesinde Abbasiler'den Ahmed El Mustansır Billah'ı Kahire'ye getirip Halife ilân etmişti. Bu ünlü kumandanın Çukurova'yı aşmak suretile sonuncu uzun bir seferi vardır ki, o da Mogollardan tam intikamını alabilmek için taarruzlarını İç Anadolu'ya kadar götürmesidir. 1277 yılının ilkbaharında yapılan bu harekâtta Kapadokya'daki Mogol askerleri kat'î hezimete uğratılarak Nisanın 23 ünde Kayseri zapt olunmuştur. Bu büyük galebeden sonra kendisini Selçuk Sultanlığının vârisi gösteren Baypars Suriye'ye döndüğü zaman Şam sarayında içtiği kımızdan hastalanarak Muharrem ayının 27 nci çarşamba günü (30.6.1277) takriben 54 yaşında iken vefat eylemiştir. (Bu arada şurasını da arzedelim ki, İlhanlılar meşhur Cengiz Han'ın torunu İlhan Hulâgû'nun idaresinde Mogolların İran'da tesis ettikleri devlet olup bunlar Abbasi Hanedanının inkırazına ve ondan sonra da Selçukların yıkılmasına sebeb olmuşlardı. İlhanlılar'a en ağır darbeyi yine Melik Salih'in köleliğinden yetişmiş bulunan Mısır Türk Memlûk Sultanı Klavun vurmuştur. Filhakika bu değerli kumandan Abagay'ın kardeşi Mangu Timur komutasındaki Ermeni Kıralı Üçüncü Leon ile Frank ve Gürcülerin de katıldığı 80 bin kişilik Mogol ordusunu büyük bir hezimete uğratmıştır.)

Kılavun da bilindiği gibi Kıpçak Türklerindendir ve

maiyetinde vazife gördüğü Baypars'ın vefatından sonra devleti idareden âciz olan oğlu Baraka'yı 1279 senesi Ağustos ayında istifaya mecbur ederek saltanatı eline almıştır. Fakat kendisi Sultan ilân olunduğu vakit Şam Valisi Aşkar Songur'un isyaniyle karşılaşmış ve onu mağlûb eyledikten sonra da büyük Mogol tehlikesi ortaya çıkmıştır. Çünkü Songur Abaga Hanı yardıma çağırmıştı. Bu vaziyet karşısında Kılavun askerî mahareti kadar politikadaki üstünlüğünü de göstermiş ve Kuzey Suriye'ye sığınmış bulunan Songur'u Antakya Emîri yaparak onunla anlaşmıştır. Her ne kadar Mogollar 1280 yılının Ekim ayında Ayntap ve Haleb'i kolaylıkla zaptetmişlerse de ertesi sene Humus önlerinde vukua gelen muharebede Mangu Timur'un yaralanıp kaçması üzerine, yukarıda belirtildiği veçhile, büyük yenilgiye uğramışlardır. Kılavun'un bu ezici galibiyetinden sonradır ki artık Mogol tehlikesi önlenmiş ve peyk Ermeni Kırallığı için de pek kötü bir durum meydana gelmiştir. Nitekim gerek bu Sultan zamanında ve gerekse oğlu Muhammed devrinde Türk Memlûk kuvvetlerinin Kilikya'ya muntazaman akınlar yaptıkları görülmektedir. Bu akınların hedefi Ermenilerin mallarını yağma ve tutundukları kasabaları tahrip suretiyle onları yıpratmak içindi ki, bunun Tolonlar'la Selçukî ve Eyyubî devletlerinin himayesi gibi, sekizinci yüzyılın sonlarında Çukurova'ya yerleşen Türklere pek büyük faydası olmuş ve bu sağlam temel üzerine Ramazanoğulları hükûmetinin kurulmasına çok yardımı dokunmuştur.

Kılavunlar'ın bir asırlık hâkimiyeti sırasında Rus Türkleri de Müslüman olmuş bulunduklarından, henüz İslâmiyeti kabul etmeyen Çerkes, Abaza ve Çeçen gibi Kafkas kavimlerinden esir alınmaya başlandı. Bu sebeple

bütün Halaka ordusu yabancılarla doldu; bunlar arasında da Çerkesler çoğunluğu teşkil ediyorlardı. Her ne kadar satın alınan Çerkes çocuklarına da Türk adı konarak ve Türk oldukları söylenerek yetiştirildi iseler de idareyi ellerine almak isteyen nüfuzlu şahsiyetlerin sözlerinden çıkamadılar. Bunun neticesi olarak da Çerkes ileri gelenlerinden Berkuk Kılavun Hanedanını ortadan kaldırdı (1382). Bununla beraber Çerkes Memlûkleri de kendilerini tamamen Türk sayıyorlar ve onunla iftihar ettikleri gibi Türkçe mevlût okutuyor ve Türkçe şiirler yazıyorlardı. İsimleri gibi kültürleri de tamamile Türk olan bu Memlûklerin idare tarzlarında Türk Memlûklerinden farkları, sultanlarını Atabeğlerden seçmeleri idi. Atabeğ, yani Hassa ordusu kumandanı, ölen veya öldürülen hükümdarın yerine otomatikman sultanlık makamına geçiyordu. Mısır'da bu vaziyet Yavuz'un Mısır'ı fethi zamanına (1517) kadar devam etmiştir.

RAMAZANOĞULLARI DEVRİ

Ramazanoğulları Türklerin Oğuzelinden Yüreğir'lere mensupturlar ve Horasan yoluyla Çukurova'ya göç etmişlerdir. Bunların Adana ovasına yerleştikleri tarih kat'î olarak bilinmemekle beraber Mezopotamya'ya kadar ayni guruptan olan Kayılar'la birlikte geldikleri ve Süleyman Şah'ın Fırat nehrinde boğulmasından sonra onlardan ayrıldıkları Âşık Paşa zade tarihinde yazılıdır.

Malûm olduğu üzere (Kayılar) Süleyman Şahın vefatından sonra Ertuğrul Beyin idaresinde Orta Anadolu'ya girmişler ve onun 1281 senesinde vefatı üzerine yerine geçen oğlu tarafından Osmanlı İmparatorluğunun nüvesini kurmuşlardır. Buna nazaran Yüreğir'lerin de onüçüncü yüzyılın sonlarından evvel, Mısır Memlûkleri bahsinde belirttiğimiz veçhile Çukurova halkının esasını teşkil eden Türklerle kaynaşarak, Adana bölgesinde yerleşmiş bulunmaları lâzımdır. Fakat maalesef bunlar hakkında ondördüncü asrın ikinci yarısından evvel yeter malûmat mevcut değildir.

Her ne kadar Âşık Paşa Zade, Sultan Osman'ın dedesi Süleyman Şah Gazinin Caber Kalesi önünde boğulma hâdisesini müteakip kabilelerin ayrı kollardan göç ettiklerini bildirdikten sonra Yüreğir'ler için: «Üçokun oğlu ve Kusun Varsağı ve Karaisa ve Üzeyr ve Gündüz ve Kuşdemir bu altı kişi göçlerile Çukurova'ya geldiler. Yüreğir baş oldu onlara. Geldiler Sis'i aldılar ve Tarsus'u da-

hi aldılar. Ve bu şehirlerin kâfiri Ermeni idi; bunlardan aht'le aldılar. Yüreğir öldü; oğlu Ramazan kaldı. Ramazan Kusun'a Gülek'te Alınkaşı yaylak verdi ve Gündüz'e Sis'i kışlak verdi ve Sis dağını yaylak verdi ve Ramazan kendi Adana'yı taht edindi ve bu baki kalan Beyler buna tâbi oldular. Yaylaların yayladılar ve kışlaların dahi kışladılar.» diye yazıyorsa da verilen bu malûmat görüldüğü veçhile noksandır.

Künh'ül Ahbar namındaki Âli tarihi de Ramazanoğulları'nın Adana ovasına gelişleri ve Beyliklerini ne zaman kurdukları hakkında bilgi vermemekte ve ancak : «Bu zümrenin evveli Mir Ahmed bin Ramazan Türkman'dır. Ezene, Sis ve Ayas kasabalarına ve bazı Varsak nahiyelerine hükmedip 1378 tarihinden mukaddemce vali-i vilâyet oldular.» demektedir.

Karamani ünvanile meşhur Şam'lı Ebul Abbas Ahmed'in 1599 senesinde telif ettiği «Ahbar'ül Düvel ve Asar'ül Üvel» ismindeki eserin (Yüksek karakterli Ramazanoğulları Devleti) bahsinde ise: «Ramazanoğulları Türkmen taifesine mensupturlar. Rum memleketinin bir kısım yerlerini zaptettiler. Bunların en nüfuzlusu Ramazanoğlu Ahmed'dir. Kendisi 1378 yılından evvel Emir olmuştur.» şeklinde pek kısa malûmat vardır. Bu sebeplerle Ramazanoğulları'na ait destanlardan birisine (1) temas etmek zorunda kalıyorum. Bu destanın, sonradan dinlediğim diğer yaşlılar tarafından da ayni şekilde hikâye edilmesi ve gerek konaklama ve gerekse savaş mahalli olarak gösterilen yerlerin realitelere uygun bulunması dolayısile, hakikatle ilgisi çoktur. Şöyle ki :

Bunlardan ikisi Baki Arık'ın (Adana Fethinin Destanı) kitabında çıkmıştır.

«Ramazanoğulları üç yüz çadır halk ile Horasan'dan gelmişler ve Çaldağına (Adana'nın doğusunda şimdiki Çimento Fabrikasının bulunduğu tepe silsilesine) konmuşlardır. Adana'da oturan Ermeni Kıralının oğlu bir gün bu taraflara ava çıkmış ve doğanını turacın arkasına bırakmıştır. Turacı yakalayamayan doğan Çaldağına uçarak Ramazanoğlu'nun çadırına konmuştur. Ramazanoğlu orada yokmuş; kızı terbiye edilmiş bu yırtıcı kuşu tutmuştur. Ermeni Kıralının oğlu doğanını aramak üzere buraya geldiğinde kuşu kendisine teslim eden Ramazanoğlu'nun kızını görür görmez ona âşık olmuştur. Kıral oğlu eve döndüğü zaman çok kederli imiş. Anası sebebini sormuş, o da Çaldağında bir Türkmen kızına vurulduğunu söylemiş. Müslümandan kız almamak için kendisine bütün Ermeni güzellerini göstererek gönlünü başka tarafa çevirmek istemişlerse de bir faydası olmamış; gün geçtikçe oğlanın sararıp solduğunu gören Kıralın adamları çocuk elden gitmesin diye babasını ikna etmişler ve Çaldağı'na atlılar göndererek Ramazanoğlu'nun kızını istemişler. Ramazanoğlu'nun çok canı sıkılmış amma bir çaresini bulamamış ve birkaç gün düşünme mühleti istedikten sonra akşam aşiretin ileri gelenlerile bir meşveret yapmış. Bu toplantıda bir Ermeniye Türk kızı verilemiyeceğine ve gerekirse savaş yapılmasına karar verilmiş. Ramazanoğlu'nun kızı güzel olduğu kadar da akıllı imiş. Durumun kötüye saracağını anlayınca babasına demiş ki: Ermeniler çokluktur; nasıl olsa aşireti perişan ederler. Bunun için siz riza gösterin, yalnız düğün için yedisinden yetmişine kadar bütün Ermenileri davet edin ve milyon rakı getirmelerini şart koşun. Ve öyle bir düğün yapacağız ki, dünya mislini görmemiş olsun deyin. Ermeniler rakıları getirince bunları içirir, hepsini sarhoş ederiz. On-

dan sonra da siz bunları kılıçtan geçirirsiniz. Gerisine de Allah kerim demiş.

Buna göre Ramazanoğlu Ermenilere şartını bildirmiş ve onlar da bunu memnuniyetle kabul ettikleri için düğün günü milyon rakı ile Çaldağına gelmişler. Ramazanoğulları bunları körkütük sarhoş edip sızdırdıktan sonra hepsini kesmişler ve elbiselerini giyerek şehre düğün alayı geliyor, karşı çıkınız diye haber göndermişler. Adana'daki Ermeniler düğün alayını karşılamak üzere yola çıkmışlar ve ona ulaştıkları vakit aşiret yiğitleri bunları ustalıkla çevirerek hepsini öldürmüşler. Bunun için bu mahalle (Kâfirkıran) denmiş. Bundan sonra Ramazanoğulları Adana'ya yürümüşler. Gelin alayını bekliyenler gelenlerin Ermeni elbiseli olduklarını gördüklerinden hiçbir şey sezmemişler. Aşiret atlılarının hepsi şehre girince buradaki Ermenilere de hücum ederek onları da temizlemişler. Adana'yı bu suretle eline geçiren Ramazanoğlu sonra da Tarsus'u almış.»

Yukarıda özetini bildirdiğimiz bu menkıbede adı geçen Çaldağı hakikaten konaklama için en müsait yerdir. Çünkü doğu ve güney eteklerinde bol menbalar ve akar sular bulunduğu gibi genişliği itibarile de büyük mikyasta hayvan sürülerinin barınmasına çok elverişlidir. Otlak için de Çaltepeleri en uygun bir mahaldir. Zira etrafında sellerden masun vâsi arazi vardır. Müverrih Hammer'e göre: Ermenilerden Misis, Adana ve Tarsus ovalarında hayvanlarını otlatmak hakkını alan Yüreğirler, bu iktisaptan sonra Çal tepelerini merkez ittihaz eylemiş olacaklardır ki, bahse mevzu yerlerden yalnız mezkûr tepe silsilesinin bulunduğu Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasındaki ovaya kendi isimlerini vermişlerdir.

Kâfirkıran mevkiine gelince burası Çal ile Adana arasındadır. Buradaki arazinin 1762 tarihli Adana Şer'iye Mahkemeleri sicil defterinde ve eski tapu kayıtlarındaki Kâfirkıran ismi okunduğuna göre bu yerde düşmana ağır zayiat verdirildiği bir vakıa halinde meydana çıkmaktadır. Bu destanda Adana ve Tarsus'u zaptettiği söylenen Ramazanoğlu da Ahmet Bey'dir. Filvaki Arab müverrihlerinin Şahabeddin Ahmed diye yazdıkları Ramazan Beyin oğlu Ahmet Bey Adana'dan sonra 1379 senesinde Tarsus'u almıştır. Her ne kadar Düveli İslâmiye tarihi Ahmet Beyin 1415 yılında altı ay süren bir muhasaradan sonra Tarsus'u zapteylediğini yazıyorsa da evvelce zikri geçen Bertrandon de la Broquière'ın seyahatnamesindeki malûmat tarihî olaylara daha çok uygundur. Bu malûmata göre Ahmet Bey Tarsus'u aldıktan sonra Mısır Sultanı Halep Valisi Timur Beyi bir ordu ile Çukurova'ya göndermiş ve Ramazanoğulları aşiretlerinin bütün mallarını yağma ettirerek kuvvetlenmelerini önlemek istemiştir. Böylece Mısırlılarla harbe başlayan Ahmet Bey hakkında bize Niyazi Ramazanoğlu etraflı bilgi vermektedir. Niyazi Bey'in vaktiyle Adana'da intişar eden Altınyurd mecmuasında yayınladığı dikkate değer yazısını Baki Arık arkadaşımın Adana Fethinin destanı kitabından aynen alıyorum :

(Mir Ahmet 780 Hicri tarihinde Nâibüssaltana Timur Bey kumandasındaki Haleb ve Şam askerini fena halde mağlup etmişti. Muhasım kuvvetten pek azı kurtulabilmiş, bizzat Timur Bey de esir olmuştur. Ramazanlılar bunun üzerine Haleb fethine âzim olmuşlar, Fırat'a kadar olan bütün sahayı elde etmişlerdi. 785 de tekrar harb zuhur

etti. Galebe bizde kaldı. Mısır ordusu kumandanı Yelbuga bile gözünü kaybetti (1).

Ahmet Bey 803 de Haleb etrafını haricî taarruzdan muhafaza etti. 804 de Şam Naibüssaltanası (Tanrıvermiş) gibi Mısır Sultanlığının en büyük rücülü Melik Nasır'a karşı isyan ederek azlolunmuş, üzerine kuvvet sevkedilmişti. Tanrıvermiş canını kurtarmak için ırkdaşı olan Ramazanoğlu Ahmet Beyin kucağına atıldı. Burada kendisi için emin ve taarruzdan masun bir melce buldu.

Timurlenk'in zuhuru şarkı hercümerç ettiği, umum Anadolu ve Haleb ve Şam ve Mısır'ı dehşet istilâ ettiği halde Ahmet Beyin ülkesi bundan masun kalmış, nüfuz ve kudreti evcübâlâya çıkmıştır. Mısır Sultanı Ennasır Bini Berkuk nihayet Ramazanoğullarının kuvvet ve kudretini anladı, müdara yolunu tuttu. Ahmet Beyin kızını alarak karabet peyda etti. Bu Adana kızı Mısır'da Hundu Kübra yani Büyük Hatun ünvanını aldı. Kendisine ayrıca bir saray tahsis edildi.)

Niyazi Ramazanoğlu'nun verdiği bu malûmat kısmen (Künhül Alıbar) da vardır. Eserin müellifi Âli, Ahmet Bey'den pek sitayişle bahseder ve onun cesaret ve şeca-

(1) Bu savaş hakkında, Gazzi lâkabile maruf olan Halepli Kâmil Efendinin 1926 senesinde yayınladığı (Nehrüzzeheb fi tarih Haleb) eserinde şu tafsilât mevcuttur: Hicrî 785 (M. 1383) yılında Mısır Sultanı Ennasır'ın Halep Nâibi Yelboğa Suriye'deki bütün kuvvetlerini alarak Ramazanoğlu memleketine gitti. Bu ordu Misis'e geldiği zaman Türkler köprü başında onlara karşı çıktılar, fakat mağlûb oldular. Mezkûr köprünün zaptından sonra Yelboğa Adana'ya geldi. Lâkin burada Türkmenler çok kuvvet toplamışlardı. Yelboğa bir gözü patladığı için, atından düştü ve bir Türkmen tarafından tanınarak esir edildi. Türkler kendisine pek iyi muamelede bulundular ve onu serbest bıraktılar.

atini övdükten sonra «Haleb vilâyetinde Arabı tarh ve tard etmesi ve cenkte yedi tûlâ göstermesile beynel Mülûk meşhur olduğunu» söyler.

(Yukarıdaki izahata biz de şu eklemeyi yapalım ki, Ramazanoğulları yalnız Haleb etrafını haricî taarruzdan korumakla yetinmemişler, şehirde müteaddit tesisler meydana getirmek suretile ora halkına da faydalı olmaya çalışmışlardır. Bu hususu daha iyi tebarüz ettirebilmek için «Nehrüzzeheb fi tarih Haleb» in mevzuumuzla ilgili kısmını aşağıya çıkarıyorum; kitabın yazarı Kâmil Efendi şöyle diyor: «Kastel El Haremi mahallesine bağlı Ramazaniye Kastelinin karşısında Ramazanoğullarına mensup emîrlerden birisi tarafından yaptırılmış bir medrese vardı. Fakat bu medrese (cami) Ramazaniye devletinin inkırazından sonra ihmal edilmiş ve burada ibadet yapılamaz olmuştur. Bundan sonra yavaş yavaş bu medrese harab oldu ve mihrabı, 1490 senesinde Memâliki Sultaniye tâciri meşhur Berde Bey tarafından minaresi yenilenen, mahallenin camiine nakledildi ki, bu mihrab Haleb'in en güzel mihrablarından birisi sayılır. Böylece işbu medrese tamamen yıkıldıktan sonra arsası hususî şahıslara ait bir bahçe haline geldi. Bu bahçe hâlen Ramazaniye hastahanesi ismile maruf olan askerî hastahanenin batısında bulunmaktadır. Mezkûr bahçenin doğusunda bir mezar vardır ki bunun kitabesini okuyamadım.»

Görülüyor ki Haleb'in bu mahallesinde Ramazanoğullarına ait bir kastel ile bir medrese ve hastahane bulunmakta idi. Fakat maalesef Kâmil Efendinin de belirttiği gibi bu tesislerden şimdi yalnız askeriyenin malı olan muazzam Ramazaniye hastahanesi ayakta durmakta ve kale burcu halindeki iki uç bloku ile orta çağların hâtıra-

sını yaşatmaktadır. Nehrüzzeheb fi tarih Haleb'de sözü geçen mezara gelince: Maatteessüf bu kabir de şimdi ortadan kalkmış ve yeri apartmanlar inşasına terk edilmiştir. Kâmil efendi merhumun kitabesini okuyamadığı bu kabir pek muhtemeldir ki Haleb'de medfun bulunan Ramazanoğlu Aslan Davud'un mezarı idi.)

Âli'ye nazaran Ahmet Bey 1415 senesine kadar icrayi hükûmet etmiştir. Uzun bir ömür süren müşarünileyhten sonra oğlu İbrahim Bey idareyi eline almıştır. Bu zat hakkında Düveli İslâmiye tarihi ile Bertrandon seyahatnamesi birbirine zıd enteresan malûmat vermektedirler.

Düveli İslâmiye: «İbrahim Beyin 1427 yılında Mısır Sultanı aleyhine isyan etmiş olduğu Karamanoğlu İbrahim Bey tarafından ihbar edilmesi üzerine kendisinin ailesile birlikte tutturulup Mısır'a götürüldüğünü ve orada hapsolunduktan sonra öldürüldüğünü Arap müverrihleri yazıyorlar.» demektedir ki, bundan Ramazanoğullarının İbrahim Bey zamanında Mısır'ın hâkimiyeti altında bulunduğu mânâsı anlaşılmaktadır. Halbuki Ramazanoğulları'nın Mir Ahmet devrinde Çerkes Memlûklerine karşı elde ettikleri zaferler gözönünde tutulursa durumun bambaşka olması lâzımgelir. Bunun için şimdi bir de Bertrandon'u dinleyelim: (Bu Türkmen memleketinin Beyi olan Ramadan (İbrahim Bey) pek büyük bir adamdı. Zengin ve çok cesurdu. O türklerin en üstün silâhşörü idi ve Mısır Sultanı onu kızdırmaya cesaret edemezdi. Bu sebeple Karaman (Karamanoğlu) ile anlaştı. Karaman İbrahim Beyi yakalamak için gelinlik çağında bulunan kız kardeşini ona verdi. Bana anlattıklarına göre Karaman, İbrahim Beyin şerefine tertib ettiği bir ziyafette, onu kendisile yemek yerken tutturup Mısır'a göndermiştir).

Bertrandon'un verdiği malûmat daha doğru olmalıdır. Çünkü kendisi bu vakanın akabinde Adana'ya gelmiş ve hâdiseyi mahallinde tetkik imkânını bulmuştur. Bu suretle kötü bir hileye kurban giden İbrahim Beyin yerine kardeşi Mehmet Bey emir olmuştur. Her ne kadar, Düveli İslâmiye tarihinin yazdığı gibi, bazı Arab müverrihleri İzzeddin Hamza'nın Mısırlılar tarafından taht'a çıkarıldığını bildiriyorlarsa da bu yönden Aynî'nin, İkdülcüman fi tarih ehlüzzeman, eserinde (1) şu esaslı izahat vardır: «1427 yılında Mısır Sultanı (Melik Eşref) in kumandanlarından Şadi, Ramazanoğlu İbrahim Beyi ve karısı ile çocuklarını Kahire'ye getirdi. İbrahim Bey kalenin burçlarından birisine hapsedildi. Ayni senede Adana'dan Ramazanoğlu Mehmet Bey Mısır'a geldi. İki amcasını, kardeşini ve çocuklarını öldürdüğünden dolayı İbrahim Beyden şikâyetçi oldu. Beraberindeki Türkmenleri de şahit gösterdi. Fakat bu şikâyeti şer'i şerife mâni görüldüğü için kabul edilmedi. İbrahim Bey Sefer ayının yirminci Perşembe günü (1427) ecelile öldü. Ertesi sabah erkenden Mehmet Bey memleketine döndü ve Emîr oldu. 22 Sefer cumartesi günü Kara İsa Oğlu Hamza Bey Mısır Sultanına itaatini bildirdi. Bu zat Tarsus ve Karaman eyaleti arasındaki dağlık ve ormanlık Varsak bölgesinin büyük emîrlerinden birisi idi.»

Yukardaki açıklamadan anlaşılacağı veçhile İbrahim Bey'den sonra Mehmet Bey Emîr olmuş ve Çerkez Mem-

(1) Bu mufassal arapça tarih kitabının yazarı Bedreddin Mahmud bin el Aynî 1360 senesinde Gazi Ayntab'da doğmuştur. Haleb'de tahsilini yaptıktan sonra Mısıra giderek Kahire'de müderris olmuş ve birçok memuriyetlerde bulunmuştur. Aynînin vefat yılı 1451 dir.

lûklerinin baskısı altında geçen bu sıkışık devre Aslan Davud'a kadar devam eylemiştir ki, onun zamanı da yeni çağlara rastlamaktadır. Bu sebeple Ramazanoğulları'na dair tamamlayıcı malûmat o bahisde verilecektir.

YENİ ÇAĞLARDA ADANA ŞEHRİ

1453 senesinde Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethi ve Bizans İmparatorluğuna son vermesiyle başlayan yeni çağların birinci yüzyılından sonra Adana hakkında oldukça malûmat edinmek mümkündür. Bundan evvelki tarihlerde ise şehrimizin durumunu belirtebilen Ramazanoğullarının vakfiyelerile elimizde iki Arab âliminin seyahat notları mevcuttur. Bunlardan başka Ramazanoğulları'na ait kitabelerden de eski bazı eserleri meydana çıkarmak kabil olmaktadır. Ezcümle bu kitabelerden üçü Ulucami karşısındaki mescit ile Vakıf Sarayı ve şimdiki Tuz Hanının üzerindedir ki, Ramazanoğlu Halil Beyin bu binaları 1492, 1494 ve 1497 yıllarında inşa ettirdiği anlaşılmaktadır. Merhumun bunlara benzer daha birçok yapılarını, kendi vakfiyesi bizde bulunmadığı için, oğlu Piri Mehmet Beyin (Sonradan Paşa olmuştur) mevkufatı arasından çıkarmak mümkündür. Bunun gibi Ramazanoğullarının ikbal devrini teşkil eden Mir Ahmet zamanında ve onun 1415 de vefatından sonra da 1492 yılına kadar geçen 77 sene zarfında meydana getirilen eserlerden de fazla bilgimiz yoktur.

Misis'deki Ulucamiyi onaran Ahmet Beyin ve onu takiben de çocuklarının elbette hükümet merkezleri Adanada geniş bir imar faaliyeti göstermiş olmaları lâzımdır. Bu sebeple Piri Mehmet Paşa vakfiyesinde yazılı birçok emlâkin yapılışlarını Orta Çağların nihayetlerine doğru gö-

türmek mümkündür. Bundan dolayı müşarünileyh tarafından zeyilleri ile beraber 1538 - 1554 yılları arasında tamamlanan Ramazanoğulları vakfiyesini şehrimizin hiç değilse Yeni Çağlar başındaki durumunu belirten bir vesika olarak mütalâa edebiliriz.

Yukarıda kısaca izahını yaptığımız bu vakfiyeden: Camiler, mescit ve medreselerle beraber zamanına göre, yatılı ve yatısız yüksek mekteplere varıncaya kadar bir çok kültür müesseselerinin bulunduğu ve sağlık - sosyal bakımlarından da şehirde müteaddit tesislerin mevcud olduğu anlaşılmaktadır. Bu arada yiyecek maddelerinin nevilerine göre ayrı ayrı yerlerde satıldığı sekiz kapılı muazzam bir hal ile büyük bir kuru yemiş evi, susam yağhaneleri, pirinç değirmeni, boyahane, un değirmenleri, fırınlar ve bütün müştemilâtiyle bir imarethane, yabancılar için yemekli dört misafirhane ve öğrencilere mahsus hususi dairelerle han ve hamamlar kayda değer birer eserlerdir. Fakirlere sadaka verme yeri ile yirmi yataklı bir darülâcezenin bulunuşu, muallim ve talebelerin yiyecek ve sıhhatlerine gösterilen itina, şehrin su ihtiyacını tamamile karşılayacak derecede çeşmelerin bolluğu ve kanalizasyon tesisleri insanın dikkat nazarını çekmektedir. Bütün bu yapıların ve yollarla su kanallarının onarımı için günlük ve aylık tahsisler ayrılması, tamirat işlerinin Başmimar nezaretinde yapılması ve gayri sıhhî müesseselerin ayrı yerlerde bulundurulması hakikaten çok enteresandır.

Vakfiyeden öğrendiğimize göre o vakitler Adana'nın sekiz kapısı vardı. (Bugün Kalekapısı ve Tarsus Kapısı olarak yalnız ikisinin ismi kalmıştır); bunların bekçilerine daimî maaşlar bağlanmıştı. Keza yukarıda adı geçen yapı ve müesseselerden başka Ramazanoğullarının yüzler-

ce dükkânı, şimdiki Borsa vazifesini gören bir pamuk hanı ve muntazam menzil (ulaştırma - posta) teşkilâtı bulunuyordu. Çarşılar ise satılan malların cinsine göre ayrılmıştı.

Görülüyor ki Adana, Ramazanoğulları'nın eline geçtikten sonra, büyük imar hamlelerine girişilmek suretiyle daha ilk çağların başlarında bir mamûre haline gelmeye başlamıştır. Bu hususta daha esaslı bir fikir edinebilmek için Ramazanoğlu Halil Bey'le Piri Mehmet Paşa'nın vakfiyelerini ayrı ayrı tetkik eylemek lâzımdır.

Adana hakkındaki iki Arab şahsiyetinin seyahat notlarına gelince: Bunlardan birincisi Gazzi'nin ve ikincisi de Kutbiddin El Mekki'nindir. Kendisi Mısır'da tahsil görmüş ve Şam'ın şafii büyük ülemasından olan Gazzi 1529 senesinde hususi bir işini halletmek için Adana üzerinden İstanbul'a gitmiş ve orada bir yıl kaldıktan sonra ayni yolu takip ile memleketine dönmüştür.

Gazzi Adana için: «Küçük ve fakat pek güzel olan bu şehrin bahçeleri çoktur, meyveleri çeşitli ve boldur. Şehre Seyhan üzerindeki bir köprüden girilmektedir. Ceyhan kadar büyük olan Adana ırmağının akışı çöreklenmiş bir yılanı andırır. Nehrin üzerinde kurulan mavralar (su dolapları) vasıtasiyle bağ ve bahçeler sulanmaktadır. Şehrin Ulucamisinde akşam ve yatsı namazlarını kıldıktan sonra iki sıralı ağaçlar arasından ilkbaharın teravet ve güzelliğini seyrede ede Seyhan kıyısındaki konak yerimize döndüm. Bu şehirde hayat fışkıran yemyeşil bağ ve bahçelerin ve suların üstünde hazin hazin ses çıkaran mavraların yanı başında bülbüllerin ötüşünü dinliyerek tam iki gün kaldım. Manzarası pek lâtif olan cennet gibi bu yerde, gündüzleri güneşin, geceleri mehtabın ışık ve

tezyinatına bürünerek nehir tatlı hışırtılarla akıyor ve her tarafa hayat ve neşe saçıyordu» demektedir.

1557 yılında Mekke Şerifi tarafından Kanunî Sultan Süleyman'a Medine şehrinin Yeniçeri ağasını (Muhafızını) şikâyet etmek üzere İstanbul'a gönderilen Kutbiddin El Mekki ise: (Adana Ramazanoğullarının memleketidir. Bugünkü hâkimi Piri Paşadır. Şehirde bir hana indikten sonra kendisini ziyarete gittim. Piri zararlı olmayan, güzel huylu ve iyilik yapmasını seven cömert bir adamdır. Gezdiğim şehirde iki büyük cami ile iki büyük medrese gördüm. Bunların hepsi Ramazanoğulları tarafından yapılmıştır.) diye yazmaktadır.

Her iki zat tarafından Adana hakkında verilen bu malûmat görülüyor ki pek noksandır ve Ramazanoğulları vakfiyesi dışında geniş bilgi edineceğimiz döküman yoktur. Böylece on altıncı yüzyılın ortalarından itibaren karanlıklaşmaya başlayan devre onyedinci asrın sonlarına doğru nihayet Evliya Çelebinin himmetiyle aydınlanabilmektedir. Seyyahlar arasında eşine pek az rastlanan bu kıymetli gezginimiz aslen Kütahyalıdır ve esas ismi Mehmet Zıllî'dir. İstanbul'da tahsil gördükten sonra meşhur bir hattat olmuş ve bu arada musikiye de çalışmıştır. Güzel sesi, hoş sohbeti ve işlek zekâsile saraya intisab ettiği gibi zamanının büyüklerine kendini sevdirmiş ve bu suretle de çok istediği seyahatlere çıkmak imkânlarını bulmuştur. Merhumun yetmiş yıl süren (1611 - 1681) hayatının kırk yılında Osmanlı Devletinin hudutları dahilinde hemen gezmediği yer kalmamış ve Türkiye fevkalâde sefirinin kâtibi sıfatile gittiği Viyana'da İmparatordan yol tezkeresi alarak Hollanda ve Belçika'dan Manş denizi sahillerine ve Polonya üzerinden İsveç'e kadar uza-

yan dört senelik bir seyahat yapmıştır. Daha evvelleri birçok memuriyetlerde bulunan ve bu arada İranda Tebriz şehrini de gören bu değerli seyyahımız sonradan Kırım'dan Moskova'ya gitmiştir. Evliya Çelebi dolaştığı memleketlerin enteresan her şeyini yazmış ve hattâ topografik malûmat vermek suretile hiçbir millette emsali olmayan on ciltlik çok kıymetli bir seyahatname meydana getirmiştir.

Batılı âlimlerin mehazlerinden birini teşkil eden bu seyahatnamenin Adana'ya ait olan kısmı dokuzuncu ciltedir. Bu muhterem gezginimizin 1671 yılında şehrimiz hakkında verdiği izahatı, bugünkü şivemize çevirerek tekrarlamaktan büyük bir zevk duyuyorum. Bakınız Çelebimiz ne diyor: «Adana kalesi Seyhan kenarında kare şeklinde sağlam ve metîn bir yapıdır. Çevresi beş yüz adım olan bu küçük kalenin yedi kulesi, iki kapısı vardır. Bu kapılardan biri çarşıya bakan kıble cihetindedir, diğeri de doğuya açılan Su kapısıdır. Kalenin üç tarafı hendektir ve doğu tarafını Seyhan nehri döğer ki. buradan adam geçemez. Kale içinde üstü toprak örtülü 37 ev ve bir küçük cami vardır. Hendeklerin içerisi de dut ağaçlarile doludur. Kalenin batı kuzeyinde olan varoşun (sur dışındaki mahallenin) her sokağı başında kale kapısı gibi kapıları vardır. Bunlar geceleri şehir subaşısı tarafından bekçilere kapattırılır. Bu varoş daire şeklinde yapılmıştır ve yer yer bahçelere çıkan yollarında derin hendekler kesmişlerdir. Bu sur dışındaki mahallenin içinde 8700 toprak ve kireç örtülü yüksek ve engin evler vardır. Bağ ve bahçeler içerisinde de memleketin ileri gelenlerinin haneleri ile âli saraylar bulunur. (Evliya Çelebi, gü-

ney duvarına imzasını attığı Hasan Ağa Camii (1) ile Cafer Paşa ve bilhassa Ramazanoğullarının yeni ve eski camileri hakkında uzun izahat vermekte ve yeni camiyi (Ulucami) pek methederek fazla cemaate sahib olan çarşı içindeki eski cami için de evvelce kilise imiş demektedir.)

Bu yapılardan başka mesçitler ve yirmi iki medrese (o zamanın ortaokulu) ile iki darülhadis (Lise) ve bir darülkura (İlâhiyat Fakültesi) vardır. Zira buranın üleması çoktur ve halkı sünnet ehli olup musallidirler. Kırk ilk mektepte çocuklar ve yavrular alfabe okurlar. Biri yalı tarafında Paşa Hamamı ve diğeri çarşı içinde Eski Hamam olmak üzere iki hamam ve on yedi han vardır. Bunlardan mükellef çarşı içindeki Ramazanoğlunun büyük hanı 120 ocaklıdır (odalıdır). Bu hanın etrafındaki 360 kârgir dükkân Ramazaonoğulları'nın yapısıdır. Şehir dahilinde bundan maada 730 dükkân ve kale misali Bedestan dahi Ramazanoğlu'nundur. Adana'nın yeri Seyhan nehrinden yüksekte olduğu için büyük bir mavra (Su dolabı) vasıtasiyle su çıkarılır ve kemerli kanallarla hamamlara, çeşmelere ve camilere taksim olunur. Bu muazzam dolap Gazi Ramazanoğlu'nun büyük hayratıdır. Öyle büyük bir dolaptır ki, yüksekliği 30 metredir ve sesi bir saat mesafeden işitilir. Adana şehrinin kenarından geçen Seyhan nehri üzerinde Takyanus (Dakyanus) dan kalma ve üstünde Halife Memûn'un tarihleri bulunan on altısı büyük ve beşi küçük olmak üzere 21 gözlü bir köprü var-

(1) 1813 senesinde tamir gören Hasan Ağa camiinin ilk kitâbesi yoktur. Adana müzesi eski müdürü rahmetli Naci Kum'un tetkiklerine nazaran mezkûr camiyi (Ramazanoğulları kethüdası) Abdullah oğlu Hasan Ağa 1588 tarihinde yaptırmıştır.

dır. Uzunluğu 550 germe adım olan bu köprünün iki başında kale gibi mazgallı ve dirsekli kulelerle sağlam kapıları bulunur. Burada gece gündüz muhafızlar gözcülük ederler ve gelen giden tüccarlardan kale kulları için baç ve gümrük alırlar.

Bu şehrin Temmuzda havası gayet ağır olduğundan küçük, büyük, genç ve ihtiyar cümlesi Ramazanoğulları yaylasına çıkıp türlü türlü cilveler eylerler. O yaylada (Kızıldağ ve havalisi) herkesin mülkü ve emlâki, bağ ve bahçeleri vardır. Adana'da Paşa ve mollalar ile garipler ve tüccarlar kalır. Adana halkının çoğu Oğuz taifesinden bir alay Türkmendir. Cümlesi külâh üzerine beyaz sarık sararlar ve çuha feraceler taşırlar. Kadınların hepsi ayaklarına sarı çizme giyerler ve sivri takke üzerine beyaz çarşaf sarınıp örtülü gezerler. Halkı çok garip dosttur. Adana 36 derece ve 22 dakika arz dairesi üzerinde bulunmaktadır. Sahralarında mezreaları çok, hayır ve bereketleri fazla ve nimetleri pek ziyadedir. Elhasıl Adana mamur bir şehirdir.»

(Evliya Çelebi'nin «Evvelce kilise imiş» dediği Eski Cami bugünkü Yağ Camiidir. Bertrandon da la Brokier'in seyahatnemesinde de buranın eskiden Senjak kilisesi olduğu yazılıdır. Bu cami üzerinde tetkikler yapan Yüksek Mimar Sedat Çetintaş'a göre bu mütalâa yalan değil, fakat yanlıştır. Çünkü camiin yapıldığı yerde bir kilise bulunduğu ve bunun yalnız mihrap kısmının bırakıldığını bu mimarımz bildirmekte ve Yağ Camiinin plân ve iç teşkilât bakımından tamamile bir Selçuk eseri olduğunu belirtmektedir.)

Adana'da bazı kimseler Ulucaminin de kiliseden çevrildiğini söylerler ki, bu tamamen hatâdır. Bu fikir her

halde caminin batı tarafının kuleli ve değişik bir stilde yapılmış olmasından doğmuştur. Adana Müzesi eski müdürü rahmetli Naci Kum, bir gün bana buradaki kademeli bu kubbenin güneyinde bulunan bir nebata karşı ağızlarını açmış, iki yılan kabartmasını göstererek «Bunlar Selçukların korunma urasasıdır» demişti (1). Bu röliyefin bulunduğu yerlerde yılanlardan insanlara zarar gelmezmiş. (Ulucamiye ait bu kısmın hakikaten Selçukilerle bir alâkası vardır. Çünkü gerek inşa tarzı ve gerekse tezyinatı Selçuk mimarisine uygundur. Güney cephesindeki tamirler ve buraya verilen eski büyük istinat duvarı da bu blokun daha önceden yapılmış olduğunu göstermektedir. Bilhassa mezkûr cephenin alt bitişiğinde bir minare bakiyesinin mevcudiyeti burada evvelce müstakil bir caminin bulunduğunu anlatmaktadır. Hiç şüphe yoktur ki Selçukiler Çukurova'yı fetihlerinden sonra Adana'da da birkaç ibadethane inşa etmişlerdir ve bunlardan birisi de bu Kuleli Cami olsa gerektir.)

Evliya Çelebi'nin beş tanesi küçük olmak üzere 21 gözlü bulunduğunu söylediği Taşköprünün ise bugün 19 gözü meydandadır. Herhalde bunlardan ikisi zamanla dolmuş ve bilâhare caddenin genişletilmesile tamamen kapanmıştır. Muhterem seyyahımızın 550 germe adım uzunluğunda gösterdiği köprümüzün tulü ise 310 metredir. Evliya Çelebi köprünün üstünde Halife Memûn'dan tarihler vardır diyerek bu halife zamanında köprünün tamir edilmiş olduğuna işaret etmektedir. Şu hale göre Justinian'ı müteakip dokuzuncu asrın başlarında köprünün onarıldı-

(1) Mezkûr röliyefin, bahse mevzu kademeli kule blokunda tıp dersleri okutulduğu için, tababet remzi olarak yapıldığı da söylenir.

ğı anlaşılmaktadır ki, bu eski eserimiz Evliya Çelebi'nin bildirdiği tarihlerden sonra da birkaç defa daha tamir görmüştür. Nitekim bu onarmaların birincisine ait Adana Şer'iye Mahkemeleri sicil defterinde 1713 tarihli, Osmanlı Padişahı Üçüncü Sultan Ahmet'in bir fermanı vardır. İkinci tamir ise Mısırlı İbrahim Paşa'nın Adana'dan çekilirken köprü başındaki kalenin baruthanesinin patlatılması dolayısile meydana gelen hasarın bu arada vuku bulan büyük bir sel ile büyümesi yüzünden 1845 senesinde Adana Valisi Kel Hasan Paşa zamanında olmuştur. Üçüncü onarma da 1878 yılında meşhur şairimiz Ziya Paşa'nın Adana Valiliği sırasında yapılmıştır ki, buna ait kitabe Adana Müzesinde bulunmaktadır.

Yukarda seyahatnamesinden mevzuumuzla ilgili kısımlarını aldığım Evliya Çelebi'den sonra Adana'ya gelen ilk Avrupalı seyyah P. Lucas (P. Lükas) tır. Bu zatın Paris'te Fransız Millî Kütüphanesinde bulunan kitabından aldığım notları hülâsaten aşağıda arzediyorum :

«26 Aralık 1706 da Adana'ya geldim. Otelim şehre uzak olduğu için bana biraz zahmet vermekle beraber çok temizdi. Geniş avlusu ve etrafındaki portakal bahçesiyle burası şehrin en güzel bir parçasını teşkil ediyordu. Adana sanırım ki, dünyanın en tatlı bir iklimine maliktir. Kış mevsiminde bulunduğumuz halde havası pek lâtifti. Buranın baharları ise memleketin diğer yerleriyle kıyas kabul etmiyecek derecede güzelmiş. Fakat yaz ayları gelince bu güzel şehir, sâkinlerinin kendisini terkeylediğini görürmüş ki, hali vakti yerinde olanların hepsi sayfiyelere giderler ve orada altı ay çok güzel vakit geçirirlermiş.

Adana'nın ortasından Paris'in Sen nehri büyüklüğünde Çakıt (Seyhan) ırmağı geçmektedir. Bu nehrin ke-

narında şehrin kalesi vardır. Bu kale küçük olmakla beraber sağlam bir temel üzerinde muhkem yapılmıştır. Bir gün buradan geçerken Şato Kumandanı beni davet etti ve kaleyi gezdirdi. Üzerinde kuleleri bulunan surun, Şato kadar eski olan, kapısından içeri girdik. Bu kapının alt tarafı büyük demir levhalardan ve üst kısmı da üç parmak kalınlığında at nallarından yapılmıştı. Buradan sonra dar yollardan giderek muhafızların oturduğu garnizona vardık. Burada askerlerin aileleri de bulunuyordu ki, sayıları kırktan fazla değildi. Bundan sonra surları dolaştık. Ben burada yalnız küçük bir top gördüm; birkaç tane de mühimmat hangarı vardı. Fakat bunların hepsi boştu. Kalede başka görülmeğe değer de bir şey yoktu. Çevresi üç yüz metreden fazla olmayan bu kalenin içinden 15 büyük gözlü bir taş köprüyle geçilmekte ve buradan şehrin dışına çıkılmaktadır. Bu köprünün sağ kol üzerinde büyük su kemerleri ve bunların alt taraflarında da nehirden su çeken su dolapları bulunuyordu. Büyük kemerli su yolları ırmaktan alınan suyu kanallar vasıtasiyle şehre isal ediyordu. Adana kadar güzel ve fazla çeşmesi bulunan bir yer yoktur diyebilirim.»

Lükas'ın Evliya Çelebimizi teyid eyleyen bu kısa izahından sonra yine bir asır kadar şehrimizden bilgi edinmek güçleşmekte ve fakat 19 uncu yüzyıldan itibaren bölgemize Batılı gezginlerin akınları başladığı için tekrar malûmatımız artmaktadır. Mamafih 18 inci asır hakkında Adana Şeri'ye Mahkemesi sicil defterlerinden bazı şeyler çıkarmak mümkündür. Çünkü bu defterlere Padişahlardan gelen fermanlar, Sadrazam, Vali ve Kadıların buyrultuları ve hükümleriyle mahallî kararlar kaydedilmiş bulunduğundan bunlar vasıtasiyle şehrimize dair bir kı-

sım bilgiyi elde etmek kabildir. Bu cümleden olarak 1753 senesinde Vali Mustafa Paşa'nın askerî masraflarını karşılamak üzere Adana'ya atılan 5715 kuruşluk verginin mahallelere taksim şekli vardır. Müzemizde 28 inci defterin 122 nci sayfasında yazılı bu tevziata göre o zamanlar şehrin 45 mahallesi bulunduğu görülmektedir ki, bu vesile ile hem bunların isimleri ve hem de ödeme kabiliyetleri dolayısiyle büyüklük nisbetleri öğrenilmektedir. Şöyle ki:

Bahçeciyan (1000), Tekkeizimyan (600), Nacaran (300), Kuruköprü (300), Eskihamam (300), Mermerli (190), Hankurbu (165), Sofubahçe (160), Karasoku (160), Hamamkurbu (150), Hanedan (130), Çınarlı (120), Yarbaşı (120), Çukurmescit (100), Taşçıkan (100), Alidede (100), Kayalıbağ (90), Ağamehmet (90), Şıhmustafa (90), Sarıyakup (80), Kantaran (80), Hocavezir (70), Sugediği (70), Mestanzade (60), Hacıhamit (60), Saçlıhamit (60), Durmuş Fakı (60), Hacı Fakı (60), Ağcamescit (60), Emirler (60), Camicedit (60), Debbağıyan (60), Harapbahçe (60), Kasapbekir (50), Şıhzade (50), Paşanebi (50), Ganisafzade (50), Tekkekurbu (50), Helhilâl (40), Baytemur (40), Yortan (40), Sucuzade (35), Babıtarsus (25), Dervişpaşazade (25), Eskiçarşı (10).

Yukarda her mahallenin yanında kuruşla rakamlandırılan paranın küçümsenmemesi lâzımdır. Zira o vakitlerde, yine mezkûr sicillerden anlıyoruz ki, bir kilo buğday (1) santim ve bir koyun (3) kuruş idi. Keza buradan birşey daha öğreniyoruz ki, o da isimlerinden bir kısmı hâla bugün de kullanılan mahalleler arasında bulunan Kocavezir'in (Hocavezir) olduğudur. 1764 senesinde Adana'nın mahalle sayısı arttırılmış ve dört tane daha ilâve edilmiştir ki, bunlar da: Saracan, Bakırsındı, Şabaniye ve

Hurmalı'dır. Keza yine bu sicillerden defter 26 sahife 18 de posta teşkilâtını tanzim etmek için 1745 senesinde bu mahallelere 8900 ve hanlara 1622 kuruş atıldığı görülmektedir. Bununla da o zamanlar Adana'da 62 hanın bulunduğunu anlıyoruz.

İlerde bu bahse tekrar gelmek üzere şimdi 19 uncu yüzyılda Adana'yı ziyaret eden seyyahları gözden geçirelim. Her ne kadar bunların sayısı oldukça kabarık ise de biz eserlerini tetkik edebildiklerimizi, şehrimizi ziyaret tarihlerine göre, şöyle sıralayabiliriz: Kinneier, L. de Laborde, Ch. Texier, Russegger, Langlois, Kotschy ve Schaffer.

Bunlardan Kinneier İngilizdir ve kitabı Ukkert tarafından Almanca'ya tercüme edilmiştir ki, tarafımdan Heidelberg Üniversitesi kitaplığında görülmüştür. L. de Labord ve Langlois Fransız olup Paris Millî Kütüphanesinde bulunan eserlerinden Adana'ya ait kısımlar çıkarılmıştır. Avusturyalı Russegger ile Dr. Koçi'nin seyahatnameleri ise Almanya'da Stuttgart Memleket kitaplığında okunmuştur. Dr. Şaffer'in Cilicia eseri de bende vardır.

Kinneir 1813 - 1814 senelerinde Küçük Asya'da yaptığı gezide Adana'dan hülâsa olarak aşağıdaki şekilde bahseder :

«Tarsus'dan erken hareketle Adana'ya güneş batmadan evvel geldik. Burası eskilik itibariyle Tarsus'dan sonra Çukurova'nın en mühim şehirlerinden biridir. Adana Tarsus'tan büyüktür ve ondan daha iyi inşa edilmiştir. Halkı Türklerden ve Türkmenlerden müteşekkildir ve birinciler gibi ikinciler de güçlü kuvvetlidirler. Adana şehri Seyhan denen eski Saros'un sağ sahilinde her tara-

fı şeftali, kaysı, dut, incir ağaçları ve asmalarla çevrili tatlı bir sathı mailde anfiteatr şeklinde yükselmektedir. Seyhan'ın kenarındaki şato köprüden uzak değildir ve taştan yapılmış kuleli duvarlariyle tahminen 1/4 millik bir çevreye mâliktir. Adana Bab-ı âliye okadar bağlı görünmüyor. Her ne kadar Paşa âdet üzere fermanımı öptü ise de okumadı. Kendisinden Büyük İskender'in geçtiği Mallos'a gitmek için müsaade istedim. Bu seyahatında binecek at ve yiyecek bulamazsın, diye benim Sis'e gitmekliğimi tavsiye eyledi. Bu teklifi kabul etmek zorunda idim ve ertesi sabah iyi silâhlanmış on muhafız ile yola koyuldum.»

Kinneir'den anlaşılıyor ki, artık Adana ovası emniyetsizlik içindedir. Bunu Labord'un seyahatinde daha ziyade hissedeceğiz.

1825 yılında Paris'ten hareket eyleyen bu zatın bölgemize gelişinde müthiş bir veba salgını hüküm sürüyormuş. Kendisi bu hastalığın derecesini anlatmak için Tarsus'ta bir köy imamının Paşa'ya caminin anahtarını getirdiğini ve 600 nüfusu bulunan bu köyde yalnız imamın hayatta kaldığını söylemektedir. Bu sebeple Labord'a seyahatinin tehlikeli olacağı bildirildiği halde bunu dinlemiyerek yoluna devam etmiş ve Adana'ya gelmiştir ki şehrimize dair verdiği malûmatı kısaca naklediyorum :

«25 bin nüfuslu küçük bir kasaba olmasına rağmen Adana ilk görünüşte insana çok büyük bir şehir hissini vermektedir. Kenar mahallelerdeki binalar, bahçeler içinde münferit bir halde yapıldığı için geniş bir saha kaplamaktadır. Bu bakımdan Adana Doğunun en büyük şehirlerinden birisine benzetilebilir. Fakat kasabaya girilince alçak ve perişan evler, çamurlu sokaklar ve resmî bina

ve müesseselerin bulunmayışı insanın derhal fikrini değiştirir. Yalnız şurasını da söylemek lâzımdır ki, zenginlik ile çamur şarkın bütün şehirlerinde görülegelen şeylerdir. Adana bir Paşalıktır ve bunun merkezidir.»

İşte 1826 senesinde Adanamızın perişan halini bu şekilde tasvir eden Labord Taşköprü ile zengin bir minnariye sahip olan Ulucaminin ve kalenin resimlerini yaptığını ve fırsat bulunca bunları yayınlayacağını yazmaktadır. Bu zatı Adana'da en ziyade alâkadar eden şey Vali Nuri Paşa olmuştur. Pek olgun ve dolgun fikirli bulduğu bu Paşadan öyle sitayişle bahseder ki, Londra, Viyana ve hattâ Paris'te bile böyle bilgili mümtaz bir şahsiyete rastlanamıyacağını söyler. Fakat buna mukabil Nuri Paşa'nın Türkmenlerle mücadele halinde bulunduğunu ve bu sebeple ovaya inen Türkmenler yüzünden Anavarza gezisinden vaz geçtiğini bildirir.

Labord'un Adana sokakları ve evleri hakkında yaptığı açıklamalar bize şehrimizin maalesef artık tamamen geriye gittiğini göstermektedir. Bu hususta Şarl Teksier' in verdiği malûmat daha acıklıdır. Küçük Asya kitabında : «Adana'nın diğer Türk şehirlerinden daha hazin olduğu, evlerin caddeye nazır pencereleri bulunmadığı için sokak diye sanki tuğladan iki uzun duvar arasında gidildiği» yazılmaktadır.

1836 yılında Tarsus yoluyla Adana'ya gelen Russegger de Fransız Teksier'in fikirlerini teyid etmektedir. Russegger Mısırlı İbrahim Paşa tarafından Toroslardaki madenleri incelemek üzere dâvet edilmiş olup, kendisinin Avrupa, Asya ve Afrika'da seyahat isimli dört ciltlik eseri vardır. Bu seyahatnamenin birinci cildinde Adana'ya ait şu kısa malûmat bulunmaktadır :

«Ağustos'un beşinci günü Adana'da kaldım. Göz kamaştırıcı gün aydınlığı içinde gördüğümüz bu şehir üzerimizde Tarsus'tan daha fakirane bir tesir bıraktı. Burası oradan küçüktür; fakat iklimi ondan iyidir. Bununla beraber sıcaklığı tahammül fersadır. Hararet i öğle sonu 2 de gölgede 40 ve Seyhan suyunda ise 27,5 derece olarak ölçtüm. Adana Maraş'la müşterek bir paşalıktır. İdare başında Ahmet Menlikli bulunmaktadır. Paşayı ziyaretten sonra çarşıyı dolaştık. Burası perişan bir haldedir ve alâkayı mucip hiçbir şey yoktur.»

Russeger'i takiben 1853 de Adana'ya uğrayan Langlois ise şehrimiz hakkında: «Adana bu havalinin en mühim şehridir ve paşalık merkezidir. Nüfusu 18 bin olan Adana (1) geniş bir ovanın ortasında kurulmuştur. Bu ovada kışın Türkmen ve Kürt âşiretleri kamp kurmaktadırlar. Seyyah her zaman tehlikesiz olmıyan bu çadırların yanından geçmek mecburiyetinde kalıyor. Eyalet Valisi Mehmet Ziya Paşa, ayni zamanda kışla ve cezaevi olarak kullanılan, büyük bir binada oturmaktadır.» demekte ve bize Adana Taşköprüsünün Bizans İmparatoru Justinian zamanında baştan başa yeniden onarılışının esas sebeplerini güzel bir şekilde izah etmektedir.

Langluva'ya göre köprü yapılırken bendleriyle sedleri de birlikte tamamlanmıştır. Bu bendler ve seddeler vasıtasiyle şehre su isal edildiği gibi karlar eriyince coşan

(1) Langlois'nın verdiği bu rakamda bir yanlışlık vardır. Zira yine kendisi Adana'nın 4500 kadar hanesi bulunduğunu yazmaktadır ki, her evde altı kişinin oturduğu kabul edildiğine göre şehir nüfusunun, Langlois'dan 27 sene evvel gelen L. d. Labord'ın bildirdiği gibi, 25 binden aşağı olmaması lâzımdı.

Seyhan'ın suları doğrudan doğruya köprüye çarpmaz ve seller bendlerden akarak şehri su basmazmış.»

Görülüyor ki, Yeni Çağların iptidalarında bir mâmure haline gelmeğe başlayan Adana Osmanlı İmparatorluğunun satvet devirlerinde hakikî inkişafını bulmuş ve fakat maatteessüf ondan sonra yavaş yavaş harabiye doğru gitmiştir. Bunda da başlıca âmil şüphesiz ziraî ve ekonomik çöküntü olmakla beraber emniyetsizlik de büyük bir rol oynamıştır. Nitekim isimlerini yukarıda zikrettiğimiz Dr. Koçi ve Dr. Şaffer bu yönlerden bizi daha ziyade tenvir etmektedirler. Bu iki değerli âlimin bölgemizdeki tetkik gezilerine ilerde temas eyliyeceğimizi bildirirken 19 uncu yüzyılın ikinci yarı ortalarında Adana'nın durumunu aydınlatabilmek için de bu zamanları gayet iyi bilen ihtiyar hemşehrilerimden dinlediklerimi burada arzetmeyi lüzumlu buluyorum. Bu muhterem yaşlılarımız o vakitlerdeki şehrin acıklı durumunu şöyle anlatmışlardı :

«Eşkiya korkusundan geceleri Karşıyaka'ya gitmek yasaktı. Zaten karanlık basmadan köprünün her iki başındaki demir kapılar kapanır ve muhafızlar tarafından beklenirdi. Evler umumiyetle birer katlı ve pek basit yapılmışlardı. Çarşının hali perişandı. Bir kilo kahveye bir dükkânın satıldığı vaki idi. Arsaların ise hiçbir kıymeti yoktu. Şimdiki Seyhan caddesi mevcut değildi. Buradaki bir patika yoldan yağmurlu zamanlarda develer bile geçemezdi. Caddelerden çoğu pek dardı. Meselâ Kapalışarşıdan hayvanla geçerken insan ayaklarını gerdiği vakit iki taraf dükkânlarına dokunurdu. Bu caddeyi Halil Paşa genişletmiş ve saat kulesini ise (1881 - 1883) de Vali Abidin Paşa yaptırmıştır. Malatya Mensucat Fabrikası yakın

larında bir karakol vardı ki, Tarsus tarafından şehre getirilen her eşyadan baç alınırdı. Bunun için buraya sonraları (Bacın ağzı) denildi. Nehir taştığı zaman şehrin kuzey ve batı cihetlerini tamamiyle seller alırdı. Bu sebeple Eski istasyon cihetine gidip gelebilmek için bugünkü Bahripaşa çeşmesi (şimdi Bahripaşa meydanı) yanında bir köprü vardı. Sular çekildikten sonra burası kuruduğundan bu semte (Kuruköprü) adı verilmiştir. Borsa binası yoktu. Satış muameleleri açıkta yapılırdı. Satıcılar evlerinde çırçırlayıp temizledikleri pamukları sepetler içinde bugünkü Borsa binasının bulunduğu yerdeki meydanlığa getirirler ve dua okunduktan sonra satışa başlarlardı. Araba bulunmadığı için yolculuk ve nakil işleri hayvanlarla olurdu. Bugünkü binek arabası ilk defa Mektupçu ünvanını alan Bay İsmail'de görüldü; 1860 tarihlerine doğru getirilen ve adına Finto denilen bu arabayı herkes hayretler içinde seyretmişti. (Yukarıdaki notları Hacı Süleyman Ağa ile Hacı Hafız Özşahinden 1935 yılında tesbit ettiğim zaman bu rahmetliler 80-85 yaşlarında idiler.)

Hakikaten 19 uncu yüzyıl Adana için çok kötü geçmiştir. Okadar ki, sona ererken bir de kolera salgını getirerek sanki musibetlerini tamamlamak istemiştir. 1895 senesinde güney vilâyetlerinde çıkan bu hastalık dolayısiyle Müfettiş olarak ekipleriyle Çukurova'ya gelen Dr. Şerafettin Mağmumî de (Seyahat hâtıralarında) şehrimizden şöyle bahsetmektedir :

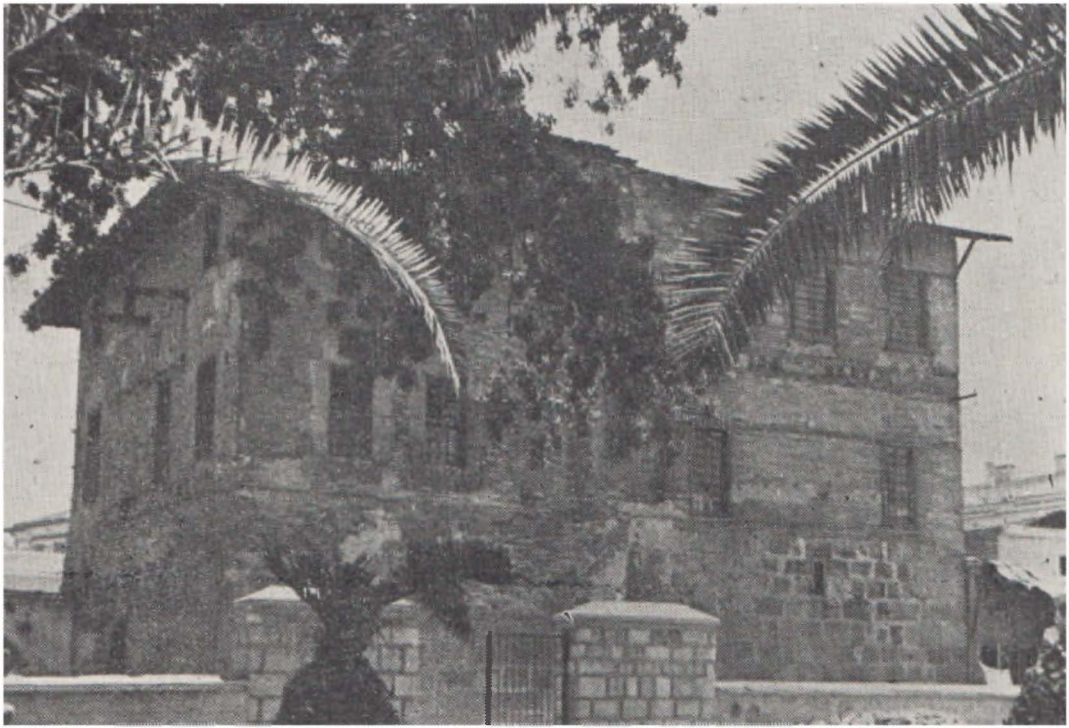
«Adana'nın evleri kerpiçten yapılmış, suva ve badanadan mahrum olup, üzerleri düzdür. Şehir uzaktan bir toprak yığını halinde gözükür. Yüksek bina olarak Seyhan kenarında, kesme taştan yapılmış iki katlı İdadî Mektebi (Vali Abidin Paşa zamanında (1880-1885) inşa edilen

şimdiki Kız Lisesi) ile Askerî Depboy ve Abidinpaşa caddesinde inşa halinde bulunan Deli Mehmed'in Oteli (Ceyhan Oteli) gösterilebilir. Hükümet konağı dağınık olup, ayrı ayrı telgrafhane, belediye ve hapishaneyi şâmildir. Bunun karşısında demir parmaklıklı belediye bahçesi (Uluspark) içinde ağaçlar arasına gizlenmiş iki güzel bina varsa da bunlar halkın istifadesine bırakılmayıp, kiraya verilmişlerdir. Hükûmet dairesi yakınında meşhur şairimiz Ziya Paşa tarafından (Adana Valisi iken) yaptırılan tiyatro şimdiki halde vilâyet matbaası olarak kullanılmaktadır. Şehrin içinde iki otel ve müteaddit lokantalardan bahsedilirse de bunlar alelâde birer han ve aşçı dükkânlarından başka birşey değildir.

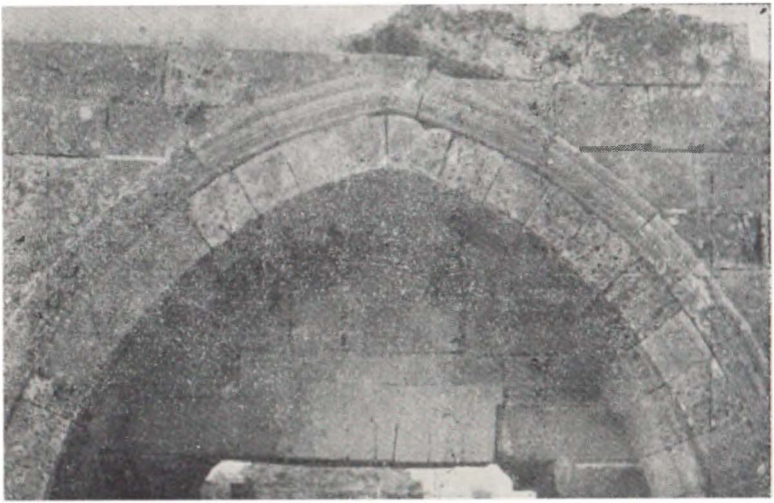
Adana'da ziyarete değer antik kıymetli binalardan Ramazanoğullarına ait Eski ve Yeni camiler vardır. Yeni Caminin (Ulucami) içinde Ramazanoğlu Halil Bey ve teallûkatiyle duvar kenarında kıymetli şairimiz Ziya Paşa merhumunun (vefat tarihi 18 Mayıs 1880) kabirleri bulunmaktadır. Adana'da altı eczahane vardır. Gazino ve kıraathane gibi şeyler yoktur. Sokaklar umumiyetle kaldırımsızdır. Caddelerin süprüntüsünü üstü açık tanzifat arabaları meydanlara döktüğünden memleket temizliği acınacak bir haldedir. Adana'nın Belediye hastahanesi ne vakit gözümün önüne gelse dehşetten tüylerim ürperir. Medrese gibi kemerli ve kubbeli bir bina, taşların üzerine birer ot minder serilmiş, düzünelerle garip hastalar kendi elbise ve kıyafetleriyle perişan bir vaziyette inleyip duruyorlar. Yaralı ve bereli olanlar kirli kokmuş mendil ve entari parçalariyle yaralarını sarmışlar. Sabahları Belediye Hekimlerinden biri bunlara eczahanelerden getirilmiş Hindyağı, İngiliz tuzu ve sulfato gibi

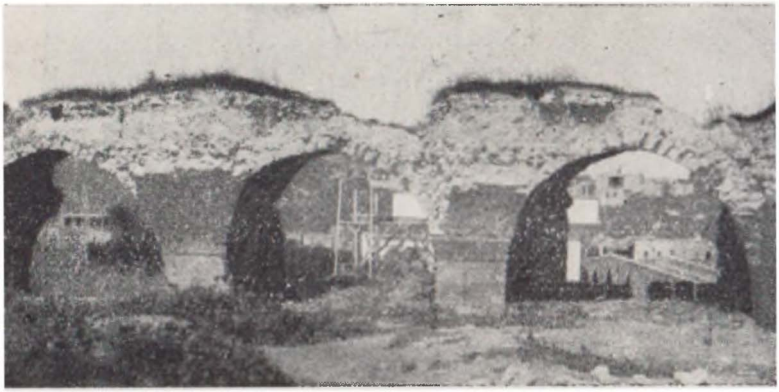

Adana'da Ulucami (Güneybatıdan görünüş)

Adana'da Ramazanoğulları Vakıf sarayı (Kuzey batıdan görünüş)

Misis Kervansarayının giriş kapusuna âit kemerli kısmı ile diğer bir kalıntışı

Karataş (Kuzey doğudan görünüş)

birkaç mahdut ilâcı dağıtıyor. Koğuşlara kokudan girmek kabil değil. Hele ırgat pazarı (Dağılım günü) olunca amele hastalar avluya, bahçe ve kapının önüne kepeneklerine sarılıp yatıyorlar.

Nihayet Kolera münasebetiyle hususî bir hastahane yapılması için İstanbul'dan tahsisat verildi. Bu arada gittiğim Tarsus'da kolera temizlenince Adana'ya dönerek on gün kaldım. Hastalık burayı da fena halde sarmıştı. Tarsus'taki gibi aynı taze şevk ile hayatımızı tehlikeye koyup çalışmaya başladıysak da maatteessüf semereli olmuyordu. Çünkü Tarsus'taki Kaymakam muhterem Ziya Beyin zekâsı ve gayreti yerine burada Faik Paşa adındaki bunamış bir valinin cehaleti ve betaeti bütün teşebbüslerimizi âkim bırakıyordu.

Koleralılara mahsus baraka şeklinde hastahane yapılmasına İstanbul emir verdi. Bunu şehrin uzağında yüksekte bir yerde yapacak yerde nehrin kenarında ve su seviyesiyle bir hizada olan mahalde inşaya, sözlü ve yazılı protestolarıma rağmen, karar verildi. Vakta ki barakalar açıldı; o zamana kadar temiz olan şehrin aşağı kısımlarındaki bütün köy ve nahiyelere nehir suyundan hastalık bulaşarak binlerce kişiyi kırdı geçirdi.

Adana sıcak ile mûtedil arasında bir iklime sahip olup bahçelerindeki hurma ve ağaç haline gelen Hind incirleriyle ziyaretçilerine Arabistan'ı hatırlatıyor. Şehir düzlükte kurulmuştur. Tepebağ mahallesi biraz yüksektir. Havası bataklık cinsine mensuptur.. Bu sebeple yazın ahali civar bağlara ve hayli masraflar yaparak Toros dağlarındaki yaylalara çıkmaktadır. Adana'nın su ihtiyacı Seyhan'dan tedarik olunuyor. Nehrin suyu filhakika lezzetli ve hafif ise de çamurlu olduğundan süzmek ica-

bediyor. Sakalar altı desti suyu merkebe yükleyip on paraya satıyorlar. Fakat su satıcıları paçalarını sıvayıp merkepleri nehre sürdükleri ve hattâ lâğım ağızları yanından testilerini doldurdukları cihetle temiz değildir. Suyun şehre girmeden alınması ve demir borularla mahallerine getirilmesi lâzım ama kim yapacak ve yaptıracak. Zaten memleket her türlü bakımdan mahrumdur.

Adana'da en çok görülen hastalıklar her çeşit ve zehirlisi ile malarya, tifolar, kanlı basur, romatizma, karaciğer ve dalak şişmesiyle her şekilde cild hastalıklarıdır. Kuşpalazı az görülmüş, frengi maatteessüf pek yaygın bulunmuştur. Göz hastalıklarının envaı vardır.

Adana'da park gibi umumî istirahat yerleri yoktur. Şehir içinde halkın dinlenme yeri yalnız Seyhan boyundaki yalı kahveleridir. Orada gün batıncaya kadar kalıp önlerinden akan sarı renkli Seyhan'ı, ortasındaki adacıkları, akıntılı yerlerde yanyana sıralanmış ve sabit dubalar üzerinde deniz hamamlarını andıran değirmenlerin düz çarklarını seyrederler.»

YENİ ÇAĞLARDA MİSİS

Bu zamanlara dair Misis hakkında ilk defa etraflı bilgi veren Evliya Çelebi olmuştur. Vali Küçük Hüseyin paşadan bir bayrak adam alıp beraber hoş günler geçirdiği arkadaşlarına veda ederek düz çimenler içinde her tarafı kaplayan binlerce ağaç arasından binlerce bülbül sesini dinliye dinliye yavaş yavaş Adana'dan ayrıldığını söyleyen Çelebimiz Misis ile kalesini şöyle anlatmaktadır:

«Misis kalesinin ilk bânisi Rum Takyanus'dur. Burayı daha sonra Cafer Mansur imar etmiş ve fakat tekrar Bizans tarafından tahrip görmüştür. Kadimde Misis büyük bir şehir imiş. Hâlâ binden fazla dükkân ve üçbini aşkın bina enkazı göze çarpmaktadır. Nice yüzyıllar bu şekilde harap duran Misis'in yalnız köprü başında bir küçük hanı kalmıştı. Dördüncü Sultan Murad Köprülü Mehmet Paşaya emredip bu köhne hanı da (1) içine katmak suretiyle 120 ocaklı kale gibi bir han yaptırdı. Şimdi burası büyük bir misafirhane olmuştur. Burada vezirlere, vükelâya mahsus müteaddit daireler ve odalar ayrılmıştır. Bunda çok kıymetli bir de cami inşa edilmiştir. Fakat okadar geniş değildir ve alçak bir minaresi vardır. Misisin güzel küçük bir hamamı vardır; hanın dışında yeni bina edilmiş 380 evi toprak örtülüdür. Köprüden hana gidilecek yerin yakınında 20 kârgir dükkân mevcuttur ve demir kapısı dibindeki kulede nöbet bekleyen muhafızlar gelip geçenden baç alırlar. Evvelce bu köprü de birçok yıllar

(1) Langlois bu hanın 1542 senesinde tüccarlar tarafından kervanlar için yaptırılmış olduğunu ve 1830 yılında da Hasan Paşa oğlunun (Hacı Ali beyin) himmetiyle tekrar onarıldığını yazar.

yıkık vaziyette kalmış ve buradan geçmekte, Allahın kulları güçlük çekmişlerdir. Sonra bu da Sultan Murad'ın emriyle 1661 tarihinde yeniden tamir edilmiştir. Misis köprüsünün Adana tarafında bir talebe dershanesi ve medresesi vardır ve bu cihette eski usulde su değirmenleri bulunmaktadır.

Misis'e gelen ve giden tüccar ve hacılara birer bayrak ve 100 yiğit verirler; bunlar mezkûr tüccar ve hacıları arzu ettikleri yere kadar götürüp onlardan aldıkları selâmet kâğıtları ile geri dönerler ve Misis ağasına bu mektupları gösterirler. Kanunları budur.»

Evliya Çelebi'den 36 sene sonra Misis'e gelen Lükas da: «Adana'dan altı saat hayvanla gittikten sonra Loire ırmağı kadar büyük ikinci bir nehir gördük. Ceyhan adını taşıyan bu ırmağın akışı sakindi. Dokuz gözlü bir taş köprüden geçerek büyük bir kampta (Kervansaray) misafir olduk. Bu Kervansarayın etrafında muazzam harabeler vardı. Bu harabeler eskiden burada mamur bir şehrin bulunduğunu göstermektedir. Misise yakın dağlarda pek nadide ve hastalık için çok iyi gelen otların bulunduğunu bana söylediler, bilhassa Nur dağını methettiler. Eski zamanın doktorları tâ uzaklardan buraya kadar ilâçlık ot toplamağa gelirlermiş. 16 Ocak 1707 sabahı erkenden Misis'ten hareket ettik. Bir saat Ceyhan nehrinin kenarını takiben yol aldıktan sonra şarka doğru tepelere çıkmaya başladık. Bu memleketin her tarafı çok güzel. Yol güzergâhında bol çeşmeler var. Münbit toprakların gümrah yeşillikleri nefis bir manzara arzediyor. Buralarda şaheser eski binaların harabeleri bulunmaktadır» diye yazar.

Misis hakkında son haberleri L. de Labord ile Dr. Ko-

çi ve Dr. Şaffer vermektedirler (1). Pek kısa olan bu haberler maatteessüf hüzünâverdir. Osmanlı İmparatorluğunun bu kasabamızda daha ziyade kendini hissettiren büyük çöküntüsü insanı sonsuz bir üzüntü içinde bırakmaktadır.

1826 senesinde Labord buraya geldiği zaman köprüye nazır tepe üzerinde perişan beş on ev ile minaresi kilise çan kulesini andıran eski bir camiden başka yapı görememiştir. Evliya Çelebi ile Lükas'ın bahseylediği güzelim büyük han ise (2) artık misafirhaneliğini kaybetmiştir. Labord buraya adamlariyle hayvanlarını göndermiş ve kendisi ise bir Ermeni evinde misafir kalmıştır. Yalnız köprü iyi bir şekilde durmaktadır. Filhakika Labord «Antik âbidelerin taşlarından yapılmış modern bir köprüden geçerek Misis'den ayrılıyoruz» diyor.

Dr. Koçi ise Misis'i şöyle tasvir etmektedir :

«27 Nisan 1859 sabahı uzun süreceğe benzeyen bir yağmur başladığı için Misis'de bir eve taşınmaya karar verdik. Dağ cihetinden nehir tarafına doğru inince kendimizi, büyük bir kısmı Müslüman yapılarından kalma bir harabe içinde bulduk. Köprünün yanında gümrük dairesiyle bir küçük kale var. Şimdiki Misis vaktiyle meşhur Mopsuestia harabeleri üzerine kurulmuştur. Evlerin çoğu acınacak bir halde yapılmış ve üzerleri toprakla ka-

(1) Her ne kadar Langlois ile Alishan da Misis'e uğrayarak esaslı tetkikler yapmışlarsa da verdikleri malûmat daha ziyade ilk ve orta çağlara aittir. Ve bunların enteresan kısımları o bahislerde zikir edilmiştir.

(2) Mezkûr han ve müştemilâtının bugün yalnız bir kısım dıvarlarile köprünün solunda Ceyhan nehrine bakan kapısı ayakta durmaktadır. Bilindiği gibi eski Bağdad yolu bu kapı önünden geçerdi.

patılmıştır. Fakat kapıları, emniyetsizlik dolayısiyle, sağlam kalaslarla yekpare olarak muntazam işlenmiştir. Evlerin içerisi karanlıktır ve fareler, iğrenç kertenkelelerle doludur. Burada Avrupalılar nâdir görüldüğü için meraklı kalabalığı, ilâç isteyen hastaların sayısından az değildi.»

Dr. Koçi'nin bu sonuncu cümlesi bize maalesef Misiste c vakitler hastalığın da çok olduğunu göstermektedir.

20 nci yüzyılın başında Misis'e gelen Dr. Şaffer de bu nahiyemizin 61 sene önceki vaziyetini, tarihî malûmatı da ekleyerek, şu şekilde anlatmaktadır :

«Eski ismi Mopsuestia olan Misis denizden 30 metre yüksektir. Buranın kuruluşu ilk çağlara, Babillilerin efsane devirlerine kadar uzanır. Bugün Misis'in hiçbir ehemmiyeti yoktur ve yalnız Suriye ticaret yolu üzerinde bulunması dolayısiyle ismi geçmektedir. Bir yığın halinde toprak damlı evler mazideki büyük şehri tanıtan haraberlikler içindir. Eski Misis Ceyhan'ın sol kıyısında da uzanırdı ve İmparator Konstantinus zamanında yapılmış olan sağlam bir taş köprü ile öbür parçasına bağlanırdı. Bu muazzam değişikliğin bakiyelerine şurada burada rastlanmaktadır ki, o vakitler kuzeyde stadyom ve güneyde Akropol vardı. Şimdiki Misis'in etrafında sayısız mermer sütun başlıkları ve yontma taşlar durmaktadır. 12 nci yüzyılda bile büyük yelkenlilerin seyr ve seferine müsait olan Ceyhan nehrinden bugün ancak kayıkla Misis'e gidilebilir.»

Yukarıda Dr. Şaffer'in söylediği gibi eskiden seyr ve sefere müsait olan Ceyhan nehri vasıtasiyle büyük mikyasta ihracatta bulunan Misis'in 12 nci asırdan sonra bu işleri kara yolundan faydalanarak yaptığı anlaşılmakta-

dır (1). Çünkü bugün dahi Misis ile Karataş arasında bulunan köylerin bir kısım arazi hudutları (eski Misis yolu) nu okumaktadır.

(1) Ceyhan nehrinin sonraları büyük yelkenlilere geçit vermeyişinin sebebi Seyhan gibi yatağının doluşundan ziyade üzerinde yapılan, taşdan mamûl su değirmenleri ile bunlara ait bentlerin mecrasını daraltmış ve sığlaştırmış olmasındandır.

YENİ ÇAĞLARDA KARATAŞ

Bu kasabamızın on dokuzuncu asırdan önceki durumu hakkında yalnız Piri Reis'in 1517 tarihli Kitab-ı Bahrî'si bize ufak aydınlatma yapmaktadır. Pirî Reis bu eski liman şehrinden bahsederken: «Cihan suyunun beri yanında Od kalesi dirler denize karşı yüce bir yerde bir harap kale vardır. Ol kalenin altında yani lodos tarafında bir adacık var. Ol adacığa Porto Melun dirler. Küçük gemiler mezkûr adacıkla kenar arasına girerler» diye yazmaktadır.

Karataşa, daha evvelce adları geçen, Evliya Çelebi ve Lükas gibi 17 ve 18 inci yüzyılların Seyyahları da uğramamışlar ve onlardan sonra gelenler de umumiyetle âsayişsizlik yüzünden buraya gidememişlerdir. Meselâ L. de Labord ve Dr. Koçi bu kasabamızı görmeyi çok arzu ettikleri halde zamanın valileri kendilerine Misis'i tavsiye eylemişler ve Karataş'a gidişi önlemişlerdir. Yalnız bu arada Langlois, Tarsus cihetinden Seyhan nehrini geçmek suretile, sahili takiben Karataş'a uğramıştır. Ancak Langlois Karataş için: «Yakın zamanlarda Suriye'den gelen küçük bir koloni antik Mallos şehrinin kalıntıları yanında bir köy kurmuştur» diyerek hataya düşmekte ve evvelce Karataş Han ismile anılan Karataş'ın, üzerleri ot ile örtülü, taştan yapılmış 30 evi bulunduğunu bildirmektedir.

L. de Labord ise burası için kendisine söylenenleri seyahatnamesinde kısaca belirtmektedir ki, bu da aynen şöyledir :

«Eski ismiyle Mallos olan Karataş'a gitmek için ne takatimiz ve ne de cesaretimiz vardı. Bize anlattıklarına

göre orada birisi denizin içinde, diğeri de Ceyhanın sağ kıyısında bir ormanda iki şato bulunuyormuş.»

Gerek Labord'ın, gerekse Langlois'nın edindiği bu nâkıs bilgiden sonra bize Karataş hakkında nisbeten esaslı malûmatı Alişan ile Dr. Şaffer vermektedir.

1885 senesinde yazdığı Sissouan kitabında Alişan eski ve yeni Karataş'da gördüklerini şöyle belirtmektedir: «Kadim Megarsus'ın bulunduğu Karataş burnunun üstünde şimdi bir kaç harabe ile kuzey cihetinde Sen Nikola adına yapılmış küçük bir kilise mevcuttur. Kubbesi 4 sütun üzerine kurulmuş olan bu kilisenin yanında mezar kapakları (lâhit) ve biraz ilerisinde de eski bir hamam ile sarınç görülmektedir. Kilisenin güneyinde bir şatoyu andıran kare şeklindeki yapı bakiyesinin sütunları durmaktadır. Mezkûr burnun doğusunda, eskilerin Didime dedikleri, iki küçük adada bazı inşaat kalıntıları vardır. Sahilde büyük bir han ile, 50 hanesi hıristiyanlara ait, Karataş köyü bulunmaktadır.»

Yirminci yüzyılın başlangıcında Adana'dan Karataş'a giden Dr. Şaffer ise Cilicia eserinde: «Küçüklü, büyüklü köylerin bulunduğu yoldan altı saatlik hayvan yürüyüşüyle Ceyhan ırmağının eski yatağı üzerindeki Taşköprüye ve oradan Karataş'a varılır. Büyük İskender'in batıdan gelirken Ceyhan üzerinden geçerek uğramış olduğu söylenen Mallus'ın Eski Karataş'la bir ilgisi yoktur. Eski Karataş şimdikinin güney batısındaki tepelerde, deniz feneri civarında harabeleri bulunan Megarsus'dır; Mallus değildir. Kayıp Mallus'u nehrin vadisinde aramak lızımdır. Bugünkü Karataş'ın çoğunluğunu Rumlar teşkil etmek üzere, 1300 nüfusu vardır ve müdürle idare edilmektedir. Buranın yapıları arasında büyük hububat deposu

ve eskiden çok müşteri bulan İskenderun yolu üzerindeki hanı ile fazla ziyaret edilen Rum kilisesi göze çarpar. Karataş'ın etrafındaki tepeler tamamen çıplak olup pek yakın zamanlara kadar buralarda mevcut bulunan ormanlardan eser kalmamıştır» demektedir.

Bilgi olarak biz de şurasını arz edelim ki, küçük Karataş'ın güneyinde bulunan özel makbere Türk Memlukleri'nin Adana ovasına yaptığı son akınlar esnasında şehit düşen mücahitlere aittir.

YENİ ÇAĞLARDA

ADANA OVASININ ZİRAATİ

Köy ve kasabaları gibi ziraati de 13-14 üncü yüzyıllarda perişan bir vaziyete düşen Adana Ovası Ramazanoğullarının ciddî ve metodlu çalışmalariyle kısa bir zamanda büyük terakkiler kaydetmiştir. Yeni çağların daha başlangıcında şehirler etrafının baştan başa bağ ve bahçelerle bezenmiş olduğu ve bunların yanı sıra da çeltik, hububat, susam ve pamuk tarlalarının yayıldığı görülmektedir. Aşağı kısımlardaki gümrah meralarda sayısız koyun ve sığır sürüleriyle yılgılar otlamakta, ovanın bu güzel manzarasını bucaklarla tepelerde yükselen körpe ormanlar süslemektedir. Yollar, çiftçilerin yakacak ihtiyacını köylere ve tarla mahsullerini şehirlere nakleden beygir ve deve katarlariyle doludur. Herkes büyük bir huzur ve emniyet içinde işi ve gücüyle meşguldur.

Denebilir ki bu feyizli inkişaf Çerkez Memlûklerinin müdahaleleriyle biraz duraklamış olmakla beraber Yavuz'un Mısırı fethinden sonra tekrar hızını almış ve oğlu Kanunî Sultan Süleyman zamanında yüksek seviyesine ulaşmıştır. Bu devre hakkında evvelce bahseylediğimiz gibi Gazzi 1529 senesinde Adana için: «Cenneti andıran pek lâtif bir şehir» demekte ve bağ ve bahçelerinin fazlalığından bahisle hayat fışkıran bu yemyeşil bahçelerin çok bol ve çeşitli meyveleri bulunduğunu söylemektedir.

Gazzi'nin bu görüşünü teyid eden 1538 - 1554 tarihli Piri Mehmet Paşa vakfiyesinden Ramazanoğullarının çeltik ziraatine de çok ehemmiyet verdikleri anlaşılmaktadır. O zamanlar Adana civarında dört çeltiklik vardı. Bunlar Karşıyaka'da ve Yüreğir nahiyesinde bulunuyorlardı. Şehre yakın semtlerin tarlaları köprünün ikinci ve üçüncü gözlerinden alınan sularla ve Yüreğirdekiler ise doğrudan doğruya ırmaktan sulanıyorlardı. Bunlardan başka Çal yanında ayrıca bir pirinç kanalı mevcuttu ve çeltik ziraati bakımından Ceyhan nehrinden de esaslı surette istifade ediliyordu. Bilhassa Tekurşanda (Terkeşende) büyük bir su bendi vardı (1). Bütün bu çeltik kanallarının kontrolü, muhafaza ve onarılması için de daimî memurlar bulunduruluyor ve yeter tahsisler ayrılıyordu.

Ramazanoğlu Pirî Paşanın bu vakfiyesinden öğrendiğimize göre pirinçten maada diğer ziraî mahsullerin yetiştirilmesi özel kişilere bırakılmıştı ve çeltik ziraati de ekseriyetle hususî şahıslara ait tarlalarda yapılmakta idi, ki bunu da vakıf bir kazanç işi olmaktan ziyade halkın ihtiyacını karşılamak üzere ifa eyliyordu. Meselâ Terkeşendeki çeltiklik için vakfiyede: «Tekurşanda Ceyhun nehrinden alınan su ile çeltikliğin sulanmasını şart edip hasılâtından şer'î öşrisi ihraç edildikten sonra mütebakisini sahibi arza ve masarifi vakfe tahsis etmiştir.» denmektedir. Ramazanoğulları vakfiyesinde Adana ova-

(1) Kitabımızın ilk çağlar bölümünde Mallos şehrinden bahsederken Ceyhan kenarında büyük (massif) bir yapı temeli gördüğümü yazmıştım. Akdeğirmen'in takriben 350 metre güneyinde bulunan bu inşaat bakiyesi bir köprü başı veya bend dayanağını andırmakta ve böyle bir te'sisin izleri nehir içinde de kendini göstermektedir. Pek muhtemeldir ki, bahis mevzu su bendi burada idi.

sında susam ziraatine ve arıcılığa da önem verildiği açıklanmaktadır. Bu vakfiyeden öğrendiğimiz diğer bir nokta da o devirlerde Seyhan nehrinin Kızılırmak ismile anılmasıdır. Filhakika mevkufattan bir kısım değirmen ve bostanların suyunun: (Kızılırmak ismiyle müsemma nehr-i kebirden alındığı) vakfiyede yazılıdır. Keza Pirî Reis'in kitabı bahriye (bahrî) sindeki haritalarda da Seyhanın adı Kızılırmak olarak geçmektedir.

Böylece Ramazanoğulları vakfiyesinden onaltıncı yüzyılın ziraati hakkında oldukça bir fikir edinirken onyedinci asra dair de Evliya Çelebimiz bize yeter bilgi vermektedir. Bu seyyahımız Adana ovasındaki ekilmiş arazinin çokluğundan, nimetlerinin bolluğundan bahsettikten sonra şehrin etrafında on bir bin bağ ve bahçeden öşür alındığını işittiğini söylemektedir. Adana'nın yiyecek ve içeceklerinden: Limon, turunç (Portakal), zeytin, incir, nar ve şeker kamışını metheden Evliya Çelebi pamuğu okadar fazladır ki her tarafa buradan gider ve halkın ekserisi bundan para kazanır demektedir. Bu gezginimize göre şehrimizin ekmeği de pek nefis imiş. Bunu «hususiyle beyaz ekmeği sanki Macar vilâyetinden ola» sözleriyle belirten Evliya Çelebi bununla bize o vakitler Adana buğdaycılığının Macaristan gibi ilerde olduğunu anlatmaktadır.

İşte gerek vakfiye ve gerekse Gazzi ile Evliya Çelebi seyahatnamesinden öğreniyoruz ki, Adana ovasının ziraati evvelce temas ettiğimiz veçhile onbeşinci asırda Ramazanoğullarının himmetiyle kalkınmaya başlamış ve Osmanlı İmparatorluğunun satvet devrinde ulaştığı yüksek seviyesini onsekizinci yüzyılın iptidasına kadar muhafaza eylemiştir. Bu inkişafta ise hiç şüphesiz en büyük âmil

hükûmetin himaye sistemi olmuştur. Nitekim bu zamanın söz sahibi maliyecilerinden Defterdar Sarı Mehmed Paşa «Reaya Cenabı Hakkın bir emanetidir. Saltanat onlarla ve onlardan alınacak hazine ile olur. Reaya perişan olmayıp ziyade olması da daima himaye olunmakladır» diyor (1).

İşte gerek bu sebeple ve gerekse Timar sisteminde arazinin işletilmesi esaslarına riayet edilmesiyledir ki biz Osmanlıların büyük harpler kaybetmesine rağmen onsekizinci asrın başlarında da Adana ziraatinin nisbeten iyi bir durumda bulunduğunu görüyoruz. Fakat İmparatorluğun malî bünyesinin tamamen sarsılmaya yüz tutması ve buna inzimam eyliyen suiistimaller vaziyeti birdenbire değiştiriyor. Bilhassa tımarların hazineye ait arazi (mukataat) gibi iltizama verilmesi durumu çok kötüye gutürüyor. Bu hususu daha iyi izah edebilmek için Tımar usulünü gözden geçirmek ve onunla iltizam şeklini mukayese eylemek lâzımdır.

Bilindiği veçhile Selçuklularda olduğu gibi Osmanlılar devrinde de evvelâ arazi devletin malı sayılırdı. Araziyi Emiriye denen bu toprakların tasarruf hakları Dirlik namı altında muharebelerde yararlık gösteren Sipahiler ve büyük memurlar ile Vezirlere verilirdi. Dirlik esas itibariyle üçe ayrılmıştı. Şöyle ki :

1) Hasılâtı 3 bin akçadan 20 bin akcaya kadar olan arazi, ki buna Tımar denirdi (1).
2) 20 binden 100 bin akcaya kadar gelir temin eden Dirliğe Zeamet adı verilirdi.

---

(1) Reayâ tâbiri önceleri çiftçiler gibi meslek erbabı için kullanılmışsa da sonraları gayrî müslimlere âlem olmuştur.

(1) 120 akça bir kuruş ve bir kese akça ise 500 kuruş idi.

3) 100 bin akcadan fazla varidat getirenlere de Has tâbir edilirdi.

(Bu vesile ile şu ciheti de belirtelim ki, onaltıncı yüzyıla doğru tekemmül eden toprak idaresi usulü gereğince fetih edilen her vilâyetin kaza ve nahiyelerinin nüfusu, ev sayısı, onda bir (öşür) gelirleri, orman ve meraları tesbit olunarak deftere geçirilirdi. Arazinin has, zeamet ve tımar gibi dirliklere tahvili ise Padişahın iradesine ve bu hususdaki ferman tuğrasının da Sadrazam (Başvekil) tarafından çekilmesine bağlı idi.)

Bunlardan Has ve Zeamet nisbeten mahdud ellerde bulunduğu için zirai bakımdan önemleri azdı. (Adana'da ezcümle 1059 Tımara mukabil 33 Zeamet vardı.) Mevzuumuz yönünden ehemmiyet taşıyan Tımara gelince bu da esas itibarile üçe ayrılırdı, ki :

1) Eşkinci Tımarı. - Buna sahip olanlar bir harp vukuunda gelirlerinin 3 bin akçasından sonra her 3 bini için bir askeri beraberinde götürmek,
2) Müstahfız Tımarı. - Aldıkları hasılâta mukabil bulundukları yerin kalesini muhafaza etmek,
3) Hizmet Tımarı. - Bunlar da köprü ve yolları tamir gibi âmme hizmetlerinde çalışmak ile mükellef idiler.

Tımar sahipleri tasarruflarındaki toprakların ekip biçme hakkını tapu senedi ile köylüye verirler ve onların mahsullerinden onda bir vergilerini tahsil ederlerdi, ki bu gelirin tutarı kendilerinin Dirliğini teşkil eylerdi. Köylü çiftçiler aldıkları toprakları izinsiz başka kimseye devr edemezler ve müsaadesiz bağ ve bahçe kuramadıkları gibi ağaçları söküp tarla yapamazlardı. Keza bunlar kendi ziraatlerini bırakıp diğer bir yerde veya başka Tımarlı

yanında çalışamazlardı. Fakat aradan 10 sene geçmiş olursa Tımarlı onu zorla getirtemez, yalnız kendisinden Çift Bozan resmi alabilirdi. Ve tarlasını ekip biçmeyenlerden de zarar ve ziyan isteyebilirdi. Buna mukabil Tımar sahipleri tasarruflarındaki toprakları yalnız muhitlerindeki köylüye vermek zorunda idiler ve bu araziyi doğrudan doğruya işletmek hakkına malik değildiler.

Sipahiler ziraat yaptırmak suretiyle Tımarlarını ellerinde tutabildikleri için tarlaları boş bıraktırmamak mecburiyetinde oldukları gibi geçimlerini daha iyi sağlayabilmek üzere de istihsali teşvik eylemek kendi menfaatları icabıydı. Bu sebeple muhtaç çiftçilere tohumluk ve sâir yardımlarda bulunurlar ve bereketli mahsul alınmasına çalışırlardı.

Tımar sahipleri aynı zamanda harpte şehit düşen süvari askerlerinin yerlerini doldurmak zorunda oldukları için muayyen miktardan fazla binici ve at yetiştirirler ve bu suretle hayvancılığın inkişaf ve ıslahına yardım ederlerdi. Keza Tımarlar müstahak erkek evlâda intikal eylediğinden Sipahilerin çocukları küçüklükte ata binmeyi ve silâh kullanmayı öğrenirlerdi, ki bu da orduyu güzide süvarilere sahip kılardı.

Görülüyor ki Tımar usulü memleket ziraatinin hakikî bir şekilde gelişmesini sağladığı kadar askerî gücünü de artırıyordu. Fakat maatteessüf sonraları bu güzel sisteme birçok suiistimaller karıştı ve Tımarlar ehilleri yerine iltimas veya rüşvetle şuna buna verildi. Bu gibi insanlar da işlerini ihmal etmeye ve Cebelü denilen askerleri eskisi gibi yetiştirmemeye başladılar ve hattâ muharebeye iştirakten kaçınma yollarını aradılar. Nitekim 16 ve 17 nci yüz yıllarda devletin 140 bin bu kabil süvariyi

muharebeye sevketmesine karşılık bu tarihlerden sonra vukua gelen seferlerde Cebelüler sayısının çok azaldığı görülmektedir.

İdaredeki bu fena haller, İmparatorluğun ilerde bahs edeceğimiz ticaret ve san'at alanında büyük kayıplara uğramasiyle, malî buhran içinde kıvranan devleti peşin vergi almaya zorladı. Bundan dolayı da Tımar yerine İltizam usulü kaim oldu. Mültezimler bir yıl için kendilerine ihale edilen vergilerden azamî surette istifade etmek istediler ve tabiatiyle Dirlik sahipleri gibi ileri seneler hasilâtının çoğalmasını düşünmeyerek önden verdikleri parayı fazlasiyle çıkarmak için çiftçiye türlü türlü tazyikler yaptılar. Bilhassa iltizamın birkaç yıl için peşin olarak alınmasından sonra bu iş sermayesi kuvvetli gayri müslüm, insafsız sarrafların eline geçince baskı o kadar artırıldı ki, artık çiftçi tahammül edemez bir hale geldı ve netice itibariyle de köyler boşalarak işlenmiş topraklar yerlerini otlaklara ve fundalıklara bıraktılar.

Denebilir ki ovamızdaki bu ziraî çöküntü maatteessüf 19 uncu yüzyılın birinci yarı ortasına, İbrahim Paşa'nın Çukurova'yı işgaline kadar bütün hıziyle devam etmiştir.

İbrahim Paşa bilindiği gibi Mısır Valisi Mehmet Ali Paşanın oğludur ve babasının Osmanlı devletine karşı isyanı üzerine kumandası kendisine verilen ordu ile Adana'yı da işgal ederek burada sekiz seneyi mütecaviz bir zaman kalmıştır. Tarih kısmında bahsi geçecek olan İbrahim Paşa iyi yetişmiş ve ileri görüşlü bir adamdı. Babası Mehmet Ali'nin Osmanlı memleketlerini idaresi altına almak istediğini bildiği için 1833 Kütahya muahedesi ile Mısır'a bağlanıp valiliği kendisine verilen Adana'da kaldığı müddetçe bura halkına çok güzel muamele etmiş

ve Çukurova'nın en mühim servet kaynağı olan ziraati üzerinde titizlikle durmuştur.

Toroslardaki madenlerle de ilgilenen ve bu sebeple de Avusturyalı madenci Russegger'i bölgemize getiren İbrahim Paşa Tarsus'un sulama projesini hazırlattığı gibi ekim sahasının genişletilmesini temin bakımından da amele dâvasını büyük bir dikkatle ele almıştır. Çukurova ziraat işçisinin çalışma tarzı, günde kaç defa ve neler yedirileceği, aynî ve nakdî ücret meseleleriyle çapa amelesinin beş buçuk yevmiyelik hafta mesaisi usulü hep bu zat tarafından tesbit edilerek düzenlenmiştir. Keza Kıbrıstan getirilen buğday ve arpa nevileri ile Mısır ve Suriyeden ithal olunan iyi cins şeker kamışı ve hububat çeşitlerinden yalnız hasat zamanı uzatılmakla kalmamış, ameleye büyük bir iş hacmi de açılmıştır. Bunun içindir ki bundan 125 sene evvel olduğu gibi bugün dahi çapa ve hasat işçileri çalışmalarının hitamında yemekten sonra mal sahibine bereket dilerken İbrahim Paşa'ya da rahmet okurlar.

İşçilerimiz tarafından gösterilen bu kadirşinaslığın diğer sebebi ile bölgemiz ziraatinin İbrahim Paşa devrinden almış olduğu hızın derecesi hakkında Langlois'dan bir fikir edinmek mümkündür. 1852-1853 senelerinde Çukurova'da tetkikler yapan mumaileyhin bildirdiğine göre Adana'ya hasat mevsiminde dışardan çok amele gelir ve bunlara yemekle beraber sekiz kuruş gibi o zamanın rayicine nazaran pek yüksek ücret verilirdi.

Başlıca mahsullerin beş yıllık ortalama hasılat tutarı ise: dokuz yüzbin kile buğday, iki yüz bin kile arpa, yüz on bin kile susam ve yüz bin kental pamuk olup bunun kilosu altı kuruşa satılmakta idi. Böylece Adana eyaleti

(Langlois'nın tarifi veçhile bu günkü Tarsus, İskenderun kazalarını ve Maraş vilâyetini de içine alan Adana Paşalığı) o vakitlerin son derece iptidai vasıtalarına, nüfus azlığına ve hububata daha fazla yer ayrılmasına rağmen elli bin balyalık pamuk rekoltesine sahip bulunuyordu demektir.

Adana ziraatinde İbrahim Paşa'nın meydana getirdiği bu gelişme de fakat muvakkat olmuş ve onun Çukurova'yı terkedişinden kısa bir müddet sonra, cehaletin de fena yardımı ile, inhitat tekrar hızlanarak, şehir ve kasabaların civarı hariç, ova ziraatinden ortada fazla bir şey kalmamıştır. Bu yuvarlanıştan diyebiliriz ki yegâne kurtulan ormanlar olmuştur. İnsan kıtlığında bunlar otlakları da kaplayarak üremişler ve birer Cungul haline gelmişlerdir.

Adana ovasının bu vaziyetini 1856 ve 1859 yıllarında mıntakamızda tetkikler yapan Dr. Koçi'den daha iyi öğreniyoruz.

Avusturya İmparatorluğunun Viyana'daki Şönbrun sarayının parklar müdürü olan nebatat mütehassısı Koçi Çukurova seyahatinde Adana'ya gelmiş ve Seyhanın sol sahilinde bulunan ormanlığa gitmiştir. Dr. Koçi 29 Ekim 1856 da Yarbaşı'na doğru yaptığı bu geziyi şöyle anlatmaktadır :

«Atla yarım saat yol aldıktan sonra bu ormanın ilk ağaçlarına rastladık. Buradan Ceyhan nehrine ve mansabına kadar yayılan muazzam ormana baktık. Fakat içerisine, muhafızlarımız olduğu halde, talancı Kürtlerin bulunuşu dolayısiyle girmeye cesaret edemedik. Çevresi on saat geldiği bildirilen bu meşe ormanında yükseklik ve kalınlık itibariyle Toroslardakinden daha heybetli bir cins

palamut varmış. Sarkant (Sırkıntı oğulları) diyarında ise bu cinslerin arasında daha tatlı meyveli olanlar mevcutmuş. Bunlar Adana çarşısında güz sonlarında yok pahasına satılırmış ve kıtlık zamanlarında halkın geçimine faydaları dokunurmuş. İçinde eski şehirlerin harabelerini görebileceğimizi sandığım bu ormana girmeden birbuçuk saat sonra, sabah kahvaltısını yapmak üzere, Adana'ya döndük. Bu ormanda büyük sürüler halinde yaban domuzlarına, yağmurça ve ceylânlara sıksık rastlanırmış.

Şehrin yanında Seyhan nehri okadar derindir ki, Kıbrıs ve Kuzey Suriye limanlarından küçük gemilerle Taşköprü'ye kadar gelinebiliyor. Burada içlerinde iki yüksek lâtin tarzı yelkenlinin bulunduğu 8 tane gemi saydım. Bu gemiler dönüşte kereste, susam, buğday, yün ve pamuk ile biraz da diğer mahsüllerden götürüyorlar. Adana'nın çarşısı tüccar sayısı itibariyle Tarsus'tan büyüktü. Burada bilhassa silâh satışı çok oluyor.»

Adana'dan Tarsus'a doğru uzayan ova kısmının bir step halinde bulunduğunu söyleyen Dr. Koçi bu durumu meşhur Ksenofonun Milâddan önce 400 sene evvel bildirdiği vaziyetle kıyaslayarak aradaki tezadı tebarüz ettirmekte ve yaptığı son seyahatte de aşağıdaki malûmatı vermektedir :

«Şehrin dar sokakları arasında eşya yüklü hayvanlarla dolaşmamak için hizmetçimi Loid ajantasına gönderdim ve bu esnada civarda bulunan sebze bahçelerini dolaştım. Bunlar Tarsus'dakilere nisbetle küçük ve sulama itibariyle de daha fakir idiler. Ağaçların büyümesi de zayıftı ve bundan toprağın uygun olmadığı anlaşılıyordu. Yalnız sulamaya ihtiyaç duymayan fıstık (sakız) ağaçları birçok yerlerde gruplar halinde yükseliyordu.

Türklerin Ramazan ayı içinde bulunduğumuzdan o gün ancak akşam üzeri Ziya Paşaya hürmetlerimi arzedebildim. Mumaileyh tarafından pek iyi karşılandık. Bir Avusturyalıyı himayesine almaktan memnunluk hissettiği görülüyordu. Resmî tavsiyeler hakkında ricam üzerine gereken yazıların hazırlanmasını emretti.

Oruçluluk dolayısile yalnız geceleri ziyaretler yapılabildiğinden bundan sonra Kıbrıs'ta Nafi efendiden aldığım mektup ile (1), kendisini 1853 senesinde Gülek Yaylasında tanımış bulunduğum, Adana'nın en zengin ve ileri gelenlerinden Mennem (Mennan) Beye gittim; Kozanoğlu Ömer ve Yusuf Beylere tavsiyenameler aldım. Çünkü bunlar olmadan yarı müstakil bir vilâyete gidilemiyeceği bana söylenmişti (2). Görüşmemiz esnasında

(1) Dr. Koçi'nin kendisinden tavsiye mektubu aldığını söylediği Abdul Nafi efendi o zaman, Akdeniz adaları toplu rüsum memuru olarak, Kıbrıs'da oturuyordu. Müşarüleyhin Türk edebiyat tarihinde önemli bir mevkii vardır. Babası Hacı Mehmet efendi müderris ve Adana müftüsü olması dolayısile Nafi efendi iyi tahsil görmüştü, çok kültürlü bir zat idi. Bu sebeple devlet hizmetine alınmış ve Halep, Şam, Bağdat defterdarlıklarından sonra Bosna ve Resmo mutasarrıfı olmuş; müteakiben de Musul ve Elâzığ valiliklerine tayin edilmiştir. H. 1308 de Haccışerif'de vefat etmiştir. Taif'de medfundur.

(2) Dr. Koçi bu hususu Kozan Oğlunun oturduğu Belan Köye seyahatinde daha etraflı olarak şöyle izah eder: Kozanoğlu Ömer Bey yaman bir despottu. Birkaç gün evvel akrabalarından 6 kişiyi öldürtmüştü. Bize de iyi nazarla bakılmadığı için ayni akıbete uğrayacağa benziyorduk, bu sebeple çok endişe duymuş ve korkmuştum. Nihayet akşam üzeri Bey geldi ve beni mahkeme odasının yanındaki çınar ağacının altına çağırttı. Memleket resimlerini aldığımdan dolayı beni azarlayarak bir casus olduğumu ve kendimi müdafaa etmekliğimi emretti. Savunmam bakımından fermana hiç bir ehemmiyet verilmedi.

Adana'dan doğru Maraş'a varılıp varılamıyacağı bahsini açtığım zaman Mennan Bey kendisinin oralarda tanıdıkları bulunduğu halde bu gezinin yapılmasını tavsiye edebilmek için büyük cesaret lâzım geldiğini söyledi. Bu vaziyet karşısında Kassan Oğlu (1) mıntakasında bana yol göstermek üzere güvenilir bir adamın maiyetime verilmesini rica ettim. Ertesi gün için altı süvarinin refakatinde Misise seyahatim kararlaştırıldı.

23 Nisan 1859 da eşyam hazırlandıktan sonra şehrin güneyinde bulunan meşe ormanlarından Misis'e gitmek arzusunu izhar ettim; zira bu mıntıka eski birçok Kilikya şehirlerinin harabelerini ihtiva ettiği için bilhassa enteresandı. Bunun üzerine Mennan Bey beni vaktile Mallos Kâhinliğinin bulunmuş olduğu ve şimdiye kadar hiç bir Avrupalının giremediği Ceyhan nehri mansabının civarını ziyarete teşvik etti ve Akdam köyündeki ikametgâhını istifademe bırakmak istedi. Fakat bu plâna karşı Vali Paşa mezkûr mıntıkanın bahusus bu mevsimde bir takım eşkiyanın mevcudiyeti dolayısile tehlikeli olacağını söyledi. Bu sebeple steplerden geçerek Misiste Postacı

Yalnız dostum Mennan Beyin tavsiye mektubu gözden geçirildi ve fakat okunmadı. Sonradan öğrendim ki yüksek tabakadan 40 kişi okumak bilmezmiş.

Birçok suallerden sonra 1853 yılında annesinin göz hastalığını tedavi ettiğim Mennan Bey ailesi ile tanışıklığım üzerinde duruldu ve Mennan Beyin kardeşi Nafi Efendi ile Kıbrıs'da beraber bulunduğumu da anlatınca Bey orada duranlara : Bu bizim misafirimizdir, casus değildir dedi. Biraz sonra mahkeme odasına getirilen güzel yemekler durumumun iyileşmiş olduğunu gösteiryordu.

(1) Dr. Koçi, Kozan kalesinin bulunduğu dağ için Kozan ismini kullandığı halde Kozanoğullarına Kassan Oğlu demektedir.

Bekir Ağaya varmak üzere öğle sonu saat ikide hareket ettik ve Seyhan köprüsü üzerinde bize katılacak olan süvarileri bulduk. Üç saatlik bir yolculuktan sonra bir tepeye vardık ki, (Çaltepesi olacak; çünki eski Misis yolu buradan geçerdi.) bunun etrafında iki ayrı cinsten müteaddit ceylan sürüleri otluyordu.

Akşamın geç vakti yörüklerin çadırlarında canlı bir kaynaşma görüldüğünden yolculuğa dikkatle ve bütün sessizlik içinde devam edildi. Çünkü memleketi iyi tanıyan kılavuzlarımız üzerimize bir hücum yapılabileceğinden endişe etmişlerdi. Adana'dan itibaren beş saatlik sıkı bir yürüyüşten sonra Ceyhan'ın gümüş renkli sahili göründü ve karanlıkta Misis köprüsü geçilerek postacının çadırına varıldı. Adet veçhile selâmlar verilip kahveler içildikten sonra Postacıbaşıdan beni sabahleyin erken Nur dağında iyi bir yere götürmesini istedim. Vali Paşa fermanında benim dağda emniyet altında bulundurulmamı emrettiği için, bu civarda yerleşmiş olan düşman kabileler dolayısiyle, beraberimde beş süvari ile bir o kadar yaya muhafız almaklığım lüzumu belirdi.

Yumurta paskalyasının birinci günü sabahleyin ovanın çiğli otları üzerinden geçerek meşhur Lokman Hekimin bitkiler dağına yöneldik. Adanaya doğru uzanan geniş ovanın manzarası bu mevsimde çeşitli renklerle pek câzipti. Üzerlerinden beyaz dumanlar çıkan Türkmenlerin siyah çadır grupları yemyeşil ovayı canlandırıyor ve etrafta keyifli otlayan öküz ve manda sürüleri bağrışarak dolaşıyordu. Bütün bunlar şark baharının meydana getirdiği taze hayatın bir tablosunu teşkil ediyorlardı.

25 Nisan sabahı saat 6.30 da Nur dağına çıkmaya başladık. Saat 10.30 da yırtılmış elbiseler ve bereli ellerle da-

ğın yuvarlak tepesine varmış bulunuyorduk. Bilgin Lokman hekim buralarda pek çok tıbbî nebatlar toplamıştı ve Çukurova halkı bu dağda bütün hastalıkları tedaviye gerekli bitkilerin bulunabileceği fikrinde idiler. Bu gibi ilâçlık otları tekrar keşif saadetine erecek ilk yabancı olduğum için onları bulmak hususunda hiçbir gayreti eksik etmedim. Bununla beraber kanaat getirdim ki, bu dağın tıbbî nebatlarla bezenmesi bakımından, şöhreti büyütülmüştür.

Kalker kayalar üzerinde yakalandığımız kavurucu susuzluk bizi aşağıda bulunan pınar başına gitmeye acele ettirdi. Bu konak mahallimize dönerken yakındaki çadırlarda bir gece evvel öldürülen bir Leopard'ın bulunduğunu öğrendik. Hayvanın postunu aldırmak üzere yolladığım adam bunun biraz evvel Adanada Ziya Paşa'ya gönderildiği haberini getirdi.

26 Nisanda konak yerinin etrafında yaptığımız gezide Ceyhan Ovasında dağlara çekilmeyi âdet edinmiş olan yabanî domuzlara rastgeldik. Buralarda keklik çok bulunuyor ve fakat ötücü kuşların azlığı nazarı dikkati çekiyordu. Birgün önce bu pınar başından Adana'ya doğru ovanın resmi yapılmıştı. Manzara şu idi: Batı ufkunun sağ cihetinde Adana önündeki tepeler görünüyor ve arkada Misis ile Kufer bina (Havraniye) birbirine köprü ile birleşiyordu. Nehrin aşağı mecrasına doğru ilerde Kapılı, Rega ve Turak gibi küçük köyler bereketli ekin tarlalariyle çevrilmişti. Güneyde nehrin ufukta kaybolduğu noktada Nur dağları gurubu Cabbar Dede üzerinden denize iniyordu. Bunun arka tarafının ortasında da büyük Akdam köyü bulunuyordu. (Ogün akşam postacıbaşının yanına dönen Koçi Misis bahsinde söylediğimiz veçhile 27 ni-

sanda başlayan yağmur dolayısiyle burada bir eve yerleşmiştir.)

28 Nisanda ilkbaharın geçici yağmuru toprağı az ıslattığı için Ceyhan nehrinin aşağı sol kıyısında bulunan ormanı dolaşmak mümkün oldu. Sekiz süvarinin refakatinde köprüyü geçtikten sonra büyük bir pınarın başında kurulmuş bir Türkmen kampının yanına geldik. Nehrin sahilini, sık sık rastlanan kavak, söğüt ve ılgınlar gölgeliyordu. Toprak ümüsce çok zengin idi ve bereketli bir mahsul taşıyordu. Üç saattan fazla bir yüryüşten sonra içinde Cabbar Dede denilen bir Türk tekkesi ve camiinin bulunduğu seyrek meşe ormanına geldik. Çevresi yedi mil olan orman denize kadar uzanıyor ve Bozağaç ismiyle anılıyordu. Meşeler esas itibariyle Pyrami cinsinden idiler. Bununla beraber İnfesctora ve Palastina meşelerine de çok tesadüf ediliyordu.

Cabbar Dede tekkesinin güneyinde Nur dağlarının en son tepesi ovaya doğru alçalıyor. Bunun üzeri tamamiyle ormanla kapalıdır ve tekkeye âit olan güzel çayırlar vardır. Bu tepenin altında, ağaçların gövde kalınlığı bir buçuk metreyi bulan heybetli meşe ormanı ile, burada arazi mukaddes sayıldığı için, saatlerce uzak köylerden ve göçebe kamplarından getirilen cenazelerin defnedildiği geniş mezarlık bulunuyordu. Ceyhan'ın sol sahilinin bütün güvensizliğine karşılık bu taraf emindi ve bu semtte herkes korkusuzca oturabiliyordu. Çünkü tekkenin civarı en vahşi göçebeler tarafından bile mübarek olarak tanınmaktadır. Dönüşte orman hududuna yakın dağın tepesindeki bir kaya çıkıntısı üzerinde Haçlılar tarafından yapılmış olması lâzımgelen büyük bir şatonun kalıntılarını gördüm. Sayısız kuşların tünediği Ceyhan'ın bataklık kıyı-

larında bir silâh sıkışda yüzlerce yabanî ördekler ve kazlar uçtular. Domuz okadar fazla idi ki bunlardan bir çok sürüler kaçırdık.»

(Koçinin seyahatnamelerinde sık sık ismi geçen Mennan Bey büyük dedemizdir. Merhumun gerek Yüreğir ovasının kültür altına alınmasında ve gerekse iskânında bir hayli hizmeti sebkat etmiştir. Filvaki kendisi o zamanlar tamamiyle hâli denecek derecede boş olan Adana ovasında, Akdam-Terkeşen, Boğalı-Kestel ve Bulduk (1) aile çiftliklerinden maada Tanrıverdi, Zeytinli köylerinde de arazi satın alarak müteaddit ziraî işletmeler kurmuş ve Akdam-Terkeşen yanındaki Danişmend ve Kızıltahta köylerine Türkmenlerin ve Yemişli köyüne de Karakayalı aşiretinin yerleşmesine çalışmıştır. Nitekim son zamanlara kadar Akdam gibi Kızıltahta ve Danişmend köylerinin cami ve ev yerleri Mennan Bey namına okunmakta idi. Yemişli meselesini de bu köye ilk mektep inşası için 1936 senesinde Halkevi başkanı sıfatiyle gittiğim zaman tesadüfen öğrenmiştim. Benimle beraber Sosyal Yardım ve Köycülük Komitesi arkadaşlarımızın da çiftçi Bay Mehmed Menzi'nin davetlisi olarak yaptığı bu gezide Dr. Cevad ve İsmail Hakkı Somay tarafından hastaların muayeneleri yapıldıktan sonra Yemişli'nin kuruluş bahsine geçilmişti. Mecliste Allah rahmet eylesin Urlu Mehmed Ağa da vardı. O vakitler köyün en yaşlılarından bulunan Mehmed Ağa bize Karakayalı aşiretinin Yüreğir ovasına iskânında Mennan Beyin ricasını kıramıyan aşiret reisinin

(1) Adana şeriye mahkemesi kararlarından öğrendiğimize göre Bulduk çiftliğini de Mennan beyin dedesi Hacı İshak efendi 1829 senesinde Ohanis oğlu Dunepit ve kardaşı Artin'den satın almıştır.

hayli güçlüklerle karşılaştığını söylemişti. Büyüklerinden dinlediğine göre: «Çünkü o zamanlar bu taraflar hep sazlık ve bataklık imiş. Sıtma o kadar çokmuş ki, hububat hasadı için yazın köyde kalan gençlerden bir kısmı hastalıktan kurtulamıyarak ölürlermiş. Bu sebeple aşiret göçmeden evvel anaalar ve gelinler düven sürecek delikanlıların kefenlerini hazırlarlarmış.»

Mehmet Ağa bunları anlatırken merhum, teessürlerimizi yüzlerimizden okumuş olacak ki, burada sözünü kesmişti. Kendisi benim kimlerden olduğumu bilmediği için Mehmed Ağa demiştim; bu Mennan Bey nasıl adammış?

— Evlâd ben küçüktüm, onu tam hatırlayamıyorum; amma oğlu Kasım Bey iyi insandı. Bize Akdamdan tohumluk ve yeyintilik buğday verir ve biz de güzel bir mahsul alırsak ertesi yıl kendisine iade ederdik. Böyle bir insanın babası kötü olmasa gerektir cevabını vermişti. Arkadaşlar gülüşmüşler, Mehmed Ağa baltayı taşa vurmadın demişlerdi. Bunun üzerine mübahaseyi derinleştirmiş ve öğrenmiştik ki, Karakayalı'ların Yemişli köyüne yerleşmeleri bütün aşiretin o civara gelmesine sebep olmuş ve bu suretle Güney Yüreğir ovası şenlenmişti.

Mennan Bey 1864 senesinde vefat etmiştir (1) ve şimdi Adanada Donatım Kurumu atelyelerinin bulunduğu, Hacıali Ağa tekkesi aile mezarlığına defnolunmuştur. Sonradan buranın Belediyece kaldırılması sebebiyle de me-

(1) A. Mennan Bey Şiripençe'den ölmüştür. Babası Hacı Mehmet Efendidir; Dedesi Hacı İshak Efendi Hacı Hüseyin Efendinin oğlu olup onun da babası Hacı Ali Ağadır, ki bu zat hakkında tarihi konumuzla ilgisi dolayısiyle, ilerde bahis geçecektir.

zarı Asrî Kabristana nakledilmiştir. Eski mezarının kitabesi Adana müzesinde mahfuzdur.)

Yukarıda verdiğimiz uzunca izahattan görülüyor ki, Adana ovasının ziraati 19 uncu asrın ikinci yarısından sonra, perişanlık bakımından şehir ve kasabalar civarına da sirayet edecek kadar kötüye gitmiştir. Bu feci durumu, 1935 senesinde dinlediğim, yaşlı meslek sahiplerinden nakledelim :

«Ovadaki arazinin şimdikine nisbetle ancak yedide biri işlenirdi. Bunların çoğu da Tarsus toprağında idiler. Yüreğir ovasında Tuzsuzoğlu Kilise köyünden başlayarak Seyhan'dan Ceyhan nehrine bir hat çekilecek olursa Tokuç ve Terkeşen cenubunda kalan kısımlar Karataşa kadar hemen hemen tamamiyle boştu (1). Doğuda ise İncirlik köyü ile Misis arasındaki arazi de hâli idi. Kuzeyde Adana şehrini biraz geçtikten sonra Yeni İstasyondan itibaren fundalıklar ve murtluklar (Mersin nebatları) başlardı. Bugünkü kadar bahçeler yoktu ve meyve çeşitleri de azdı. Meselâ Trabzon hurması, mandalina ve iyi cins

(1) Bu malûmatı, daha eski olmakla beraber, Adana Şeriye mahkemesi sicilleri de teyid etmektedir. Ezcümle 1766 senesinde bir vergi tarhı dolayısiyle Yüreğir köylerinin isimlerinin yazılı bulunduğu defter 40, sahife 50 de Yüreğir ovasının güney ziraat hududunu (Hacı Hasan ve Yüzbaşı hariç) Tuzsuzoğlu Kilise, Cine, Tokuç ve Terkeşen köylerinin sınırladığı görülmektedir. Mezkûr kayda göre o zamanlarda bu hattın aşağısında çiftçilik yapılmadığı ve kuzeyinde ise şimdiki köylerden: Kara Ahmetli, Gülhaver (Kilavur), Taşçı, Deniz Kuyusu, Mihmandar Şahin Ağa Kilise, Paşalı, Çanakçı, Araplar, Şıh Murat, Dursunlu, Kayarlı, Ağbenli, Ağzıbüyük, Dedepınarı, Alikocalı ve İnnaplının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan Maada : Kâfirkıran, Cennet, Hocakent, Gökçedağ ve Karabük gibi enterasan köy isimleri geçmektedir.

erikler yakın zamanlarda getirilmişlerdir. Meyvelerden mamık eriği boldu ve ziraatta arıcılığa fazla önem verilirdi. Çünkü şeker Mısır'dan ithal edildiği ve kilosu (6) kuruş gibi fahiş bir fiyatla satıldığı için tatlıcılar hep bal kullanırlardı. Ezcümle büyük bir kadayıfçının senede 3000 kilo bal sarfettiği vaki idi. Firenk patlıcanı denen domates 1860 tarihlerine doğru Adana'ya getirildiği zaman mekruh sayılmış ve bunun pişirildiği kapları kalaylattıracak kadar bazı kimseler taassup göstermişlerdir.

(Bu taassuba sebep olan cehaletin diğer hazin bir misâlini de 1884 seensinde Diyarbakır vilâyetinin resmî yıllık dergisi (salnamesi) vermektedir. Bu salnamede dişi akreplerin gübre ve kireçten hasıl olduğu yazılmakta ve yalnız dişi yaratılmış bulunan akreplerin köstek denilen karaböceklerle birleşerek yavru meydana getirdikleri ve mamafih patlıcan tohumundan dahi akrep husule geldiği rivayet olunur denmektedir.)

Yukarıda fazla sarfedildiğini bildirdiğimiz bal istihsali için ovada arıcılığa pek ehemmiyet verilmişti. Arıcılardan bir çoğu fazla bal almak ve eşek arısından kurtulmak için beygirler ve develer sırtında arı kovanlarını Sarıçama götürürlerdi. Yalnız burada 20 bin kovana kadar öşür satıldığı olurdu. Ziraat umumiyetle ortakçılık ile yapılırdı. Çünkü sermaye kıttı ve asayişsizlik ve yolsuzluk çiftlik sahiplerine iş başında bulundurmayı güçleştirirdi. İşletmelerde muntazam evler yoktu. Çiftçi başılar (kâhyalar) ahır sekisi denilen yüksekçe bir yerde hayvanların yanında yatarlardı. Köylerde fırın nedir bilinmezdi ve Şepit adı verilen ekmekler saç üzerinde pişirilirdi. Ziraati en fazla yapılan mahsul hububat ve yerli koza (kapalı pamuk) ile karışık olarak ekilen susamdı. Amerikan cinsi pamuk 1885 büyük kurağından sonra tohumluk için

hükûmet tarafından Mısır'dan getirilerek üretildi. Bu tohumluklar çiftçiye parasız olarak dağıtıldığından bu pamuğun ismine iane denildi. Hububattan en fazla buğday ekilirdi ve bunlar da esas itibariyle yerli cinsi idi. Az olarak ziraat edilen arpa da Vakit ve Dıvrak diye ikiye ayrılırdı. Kıbrıs buğdayı gibi şimdiki arpa (Dıvrak) İbrahim Paşa tarafından getirilmişlerdir. Ekinin biçilmesi tamamiyle el ile (orak ve tırpanla) yapıldığı için hasat zamanını uzattığından erken yetişen bu cinsler çeftçinin çok işine yaramıştı. Bir vakitler keten tohumu da fazla ekildi ise de (1) sonraları kınacık (pas hastalığı) yüzünden bunun ziraatinden vazgeçildi.

Çiftçilik genel olarak Türklerin elinde idi. Rum ve Ermenilerden bazılarının çiftlikleri var idiyse de bunlar daha ziyade mahsulden mahsule ödenmek üzere sermayelerini yüksek faizle işletmeyi tercih ederlerdi. Ziraat Bankasının esasını teşkil eyliyen menafii umumiye sandıkları kurulduktan sonra yüzde altı faizle ve on seneye kadar zürraa ödünç para verilmeğe başlandı ve çiftçi biraz bu muhtekirlerin elinden kurtuldu.

O zamanki işçiler arasında şimdikinden fazla olarak şu âdetler vardı :

Düvencilerden ilk evvel işini bitirenler komşu köylere giderler ve hasatta gecikenlere deblek (darbuka) çalarak onlarla alay ederlerdi. Kara sabanla yapılan felhandan sonra ayrık ve geliç gibi kaçıntı otların köklerini yalaklar açarak çıkaran Malatyalı belciler bu muzır nebatları tamamiyle yok ettiklerini isbat için, yeraltı suları ya-

(1) Eskiden ziraatine büyük ehemmiyet verilen ketenin Çukurova'da tekrar fazla ekilmiye başladığı tarih ondokuzuncu yüzyılın ortalarına rastlamaktadır.

kın olan tarlalarda, açtıkları çukurları suya kadar indirirler ve oradan bir tas su doldurup çiftlik ağasına sunarlardı. Tutmalar (yanaşmalar) ise hayvanları kendi malları sayarlar ve keselerinden ödemek suretiyle mavi boncuk ve ziller alarak bunlar ile süslerlerdi. Köylere ve çiftliklere hayvanla gidilir, nakil işleri de hep beygir ve develerle olurdu. Köylerde kağnı arabası ilk defa 93 (1877) Rus Harbinden sonra gelen muhacirlerde görüldü. 1880 tarihlerinde de bunun yerini bugünkü iki tekerlekli araba aldı. Bu araba da Tarsus'tan getirilmişti.

Ovanın esaslı iskân işi Vali Halil Paşa (1) tarafından ele alınmıştır. Bu zat iskân davasını başarabilmek için yörüklerin çadırlarını yırttırıp huğlarını yaktırmış ve böylece Türkmenleri ev yaptırmaya zorlamıştır. Büyük güçlüklerle bu mesele halledilinceye kadar Terkeşen gibi eski köylerin etrafı bile ormanlarla kapalı idi. Nitekim şimdiki Eğriağaç, Kızıltahta ve Kesmeburun köyleri tarafı, Ceyhan nehrinin sağında meşeler ve solunda boz ağaçlar olmak üzere sık ormanlıktı. (Merhum Hacı Hafız Özşahinden ve Kesmeburunlu Süleyman Ağadan dinlediğim bu hatıralardan başka diğer yaşlı çiftçiler arasında rahmetli İsmail Karadayı da: Kepik isminde Hacınlı (Saimbeyli) bir Ermeni çerçisinin 1850 tarihlerine doğru Ge-

(1) İzzet Paşa Zade Halil Paşa 1867 senesinde Mutasarrıf iken Adana'da çıkan büyük bir yangın şehrin birçok semtini tamamen harap etmişti. Bu yangından sonra sokaklar tanzim olunmuş ve bu imar işinde gösterdiği hizmete mukabil Maraş Adana'dan ayrılarak ilimizin valiliği kendisine verilmiştir. Bilvesile şurasını arz edelim ki, Maraş eyaleti 1765 senesinde Adana'ya bağlanmıştır. Şerî mahkeme sicillerinden defter 40, sahife 138 ve 139 dan öğrendiğimize göre o zamanın valisi Ruşen Abdi Paşa idi.

misura köyünden Çotluya kadar uzanan tepelerde güneş görmeyen meşe ormanlığından geçerek gitmiş olduğunu söylediğini ve kendisinin de sonraları bu sırtlarda (91) ceylânı bir arada saydığını bana anlatmıştı. Merhum babamız B. Zeki Ener ise ayni yerlerde bir çok defalar tazılarla ceylân avladıklarını ve 1895 senesinde Hamidiye (Ceyhan) kaymakamı bulunan pederi Kasım beyi ziyarete giderken yol boyundaki ekin tarlalarında sık sık bu güzel hayvanlara rastladığını bize nakletmişti.)

O zamanki ziraat âletlerine gelince: Bunların en mühimmi emektar karasabandı. Çünki bütün felhan (nadas) işi kara sabanla yapılırdı. Bu ziraat âletinin, her biri ortalama beş kilo ağırlığında, dört çeşit uç demiri vardı. Bunlardan sivri burun ile bor (dinlendirmeye bırakılmış) tarlada kış yağmurları müsaade edince felhan işine başlanırdı. Bu ameliye çiğit (pamuk tohumu) ekilinceye kadar iki üç defa yapılır ve pamuk ekimi bitince de bir kere daha tekrarlanırdı. Bundan sonra ise söğüt yaprağı denen uç takılır ve Haziran ayından itibaren tarla dört defa bununla sürülürdü. Bunu takiben de kırlankıç kuyruğu ismi verilen uç takılır ve Eylûlun ortasına kadar aynı toprak üç sefer bu demirle işlenirdi, ki bu üç çeşit uç demiri ile tarla on defa aktarılmış olurdu. Bu tarihten sonra da Ekim ayında son ameliye yapılırdı. Bu nihaî sürme topraktaki kındırga ve çeti gibi arsız otları kesip imha etmek içindi. Şayet bütün bu işlemlerden sonra tarlada ayrık ve geliç gibi muzir nebatlar kalmışsa onlar da kötenciler (karasaban yanaşmaları) tarafından derince çıkarılırdı. Bor felhanı denen bu nadasa buğday ekilmesi doğru bulunurdu. Mamafih bazı çiftçiler bu felhanı kışın da bir defa daha aktararak pamuğa bırakırlardı. Yalnız bu son şekil zayıf topraklarda tatbik edilirdi. Zira kuvvetli ara-

zide buğday ekmek suretiyle tarla biraz yordurulur ve böylece pamuğun dellenmesi (meyve yerine dal salması) önlenirdi. Buğday ekilen bor nadası ertesi kış bir iki kerre kara sabanla tekrar sürülür ve yerine pamuk ekilirdi, ki hububat münavebesiyle bu felhan 6-7 sene için kâfi görülürdü. Bu sistem nadas için bir tutmaya altı öküz ayrılır ve bununla nihayet kırk dönüm felhan çıkarılabilirdi.

(Amerikalıların Dry Farming dedikleri toprak hafri ameliyesine uyan bu eski usul nadas toprağın gönenini (rutubetini) muhafaza bakımından çok elverişli idi. Zira bu felhanda son defa keser ağzı ile aktarma yapılırken dahi demirin ucundan yaş toprak çıktığı görülürmüş.)

Bor felhanından başka ikinci bir nadas daha vardı, ki bu da firez felhanı ve şemsi idi. Bunlar da şu şekilde olurdu :

Arpa biçilir biçilmez tarla derhal sivriburun ile aktarılmıya başlanır ve topraktaki rutubetin verdiği imkân nisbetine göre diğer uçlarla beraber bu ameliye beş defa tekrarlanırdı. Şayet çiftçinin firez felhanı denen bu nadası çıkarmaya da kuvveti yoksa bu iş üç sefer yapılırdı, ki buna da şemsi denirdi. Firez felhanı şemsiden daha iyi olmakla beraber bor nadasına nisbetle az mahsul verirdi. Ve bu sebeple de makbul sayılmazdı.

(Bu eski sistem nadaslarda baş rolü oynayan karasabanın ne zaman Adana'ya geldiği belli değildir. Bunun da hububat hasadı işinde kullanılan düven gibi Asûriler devrinden beri ova ziraatinde kullanıldığına şüphe yoktur. Hatta Birinci Tiglatpileser'in (hükümranlığı M. Ö. 1110 1078), kitabımıza koyduğumuz fotografiden anlaşılacağı üzere, islah edilmiş toprak hafir aletlerini bütün Asur memleketlerinde tamime çalıştığı dikkat nazara alınırsa daha eski tip diyebileceğimiz bizim emektar karasabanın

Hititler zamanından beri Çukurova'da istimal olunduğunu söyliyebiliriz.)

Diğer ziraat âletlerinden (üç demirli) yi 1875 yılında Taşçı çiftçilerinden Salih efendi icad etmiş ve Tarakçı namındaki bir ustaya yaptırmıştır. 1879 da gelen ilk orak makinesini Mennan Bey zade Kasım Bey almış ise de ağır olduğu için çalıştıramamıştır. Çifte kazanlar (buharlı nadas makineleri) 1881 senesinde Vali Abidin Paşa'nın delâletiyle Menâfi Sandığı tarafından getirildi ve bunları iki yıl müddetle Bağdatlı Kadir Efendi kiraladı. Küçük hayvan pulluklarını İplikçi adındaki bir tüccar ithal eyledi. Harman makinesi de (batöz) 1890 tarihinde Tuzsuzoğlu Kilise köyünde çalışırken görülmüştür. Bunun markası Marşal idi.»

20 NCİ YÜZYILIN BAŞLANGICINDA

ADANA ŞEHRİ VE OVASI

Şehircilik ve ziraat bahsimizin son kısmını teşkil eden bu zamanlar hakkında bize esaslı malûmatı Dr. Şaffer vermektedir. 1900 - 1901 senelerinde Bölgemizde tetkikler yapan bu değerli âlim Adana'nın o vakitki halini, Ovasile beraber Halkını şöyle anlatmaktadır :

«Adana şehrinin takriben 45 bin nüfusu vardır. Vilâyetin Valisi burada oturur. Yüksek askerî ve Adalet makamları da burada bulunurlar. Adana ticaret ve endüstri bakımından Tarsus ve Mersinden geridir. Eski bir isme sahip olan Adana, Suriye Krallığı (Selökidler) zamanında Seyhan kenarındaki Antakya diye anılırdı. Son yıl içerisinde şehrin çehresi değişmeye başlamıştır. Döşenmiş yolları ile iki katlı evleri buraya bir belde manzarası vermektedir.

İstasyon (Eskiistasyon) yakınında güzel bir mahalle kurulmuş ve şehrin kenarında bahçe tesisleriyle Anadoluda eşine tesadüf edilmiyen yeni bir hükûmet konağı yapılmıştır (1). Tarihî bakımdan enteresan olarak ve inşası kısmen İmparator Jüstianusa dayanan Seyhan üzerindeki Taşköprü vardır. Birkaç küçük ve fakat güzel kapıları ve

(1) Son zamanlarda bazı tadiller gören hükûmet konağı Bahri paşa tarafından yaptırılmıştır. Mumaileyhin Adana valiliği 1897-1908 yıllarına rastlar.

tezyinatı bulunan camileri ziyaret edilmeye değer. Tarsusta olduğu gibi burada da eski şehrin bakiyelerine rastlamak mümkün değildir. Çünkü Doğu ile Batı arasında geçit noktası üzerinde bulunması dolayısiyle Adana daima harplere sahne olmuş ve sık sık tahrip edildiği için bu enkaz daima kullanılacak yerler bulmuştur.

Adana münakale bakımından oldukça ehemmiyeti hâizdir. Zira Sis - Feke, Misis - Yersuvat, Osmaniye (1) - Maraş ve İskenderun - Haleb kervan yolları buradan başlar. Şehrin batısında tepelere kadar uzanan bağ ve bahçeleri vardır. Yazın buraları sayfiye olarak kullanılır. Bugün bir ekonomik ehemmiyet taşımıyan bu vilâyet merkezinin bilhassa Konyaya kadar gelen Anadolu - Bağdad demiryolu tamamlandıktan sonra kısa bir zamanda çok büyük bir kalkınma göstereceğine şüphe yoktur. Şehir denizden 20 metre yüksektir ve nisbeten sıhhidir. Buranın yazı pek sıcak ve kurak olur, kışları ise can sıkıcıdır. Aladağ'a nefis bir bakışı olan köprüden geçildikten sonra iki büyük nehrin meydana getirdiği hakikî Çukurova başlar. Mansabı Adana'ya 48 kilometre mesafede bulunan Seyhan ırmağı ancak küçük yelkenlilerin seferine müsaittir. Bunun şehir içinde kıyıları güzeldir. Buralarda birçok evler, kahveler, bahçeler ve su değirmenleri vardır.

(1) Yarsuvat Ceyhan'ın ilk adıdır. 19 uncu yüzyıl sonlarına doğru süratle gelişmeye başlayan bu kasabamızın bir vakitler doğusunda insanı şaşırtacak kadar geniş ormanlar bulunduğunu ve bunların içinde de antik şehir harabelerinin mevcut olduğunu Dr. Şaffer nakletmektedir. Sis'in takriben 3500 nüfusu olduğunu belirten Doktor, Osmaniye hakkında ise şu kısa bilgiyi vermektedir: Bu yerin ekserisi yakın ormanlarda tahtacılık yaparak iş bulan, 700 kadar sâkini vardır. Sancak merkezi Yarpuz'a giden işlek bir kervan yolu Osmaniye'den geçer.

OVAYA GELİNCE :

Adana'nın etrafındaki ova bereketli hububat ve pamuk mahsulü verir. Fakat bu ova pek çıplaktır. Vaktiyle Avusturyalı nebatat mütehassısı Dr. Kotschy'nin Türk muhafızlariyle girmeye cesaret edemediği büyük meşe ormanlarından ben bir eser göremedim. Keza Bebeli sırtlarında bir zaman var olduğu söylenen sık ormanların da ben ancak izlerine rastlayabildim.

Ovanın iklimi Süptropik memleketler karakterini andırmaktadır. Buranın yıllık ısısı 21 santigrad olup kendisinden 6 derece aşağıda bulunan Kahire iklimine yaklaşır. Kışların zengin yağışlı geçmesine mukabil yazlar çok sıcak ve kuraktır. Bu mevsimde termometre 45 dereceye kadar yükselir. Mayıs ayında birdenbire basan sıcaklar başlayınca halk ovayı terkeder ve kışlak denilen köylerinden hayvan sürüleriyle yaylalara çıkar. Yazın ovada durmak gayri sıhhîdir. Çünkü burası doğunun en fazla sıtma bölgesidir. Bugün anlaşılmıştır ki, sivrisineklerin Anofel cinsi sıtmayı taşıyor ve aşılıyor. Bizim doktorların son senelerde vardıkları bu neticeyi buranın yerli halkı çok eski zamandanberi bilmekte ve gereken korunma tedbirlerini almaya çalışmaktadır. Meselâ; bahçeciler, rutubetli sebzeliklerde dolaşan sineklerden kurtulmak için, sırıklar üzerinde yüksek çardaklar kuruyorlar ve geceleri burada sımsıkı örtünerek yatıyorlar. Ben de Çukurova'da yazın açıkta veya çadırda olsun yattığım zaman cibinlik altında uyumak suretiyle hiçbir vakit Malaryaya tutulmadım. Bu hastalık yerlisi için de, Avrupa'lısı için de birdir. Mersin'de birçok Avrupalılarla tanıştım ki, bunlar senenin hemen her mevsiminde sıtma-

dan muztariptiler. Bu salgın hastalığı önlemek için nehir yataklarını düzeltmek ve bataklıkları kurutmak her halde çok faydalı olacaktır. Bu yönden epeyce projeler yapılmış ve tâ Mısırlıların bu memleketi işgal ettiği zaman İbrahim Paşa tarafından 1838 yılında bir plân hazırlanmıştı. Fakat bunlar hükûmetin ve halkın alâkasızlığı yüzünden tatbik edilememiştir.

Ovanın nebatları tamamiyle suptropik iklim bitkileridir. Burada hurma ağaçlarından tutunuz da Mersin ve Ağı çiçeklerine (Zakkum) kadar daima yeşil kalan nebatlar vardır. Bol sulanan yerlerde nar, portakal, limon ve yenidünyalar gayet iyi yetişmekte ve bahçeler büyük alanları kaplamaktadır.

Ovanın vahşi hayvanları arasında Ceyhan nehrinin deltasında bulunan Cungullar'da sık sık Parslara rastlanır. Yerli halkın elindeki iptidaî silâhlarla bu kaplanların heyecanlı ve çok güç olan avı az yapılmaktadır. Buna mukabil Avrupalılar bu işi büyük bir merakla tatbik ediyorlar. Evvelki senelerde bir İngiliz av kunpanyası yatlariyle sahile gelerek zengin avlarda bulunmuşlardır. Lâkin içlerinden büyük bir şahsiyetin bir Pars tarafından parçalanması üzerine bugün bu ziyaretler durdurulmuştur. Kaplan avı sürek halinde tertiplenmekte ve kıymetli postu için yapılmaktadır. Bunların derileri yerine ve yaşına göre on liraya kadar satılmaktadır. Ceyhan nehrinin tepelik sırtlarında yabanî kediler vardır. Domuzlara her tarafta bol bol tesadüf edilmektedir. Bunlar geceleri sürüler halinde tarlalara inerek ekinlere zarar verirler. Ovada en fazla çakal bulunur. Bu hayvanlar, insan sesine benziyen ve çocuk ağlamasını andıran bağırışlarile, yiyecek

bulmak için köylerin ve çadırların yanlarına kadar sokulurlar.

Ovada tilki ve kurt olduğu da söylenmektedir. **Kurt isminin Kürt ile bir münasebeti bulunduğunu ve Kürt adının Kurt'tan geldiğini ileri sürenler vardır** (1). Çukurovada hakikî kırmızı geyik pekaz olsa gerek. Buna karşılık yukarı ovada (Sarıçam ve Kozan taraflarında) ve her iki nehrin mansaplarında yağmurçalara çok rastlanmaktadır. Yerlilerin geyik dedikleri yaban keçisinden başka birşey değildir. Ovadaki step arazinin en fazla büyük av hayvanı ceylandır. Bunlar Türkler tarafından ehlileştirilerek de beslenmektedirler. Ceylanın Türk şiir sanatında büyük bir yeri vardır. Sevgililer ona benzetilirler.

Av kuşları arasında keklik, turaç ve bıldırcın çoktur. Irmaklarda ve denizlerde fazlasiyle balık bulunur. Fakat, Türkler balık yemedikleri için, kimse bunların avıyla meşgul olmaz. Sürüngenlerden bilhassa yılan çok vardır. Bazı yerlerde bu zehirli hayvan o derece fazladır ki meselâ bir Türk ata sözü : «Tarsus'un yılandan mahvolacağını» söyler.

HALK : Adana ovasının halkı ırk ve mezhep bakımından pek karışık ve çeşitlidir. Kasabalarda Türkler, Rum ve Ermeniler otururlar. Bir de Levant denilen zümre vardır, ki bu kelimeden Avrupa asıllı olup şarkta doğmuş ve büyümüş bulunanlar anlaşılır. Bunlar tamamile

---

(1) Çukurova'daki Kürtler için Alişan da Sissouan kitabının 28 inci sayfasında şu bilgiyi vermektedir. Kürtlerin Türkmenler ile çok yakınlıkları vardır. Bunların aynı ırktan olduğu söylenebilir. Fakat Kürtler Türkmenler gibi çadır altında oturmazlar, gezgin değillerdir.

Doğunun âdet ve an'anelerine uymuşlar ve alışmışlardır. Levantlar esas itibarile Rumlardır ve ticaret işlerinde oldukça bir şöhrete maliktirler. Mamafih, buranın ticaret hayatında en mühim rolü Ermeniler oynamaktadırlar. Bunlar toptancılık ve sarraflık işlerile uğraşırlar. Zengin olmak için pek mahirdirler ve kurnazlıkta Rumları bile atlatırlar. Şehirlerin başlıca serveti Ermenilerin elindedir. Rumlar kazandıkları paraların bir kısmını harcayarak tekrar halka iade ettikleri ve yaşayışlarını nisbeten yüksek kültürlerile hoş bir hale koydukları halde Ermeniler servetlerini saklamaktan başka bir şey yapmazlar. Ben birçok defalar zengin Ermeniler tarafından dâvet edildim. Bana ellerinden gelen misafirperverliği göstermek istemelerine rağmen söylemekten zevk duydukları büyük servetlerile hayatları kıyas kabul etmiyecek derecede acınacak bir haldeydi. Buna mukabil Rum ev sahipleri her fırsattan faydalanarak mahallin en iyi şeylerini misafirlerine sunmaktan ve şereflerine şişeler açmaktan büyük hâz duyuyorlardı. Bâbıâli'de Avrupa mümessillerine kafa yorduran Ermeni meselesi ne millî ve ne de dinîdir; ırk nefreti veya taassupla da bir alâkası olmayıp bilâkis doğrudan doğruya sosyal ve ekonomik bir dâvadır. Bunda da kabahat aç gözlü ticaret adamlarında ve bu gibi istismara müsaade eden Türk kanunlarındadır.

TÜRKLER: Şehirler halkının büyük çoğunluğunu teşkil eyleyen Türkler memuriyet hizmetlerinde ve ticaretle sanat işlerinde uğraşırlar. Büyük kasabaların pazarlarındaki dükkânların çoğu Türklerin elindedir. Bunların mertliği ve dürüstlükleri ecnebiler tarafından takdirle karşılanmaktadır.

Şehirler dışındaki Türkler çiftçi ve hayvan yetiştiricidirler. Âdet ve an'ane bakımından taşradaki Türkler İstanbuldaki hemcinslerinden farksızdırlar. Yalnız buralara az giren Avrupa kültürünün kötü tarafları oradaki kadar içki kurbanları verdirmemiştir.

Ovada bulunan göçebe halkın esasını ziraat ve koyunculukla uğraşan Türkmenler teşkil ederler. Bunların arasına sığır yetiştiren Yörükleri de katmak lâzımdır. Yörükler kışları ovada ve yazları dağlarda geçirmektedirler. Bunların kadınları daha serbestirler ve güç işlerde çalıştıkları için çarşaf giymezler. Yörük kadınlarının küçük yapılı olmalarına mukabil erkekleri çok güçlü ve kuvvetlidirler, tablo gibi güzel giyinirler. Kadınların elbiseleri ise pek sadedir. Ancak genç kızlar ekseriya gümüşlerle süslü cici fistanlar giyerler. Bilhassa Afşarlar'ın kızları son derece şık gezerler. Kuzey Batı İran'dan evvelâ Uzunyayla'ya ve sonra da Çukurova'ya göç eden bu Türkmen aşireti denebilir ki, memleketin en güzel neslini temsil etmektedirler.

Bütün Müslüman kabileler misafirperver olmakla beraber çekingendirler ve merasimli bir kabul gösterirler. Babıâliden aldığım tavsiye mektuplarını yalnız şehirlerdeki yüksek memurlara ibraz ettiğim halde köylüler daima maiyetimdeki zaptiyeler (jandarmalar) tarafından benim için ikaz olunurlardı. Muhtarın evinde veya köy odasında kaldığım vakitler hiçbir zaman merasimden uzak tutulmadım. Yatağımdan kalkmadan önce köyün ileri gelenleri ocaktan kapıya kadar derecelerine göre sırlanırlar ve beni hürmetkâr, utangaç tavırlarile gözlerinden kaçırmazlardı. Yemek zamanlarında ve tarlada veya odada ça-

lıştığım esnada etrafımda daima köylüleri bulurdum. Geceleri emniyetimi kendi vücutlariyle korumak için ihtiyarlardan bazıları kapının önünde yatarlardı. Bunun için mümkün olduğu kadar dışarda, çadırda kalmayı tercih eyler ve böylece onları rahatsız etmez ve daha serbest olurdum.

Pek vakur ve ciddî hallerine rağmen köylüler neşeli yaradılışta insanlardı. Monoton olmakla beraber kısmen güzel melodili şarkılar söylerler, def seslerine karışan bu türküler ve eski zaman danslarına benzeyen oyunlarile uzun akşam saatlerini kısaltırlardı. Köylülerin masalları ise Hindistandan Avrupaya kadar yayılan milletlerarası hikâyeleri hatırlatırdı. Meselâ Yılan Prenses, Şendul Kadın ve diğer masallar bizim gençliğimizde çok iyi bildiğimiz şeylerdi. Fakat bunlar burada şark kisvesine bürünerek binbir gece hikâyeleri şeklinde tanınmaz bir hale gelmişlerdi. Bu masalların bir kısmı da tarihî esaslara dayanıyorlardı. Yılan kalesinde oturan sihirbaz Şahmeranın büyük Kraliçe Semiramise atfedilen hikâyesi ve Tufan vakası gibi. Bu sonuncu hikâye Çukurovada bölgelere göre ayrı yer buluyordu. Nitekim Tarsuslular şu iddiada idiler :

Nuh peygamber Allahın emri ile bir gemi yaparak Tufandan Torosların en yüksek tepesi olan (Aydost) da karaya oturmak suretile kurtulmuştur. Ve Nuh'un gemisinin gümüş zinciri hâlâ orada bulunmaktadır.

HALKIN ÂDETLERİ : Şehirlerde oturanlarla ovadaki Türkler arasında âdet bakımından fark yok gibidir. Yalnız bazı Türkmen aşiretlerinde; Uzakdoğu'dan, Türkistan steplerindeki zamandan kalma, nişanlı kaçırma âdeti

vardır. Bu da zararsız ve safiyane bir iştir. Çünkü nişanlı kız önceden sevgilisiyle anlaşmış olduğu için kaçırmak pek kolay olur ve babası da kızını nerede arayacağını bilir. Bundan sonra yapılacak iş köyün yaşlıları tarafından, koyun ve keçiden ibaret bulunan, düğün hediyesini tâyin etmektir. Bu şekilde enteresan olan geleneklere karşılık halk arasında geniş bir batıl itikat hüküm sürmektedir. Meselâ kötü nazar insanlarda ve hayvanlarda felâkete sebeb olurmuş ve bunlar muskalar, maşallahlar ile önlenebilirmiş. Kızlar feslerinin yan tarafında altın, gümüş penesler; boyunlarında ve saçlarında inci taşımak suretile ve bazı kabilelerde el mafsallarında yanıklar yakmakla bu kötü nazarları bertaraf edeceklerine inanmaktadırlar.

Felâketleri savuşturmak için pişirilen sütün içine ocaktaki yanan kömürden küçük bir parça atılıyor ve nefes değmesin diye atların yelelerine ve kuyruklarına, keza halı ve silâh gibi kıymetli eşyaya mavi boncuk takılıyor. Bilhassa mavi göz çok uğursuz sayılmakta ve bir Hıristiyan ile karşılaşmanın fenalık getireceğine inanılmaktadır. Hastalıklara karşı urasalar ve sevgililere büyüler yapılmaktadır. Sıtmadan kurtulmak üzere de bir Evliya mezarının yanındaki ağacın dallarına bez parçaları bağlanmaktadır. Üzerine bir resim çizilerek taşınan bir kâğıt parçasının en iyi ilâç yerine geçeceği kabul edilmekte ve uğursuz bir günde hiçbir işe başlanmamaktadır. Bütün alınan bu tedbirleer rağmen bir felâket gelecek olursa kabahat yine şeytanındır.

OVANIN ZİRAATİ : Yukarı kısımlarda az ziraat yapılırken aluvial arazide fazlaca ekim sahasına rastlanmaktadır. Fakat bu verimli topraklar da pek basit âletlerle iş-

lenmektedir. En çok ekilen buğday ve arpadır. Gübre kullanılmadığı halde bunların bire altmış vurduğu söylenmektedir. Mısır pek güzel yetişiyor ve boyu iki metre kadar yükseliyor. Ziraatine ehemmiyet verilen pirincin su altında kalan tarlaları havayı bozduğu için kasabalar civarında ekimi yasaktır. Hububat hasadı Mayıs ve Haziran aylarında yapılmakta ve pamuk ise Ekim ayında toplanmaktadır. Adana ovasının pamuk kalitesi düşüktür. Halbuki burada iyi cinslerin yetişmemesine bir sebep yoktur. Ziraat genel olarak iptidaidir. Gübre bilinmiyor ve iki senede bir tarla dinlenmeye bırakılıyor. Toprak ekseriya manda ile çekilen ucu kıvrık demirli bir âletle karıştırıldıktan sonra tohum ekiliyor. Hububat umumiyetle orakla biçilmekte ve bu işde kadınlar da çalışmaktadır. Hasat düvenle oluyor. Bu âlet Asuriler zamanından kalmıştır ve Orta Avrupada da eskiden yüzlerce sene kullanılmıştır. Mukaddes kitap düven işinde hayvanın ağzını bağlama diye yazar. 16 ncı asırda İspanyada seyahat eden Leopold Von Wedel de düven gördüğünü söyler ki, eski Arap medeniyetinden kalmadır. Fazla ekilen mahsuller arasında susam ve darıyı da saymak doğru olur. Şeker kamışı ileri görüşlü İbrahim Paşa tarafından Mısırdan getirilmiştir (1). Bataklık arazide de güzel yetişen kamış yalnız çiğnemek için ekilmektedir. Bugünkü kanunlar ve memleketin politik durumu büyük istikbal va'deden bu

(1) Her halde Dr. Şaffer eyi cinsleri kast etmek istiyor. Çünkü Evliya Çelebi seyahatnamesinden de anlaşılacağa üzere Çukurova'da şeker kamışının ziraati çok eskidir. Bunun başlangıç tarihi ise bizim tahminimize göre, onuncu yüzyılın birinci yarısına doğru Müslümanlar tarafından bölgemize getirilen Hind menşeli portakal ve limon gibi, orta çağlara gitmektedir.

bitkinin yayılmasına imkân bırakmamaktadır. Halbuki rasyonel bir ziraat sistemi bu ovayı yalnız memleketin değil Yakın Avrupa'nın da bir ambarı haline getirebilir. Ve genişleyen çiftçilik ile piyasalara tesir edilebilir. Fakat kıskanç Levantlar Avrupa kültürünün Çukurovaya girmemesine müessir olmaktadır. Şeker pancarı tecrübeleri de iyi netice vermektedir. Şeker istihsal edilecek mahsullerle burası Avrupa ithalâtından kurtulabilecek bir sanayi kurabilir.

Bahçecilik de hiç iyi bir durumda değildir. Toprağın verimliliği dolayısiyle bakım diye birşey yoktur.

HAYVANCILIK: Yalnız ovada yapılmaktadır. Burada çayır ve mer'acılığa gösterilecek ufak bir himmetle sığırcılık çok ilerleyebilir. Et ihtiyacı pek az olduğundan köylerin en mühim hayvanlarını fazla yapağılı koyunlar ve çeşitli cinslerden küçük kara keçiler teşkil etmektedirler. Bunların sütlerinden yapılan yoğurt ve peynir aşiretlerin başlıca gıdasıdır. Deve cinsi Puhur ile hecinin birleşmesinden elde edilmiştir. Arabistandaki binek develerine hiç rastlamadım. Burada develer başlı başına bir nakil vasıtası olarak kullanılmaktadır. Memleket içlerinde, dağlarda deve kervanlarına tesadüf eyleyen bir seyyah çöl ve düzlük ile sıkı sıkıya bağlı olan bu hayvanların, beygirlerin bile güçlükle yürüdükleri, kayalık patikalardan geçtiklerini görerek hayretler içinde kalır. Denebilir ki deve burada tırmanıcı bir hayvan olmuştur.

Beygirler ve atlar küçük ve gösterişsiz bulunmalarına mukabil çok dayanıklıdırlar. Ben bunlarla hiçbir kazaya uğramadan binlerce kilometre yol aldım. Pek az soluk vermek suretiyle günde 10 - 15 saat yürüdükleri halde

biraz samanla dört avuç arpa bir hayvana kâfi geliyordu. Hattâ bazan bütün gün yemsiz ve susuz kalmalarına, yanık steplerde müz'iç sineklere rağmen şiddetli sıcaklara tahammül ediyorlardı. İnsanla atın birbirine bağlılığı Araplarda olduğu gibi burada da kendisini gösteriyor. Yük hayvanı olarak eşek ve katır kullanılmaktadır. Bu sonuncusu buralarda pek azdır ve beygirden daha kıymetlidir.

Bütün çoban halkta olduğu gibi Çukurova'da köpeğin büyük bir ehemmiyeti vardır. Müslümanlar köpeği yaralayanlara son derece kızıyorlar. Burada kurt köpeklerinden tutunuz da çakal bozmalarına kadar birçok cinslere rastlanır. Hemen, hemen her aşiretin kendisine mahsus bir köpek tipi vardır. Köpeklerin bu kadar çeşitli olmasına ve serbest bırakılmalarına rağmen cinslerini bozmamaları hayretle karşılanacak bir şeydir.

Eğer halkın ihmalkârlığı olmasaydı, burada ipek böcekçiliği de büyük bir kalkınma sağlardı. Dut ağaçları pek gümraktır ve iklim şartları bunların yetişmelerine fazlasiyle müsaittir.

ENDÜSTRİ : — Sanayi tamamile çocukluk devresindedir. Ancak su kuvvetiyle işleyen değirmenlere sık sık tesadüf edilir. Adanada birkaç tane küçük çırçır fabrikası vardır (1). Memleketin diğer endüstri istihsalini el sanat-

(1) Sanayiin daha evvelki tarihlere (1852 - 1853 senelerine) ait durumu ve idaresi hakkında ise Langlois'dan şu bilgiyi ediniyoruz : «Adana ilinde 50 pamuk ve 10 keçe imalathanesi ile 22 basmahane ve 40 masere vardır. Bunlar şirket hâlinde ve bir nazırın mürakabesi altında çalıştırılırlar. Nazırın yetkisi geniş olup hapis kararı verebilir.»

ları teşkil eder. Kadınlar iplik eğirirler ve halı dokurlar. Bu işde eski örneklere göre çalışılır ve güzel tabiî renkler kullanılır. Bazı Türkmenler bizde Karamanî denen kilimler imâl etmektedirler. Kilim bu fakir yörüklerin en kıymetli ev eşyasıdır. Gelinlik kızların çehizleri arasında birkaç parça kilim bulunur. Buğday koymak için kullanılan keçi kılından yapılmış çuvallar kulübelerin ince duvarlarını süslerler.

Aşiretlerin ecdadı tarafından ilk dokunduğu zamana ait işaretleri taşıyan küçük namaz seccadeleri her tarafta vardır. Demircilik sanatı çok geridir. Orak ve nal basit şekilde imâl edilir. Demir işlerinde sertleştirme usulü bilinmediği için bunlar yumuşak ve mukavemetsizdirler. Buna mukabil dericilik sanatı ileridir. Buranın eğer takımlarının, terzilik ve nakış işlerile çömlekçiliğin bütün Anadoluda iyi bir şöhreti vardır. Bu gibi sanatlar şehirlerde umumiyetle Türklerin elindedir.

Memleketin ticareti oldukça mühimdir. İhracat ve ithalât yalnız Mersin limanından yapılmaktadır. 1890 senesinde buradan vukubulan ithalât 15 milyon ve ihracat da 9 milyon frank tutmuştur. Başlıca ihraç maddeleri hububat ve pamuk olup ithalâtın başında da her çeşit endüstri mamûlleri gelmektedir."

ADANA OVASININ
YENİ ÇAĞLAR TARİHİ

RAMAZANOĞULLARI DEVRİ

Yeni çağların başlarında Ramazanoğullarının nisbeten Mısır'ın tazyikinden kurtulduğu ve Davud'un vaziyete hâkim olabilmek için Çerkes Memlûk Devleti ile sıkı işbirliği yaptığı görülmektedir. Kendisine Aslan lâkabı verilen Davud hakkında maalesef bilgimiz : Mısırlılar ile beraber Akkoyunlular'a karşı Diyarbakır taraflarında giriştiği harpte ölerek Haleb'de defin edilişinden ibarettir. Karamanî Ahmed, Ahbarul Düvel, eserinde : Arslan Davud'un Adana, Sis ve dolayları Emiri olduğunu yazar.

Arslan Davud'un 24 Kasım 1479 tarihinde vefatından sonra oğlu Garseddin Halil Emir olmuştur. Müşarileyh 31 yıl süren idaresi zamanında Adana'da birçok eserler meydana getirmiştir. Bunlar arasında 1492 yılında yaptırdığı Ulucami karşısındaki eski Mescit, 1494 ve 1497 senelerinde inşa etitrdiği ve sonradan Vakıf sarayı ve han olarak kullanılan, Mütevellilerle tallûkatının ve misafirlerin ikametlerine mahsus, binalar vardır. Ayrıca Yağcamiin ilk kısmı, bazı medreseler ve müteaddit dükkânlar inşasiyle Halil Bey şehrimizin imarına esaslı hizmetlerde bulunmuştur. Bu suretle kendisine Emirikebir denilmesine hak

kazanan (1) Halil Beyin Osmanlılarla dost geçinmek politikası da takdire lâyıktır. Onun bu ileri görüşlü siyaseti halefi Mahmut Bey ile daha samimî bir şekil almıştır.

Mahmut Bey Hicri 916 tarihinde Halil Beyin Adanada vefatile (2) Emaretin başına geçmiş ve yalnız elçiler göndermekle kalmayıp İstanbul'a giderek bizzat Yavuz'un Mısır seferine iştirak etmiştir. Bir rivayete göre de Mahmud Bey İstanbul'dan döndükten sonra askeri maiyetile beraber Kayseri taraflarında Birinci Sultan Selim'e mülâki olmuştur. Bu söylentiye nazaran Müşarüleyh Yavuz ile karşılaştığı zaman atından inmiş ve yaya olarak yanına gidip kendisine şehrin anahtarını takdim etmiştir. Sultan Selim, Mahmut Beyin içten gelen bu bağlılık jestinden pek mütehassıs olmuş ve atına binmesini rica eyledikten sonra beraberce yol alırlarken büyük iltifatlarda bulunmuştur. Filvaki Yavuz'un Mahmut Beye derhal orduda bir kumandanlık vermesi duyduğu bu memnunluğun bir ifadesidir. Keza Mahmut Beye sonradan 9 ağır hilat geydirmesi de ona karşı beslemiş olduğu takdir hislerinin güzel bir tezahürüdür. Künhül Ahbar müellifi Âli'nin Piri Paşadan naklederek bildirdiği bu hâdise şöyle cereyan etmiştir : Ordunun bir kısmı ile Gazzeye gelindiği zaman Yavuz Mahmut Beyi Otağı humayûna dâvet

(1) Ramazanoğulları vakıf sarayı ile Tuz hanının güney cephesindeki büyük kemerli kapu ve Teras dıvarı üzerinde bulunan arapça kitabelerde : Bu mübarek mekânı Ramazan oğlu Halil inşa etti; dendikten sonra müşarüleyh için "El Cenabulâli El Garsi ızze nasruhu" tabirinin kulanılması merhumun ne kadar saygı ile anıldığını göstermeye yeter birer belgedir.

(2) Sicilli Osmani'de Halil Beyin Mahmud beyin babası olduğu ve 34 sene beylik yaptıktan sonra 919 da vefat ettiği yazılı ise de mezarındaki kitâbe Cemaziyülevvel 916 tarihlidir.

etmiş ve : Düşmanın pek fazla kuvveti bulunduğu haberi dolaşmaktadır, acaba tamamen leşgerimiz gelinceye kadar sabır eylesek mi yoksa mevcut ile iktifa edüp gitsek mi diye sorması üzerine müşarileyh "Padişaha lâyık olan kendi gönlüne danışmaktır. Eğer bu miktar askerle Çerkeslere mukabeleye tab'ı şeriflerinde ruhsat var ise heman müteveccih olup lâzım olan Mısıra ulaşmaktır ve amma ki kalbi Padişahîde havf ve heras ola. Askerin kılleti ve kesreti bir zâit kıyastır" cevabını vermiştir. Bu kat'i ve cesurane sözlerden Padişah ziyadesiyle mahzuz olmuş ve Mahmut Beye birbiri üstüne dokuz ağır hilat geydirmiştir.

Her nekadar Âli bu müşaverenin Halil Bey ile yapıldığını söylerse de bunda bir isim hatası vardır. Çünkü Halil Bey bilindiği gibi Mısır seferinden evvel H. 916 (1510) senesinde Adana'da vefat etmiştir. Kaldı ki Sultan Selim'in Rıddaniye meydan muharebesinde Mahmut Beyin şahadetinden sonra cenazesini Halebe kadar göndertmesi (1) ve Ramazanoğullarına muazzam İmparatorluk içinde, haleflerine de intikal ettirmek suretiyle, tam muhtariyet vermesi bunun en büyük delilidir. Bu sebeple Ramazanoğulları tarihinde büyük bir önem taşıyan Yavuz'un Mısır seferi ile Riddaniye Meydan Muharebesinden bahsetmek lâzımdır ve yerindedir. Şöyle ki :

Yavuz Sultan Selim 5 Haziran 1516 da İstanbul'dan

(1) Piri Paşa vakfiyesinden Mahmud Beyin Haleb'deki Ramazanoğulları camisinin yanına defin edilmiş ve sonra da bir türbe yaptırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Ez cümle mezkûr vakfiyede: «Haleb'de Mahmud Bey türbesinin türbedarına ayda 100 dirhem ve kuran okuyucusuna 10 dirhem, saka yamağına lüzumu kadar verilmek üzere cami ve medresenin sakasına senede 500 dirhem tahsisi» şart koşulmaktadır.

hareket etmiş ve Kayseri - Ayıntab üzerinden Halep şimalindeki (Merci Dabık) a inmiştir. Burada 24 Ağustos 1517 günü Mısır ordusuna karşı ilk savaşını vermiş ve harbi kazanmıştır. (Osmanlı Tarihi kronolojisi müellifi İ. H. Danişmend'e nazaran bu muharebede Yavuz sağ cenahı Anadolu Beylerbeyi Zeynel ve Karaman Beylerbeyi Husrev Paşaların kumandasına verip Ramazanoğlu Mahmud Beyi de askerlerile beraber bu cenaha memur etmiştir.)

28 Ekim'de Şam'a giren ordu burada bir müddet istirahat eylemiş ve Yavuz Meşhur Feylezof Muhiddin bin Arabî'nin mezarının harap olduğunu görünce tamirini ve yanında güzel bir caminin yapılmasını emretmiştir ki, bu cami kendisinin Mısır dönüşünde, 5 şubat 1518 cuma günü, merasimle açılmıştır. Sultan Selim Kudüs'e hareket ettikten sonra güzergâhta, Araplar kendilerini fazlag östermeye ve ordunun yanlarını tâciz etmeye başladıkları için Sadrazam Sinan Paşa, Zülkadir oğlu Ali Bey ve Ramazanoğlu Mahmud Bey geride, dümdar vazifesiyle kalmışlar ve çetelerin hepsini esir ve imha etmişlerdir.

2 Ocak 1517 de Gazze'ye muvasalat olunmuştur. 23 Ocak 1517 Perşembe günü ise Kahire önlerinde Mısır Memlûk Sultanı Kaytbay'ın türbesinin yanındaki Riddaniye mevkiine gelinmiştir ki, burada son meydan muharebesi vuku bulmuştur. Mısır Çerkes Memlûkleri ordusunun geriye kalan esas kuvvetlerinin de tamamiyle inhizamiyle neticelenen bu savaşı Yavuzun Divan kâtiplerinden Haydar Çelebi şöyle anlatmaktadır :

"Bugün Riddaniye denen mahalde Mısır Sultanı ile büyük bir muharebe oldu. Sadrazam Sinan Paşa, Adana Beyi Ramazanoğlu Mahmud Bey ve Memlûkler zamanın-

da Antep Valisi olup sonra kendisine, Yavuza iltihak etmesiyle, Florina Sancak Beyi ünvanı verilen Yunus Bey kahramanca öldüler. Sultan Tomanbay bu harpte büyük hezimete uğradı ve muharebe meydanından kayboldu."

Haydar Çelebi bundan sonra savaş hakkında şu tafsilâtı veriyor :

"23 Ocak 1517 günü ordu Kahire önündeki Riddaniye mevkiine geldi. Sultan Tomanbay, süvarilerden müteşekkil orduyla istihkâmlara çekilmiş, burasını her türlü top ve silâhla tarsin eyleyerek Osmanlı ordusuna karşı koymak istemişti. Sultan Tomanbay'ın süvarileri, Arap ve siyahi halktan olmak üzere, tamamiyle mücehhez 20 bin kişi kadardı. Kendisi de bizzat baştan tırnağa kadar zırhlı elbise giymiş ve atının üzerinde dimdik oturmuştu. Sultan Selim bu tabiyeyi haber alınca düşmana saldırdı ve bütün Mısır istihkâmlarını ve toplarını darmadağın etti. Yeniçerilerin silâhlarının mermileri yağmur gibi düşüyordu ve muharebe meydanını kesif bir duman kaplamıştı. Görülmez bir hale gelen savaş alanında hücumlar karşılıklı taarruzlarla sabahtan öğle sonunun geç saatlerine kadar fasılasız devam etti. Düşman çok zayiat vermiş ve ileri gelen zabitleri ölmüştü. Bizim tarafımızdan da büyük pâye sahibi Ramazanoğlu Mahmut Bey ve Florina Sancak Beyi Yunus Bey ve eski Hassa Hazine Muhafızı Ali Ağa ihrazı şahadet ettiler. Bu arada fazla miktarda subay ve yeniçeri de ölmüş bulunduğundan Sinan Paşanın vaziyeti karışık duruma girmiş olmakla düşman, Sadrazam Sinan Paşa cephesine çullandı. Sultan Selim Bali Ağayı Paşanın yardımına gönderdi. Her ne kadar düşman perişan edilerek dağıldı ise de Sinan Paşa zehirli bir okla göğsünden ve bir mızrakla da kalçasından yaralanmıştı.

O, mukaddes harp ve Hükümdarı için, kahramanca öldü. Bu kayıp Sultanı son derece mütessir etti." (1)

Yukarıda merhum Halil Beyin Münşeatı Feridun Beyden almancaya çevirip 1916 senesinde Weimar'da tabedilen **"Yavuz Sultan Selimin Mısır Seferinin Muhtırası"** kitabından aldığım malûmata nazaran Yavuz sekiz buçuk ay Kahirede kalmış ve 11 Ekim 1517 de buradan hareket ederek Şam - Haleb, Gaziantep yolu ile Maraş üzerinden İstanbul'a dönmüştür. Bu suretle Mısır seferi tam iki sene elli gün devam etmiş olup istirahat zamanları hariç hakikî gidiş ve geliş 104 gün sürmüştür.

İşte Yavuz Sultan Selimin bütün Güney ülkelerini İmparatorluğuna kattığı bu tarihten itibarendir ki Ramazanoğulları Osmanlıların himayesini kabul etmiş ve bundan sonra iş başına geçen Emirlerin teşrifatı mahsusa ile İstanbuldan tasdikleri âdet olmuştur. Keza Mahmut Beyin şahadetiyle idareyi eline alan Halil Beyin oğlu Piri Mehmet Beye ve haleflerine resmî muharebatta Cenabı Emaret meab tâbiri kullanılmıştır. Sonradan kendisine Paşalık rütbesi verilen Piri tarihçilerimiz tarafından Ramazanoğullarının en meşhuru olarak gösterilir. Filhakika Piri Paşanın yalnız kendi yurduna değil zaman zaman devlete de büyük hizmet ve yardımları dokunmuştur.

Bu cümleden olarak Kanunî Sultan Süleyman Macaristan savaşlarından dönerken İçel Türkmenleri arasında bir isyan çıkmıştı. Kargaşalığın sebebi bu Sancağın ziraî sayımı hakkında Beylerbeyi eski Sadrıâzam Hersekzade Ahmet Paşa'nın oğlu Mustafa Beyin verdiği emirde açık-

(1) Ata tarihi Yavuz Sultan Selim'in: "Mısırı zapt ettik amma eyvah Sinan ve Mahmut ve Ali gaip oldu, bir memleket onlara bedel olamaz" dediğini yazar.

ça haksızlıklar yapılması idi. İçten içe yanan bu hoşnutsuzluk Sülün adındaki bir ihtiyar Türkmenin tarlasına 200 akça gibi ağır vergi atılmasına şikâyet etmesi üzerine sakalının kesilmesile birdenbire alevlendi. Sülün Hoca kendi oğlu ve tanıdığı Zunnun ile Türkmen aşiretinin başına geçerek 10 Ağustos 1527 de İçel Sancak Beyi ile Kadı ve Kâtibini öldürdüler. Karaman Beylerbeyi Hürrem Paşa âsilerin üzerine yürüdü ise de mağlûp ve maktul düştü. Böylece çok büyüyen isyan karşısında harekete geçen Rumeli Beylerbeyi Hüseyin Paşaya Ramazanoğlu Piri, kendilerine haber gönderilen, Şam ve Diyarbakır Beylerbeylerinin Malatya'ya gelmiş olan kuvvetlerini beklemesini tavsiye etti ise de genç kumandan bunu dinlemedi. Yapılan müsademede her ne kadar elebaşı Zunnun öldü ise de âsiler tekrar toplanarak bir gece baskını yaptılar ve Hüseyin Paşa'nın ölümüne sebeb olacak kadar onu ağır bir surette yaraladılar. Nihayet Pirî Mehmet Beyin tavsiye ettiği gibi Diyarbakır Beylerbeyi âsileri mağlub eylemişti ki, bu sırada da Tarsus ve Karaisalı'da kargaşalıklar çıktı. Bunların da reisleri Domuzoğlan ile mutaassıp şiî hocası Veli Halife idi. İran hükümdarı Şah İsmail'den muzaheret gören bu iki isyan Pirî'nin aldığı tedbir ve akıllıca hareketile 1529 senesinde bastırıldı. Lâkin aradan çok geçmeden Karamanda da büyük bir başkaldırma oldu. Bu hareketi tenkile bizzat Sadrıâzam İbrahim Paşa geldi ve isyanın yatışmasını müteakip bir divan toplayarak hatâsı olanları öldürmeyip affeyledikten sonra Adana Emîri Pirî Mehmet Beyi maiyetine alarak İstanbul'a döndü. Fakat bu defa da Ayas cihetinde bir kargaşalık başgösterdi. Âsiler bu tarafları yağma edip, yakıp yıktıktan

sonra Kadirli'deki (1) eşkıya ile birleşerek 5000 kişilik bir kuvvet halinde Kozan kalesine yürümeye başladılar. Ramazanoğlu İstanbul'da tedavide idi. Bununla beraber Kanunî Sultan Süleyman tarafından bu isyanı yatıştırmak için kendisine yapılan teklifi tereddütsüzce kabul etti ve 2000 kadar süvari ile tam zamanında Kozan'ın imdadına yetişti. Pirî'nin geldiğini işiten âsiler ikiye bölündüler. Bunları bir iki gün içinde darmadağın eden Ramazanoğlu canlı olarak yakaladığı Seydi'yi ve öldürülen diğer reislerin de başlarını İstanbul'a gönderdi ki, Seydi de Padişahın emri ile orada asıldı.

İşte devlet işlerinde böyle kıymetli hizmetleri dolayısile Kanunî'nin birçok iltifatlarına nail olan Pirî Mehmet Bey daima Beylerbeyinden üstün tutulmuştur. Sultan Süleyman Pirî'ye «Beyzade» diye hitab ederdi. Pirî Ramazanoğlu aynı zamanda feragat etmesini bilen zattı. Nitekim iki defa Adana Büyük Emîrliğinden çekilmek arzusunu izhar eylemiş ve bu isteği üzerine evvela 1547 ve sonra da 1553 senelerinde Şam Beylerbeyliğine tâyin olunmuştur. Bir müddet orada devlet vazifesini başarı ile ifa eden müşarünileyh, Adana'nın yeni valiler elinde idaresinin bozulduğunu görünce, memleketine dönmek istemiş ve bu dileği kabul edilerek tekrar Emaretin başına geçmiştir. Beylerbeyliği dolayısiyle de paşa olmuştur.

---

(1) Seyahatname ve tarihlerde Kadirlinin ismi Kars Bazar, Kars Zülkadriye olarak geçer. Bu kaza merkezimizin yerinde vaktile Flavio şehrinin (Flaviopolis) bulunduğu tahmin edilmekte ve böylece kuruluş zamanı Vespasianus Flavius devrine (69 - 79) götürülmektedir. Filvaki Kadirli'de meydana çıkarılan Roma İmparatoru Hadrianus'un meşhur bronz heykeli ile diğer antik şeylerin mevcudiyeti onun eskiliğini göstermeye kâfidir,

En az 44 yıl millet ve devlet emrinde çalışan Pirî Paşa'nın Adana'ya yaptığı hizmetler pek büyüktür. Onun evvelce bahis mevzuu olan vakfiyesi şehrimizin imar ve kalkınmasındaki himmetlerinin derecesini göstermeye yeter bir belgedir. Bugün Ulucami içindeki mermer minberin üzerinde bulunan yazı onun ismile tezyin edilmiştir. 1519 tarihini taşıyan bu yazıda olduğu gibi yine bu cami ile karşısındaki medresenin, keza Yağcamiinin ve bir kısım han ve hamamların kapıları üzerinde hep O'nun adı geçer. Vakfiyesindeki şartları ise olgunluğunun ve yüksek kültürünün bariz bir işaretidir (1). Yaptırdığı imarethane ve sebillerle sosyal hizmetlerini de tamamlıyan Piri'nin zamanındadir ki, Adana ziraî ve ekonomik kalkınmada hakikî inkişafını bulmuştur.

Hülâsa Pirî Paşa yurduna lâyıkile hizmet etmesini bilmiş ve bu uğurda Kanunî gibi bir padişahtan teklifler alacak kadar zekâ ve dirayet göstermiş çok değerli bir zattır. Mamafih kendisi de bu kıymetli mesaisinin yalnız şahsı için değil, oğulları beylikler ve kardeşi de (2) vali-

(1) Âli tarihi «Pirî Paşa'nın edeb ve vakarı, farisî ve türkî eş'arı, fünun ve tevarihten küllî istihzarı vardı» diye yazar. Filhakika Sicilli Osmani müellifi Mehmet Süreyya beyin bildirdiği gibi: «Pirî Paşa edip, âkil, kerim, âli himmet, cesur bir zat idi ve eyi farsca konuşurdu.»

(2) 1532-1611 senelerin arasında yaşayan Karamani Ahmet: «Pirî'nın kardeşlerinden Kubat Paşa'nın 1558 de Trabzon Valiliğinden Halep Emirül Ümeralığına ve sonra da Van Emîrliğine tayin olunduğunu ve bu memuriyette iken vefat eylediğini» bildirmektedir. Künhül Ahbar sahibi Âli de: Pirî Paşa'nın Davut, Korkut ve Mahmut adlarındaki diğer üç kardeşini Kanunî Sultan Süleyman'ın Rumeli'ye gönderdiğini ve müşarünileyhin kırk bin akçalık zeametini ise kırk kere yüz bine çıkardığını nakleder. Davut, Korkut ve Mahmut beylerin ikamete mecbur

likler yapmakla, hayatta iken mükâfatını görmüş; memleketine ve ailesine fetih ve emek mahsulü geniş vakıflar bırakarak vicdan huzuru içinde pek az kula nasib olan 90 yıllık ömür sürmüştür. Karamanî Ahmet'in bildirdiğine göre Pirî Mehmet Paşa 1562 senesinde Adana'da vefat etmiştir. Vasiyeti mucibince çok sevdiği küçük oğlu, Tarsus Sancak Beyi, Derviş Bey Emaretin başına geçmiştir. Bu zat altı ay kadar emarette bulunmuştur.

Derviş Bey'in vazifeye başlamasında babasına yazılan Cenab-ı Emaretmeab lâkabının kendisine kullanılmadığına çok müteessir olduğu söylenir. Nitekim Derviş Bey bu hususu bir dilekçe ile o zamanın Sadrıâzamı Mehmet Paşa'ya bildirmiş ve Kanunî huzurunda okunan bu şikâyet arzuhali üzerine «Ecdadına yazılanların kendisine de yazılmasına ve harb esnasında Padişah ile konup göçmesine ve Emîrlikten başka bir hizmete tâbi tutulmamasına» karar verilmiştir. Müşarünileyh çok cesur ve âdil bir genç imiş. Ava pek ziyade meraklı olduğu gibi ehlileştirilmiş yırtıcı av kuşlarının hastalıklarını teşhis ve tedavi edermiş.

Derviş Bey'in vefatını müteakıp, Antep Sancak Beyi olan, büyük kardeşi İbrahim Bey'e Emaret verilmiştir. U-

---

tutulduları Rumeli'de vefat ettikleri bilinmekte ise de gerek bunların ve gerekse Kubat Paşa'nın, Şam'da öldürülen, oğlu mazul Beylerbeyi Süleyman Paşanın erkek evlât tarafından nesillerinin münkariz olup olmadığı malûm değildir. Bu münasebetle şurasını arzedelim ki, Sicilli Osmani Kubat paşanın Trabzon'dan sonra Erzurum ve Basra'ya tayin olunduğunu ve Halep Beylerbeyi iken burada vefat ettiğini yazmaktadır. Keza Sicilli Osmani müellifi M. Süreyya bey Süleyman paşanın da ölüm yeri olarak Haleb'i göstermekte ve bu zatın Diyarbakır, Bağdat, Budin, Şam ve Halep Beylerbeyliği vazifelerinde bulunduğunu kayd etmektedir.

zunca bir müddet bu vazifede kaldığı anlaşılan İbrahim Bey'in Tarsus'ta Camii Nur (Ulu Cami) minberinde ve kapısı üzerinde 1579 tarihli kitabeleri vardır. İkinci İbrahim'den sonra Emaretin başına, Maraş ve Karaman Beylerbeyliğinde vazife almış bulunan, Mehmet Bey getirilmiştir. Bu zat son derece adaletle hüküm sürmüş ve bu yönden şöhreti Arabistan ve Acemistan'a kadar yayılmıştır. Fakat maalesef bu faziletli insanın vefat senesi bilinmediği gibi, son defa tetkikine imkân bulduğumuz 1707 tarihli vesikaya nazaran da, babası hakkında verilen malûmat yanlıştır. Bahse mevzu işbu vesika Pirî Paşa vakfının mütevelliliği için Halep Kadısının riyasetinde toplanan Büyük Şer'iye Meclisi tarafından iki yüz küsür şahit dinlenmek suretile verilmiştir. Mezkûr belgenin kitabımıza koyduğumuz klişesinin incelenmesinden de görüleceği üzere Pirî Paşa'nın erkek evlâdı münkariz olmuştur (1). Bundan dolayı da evkafının tevliyet hakkı kızı Banu Hanım'ın büyük oğlu Mehmet Bey'e intikal etmiştir ki, binnetice İbrahim Bey'den sonra emîr olan bu zat onun oğlu değil yeğeni demektir (2).

Böylece yukarda sözü geçen vesika bir taraftan Mehmet Beyin durumunu açıklarken diğer taraftan da Ramazanoğulları tarihinin karanlık bir noktasını aydınlatmaktadır. Filvaki Düveli İslâmiye tercümesini okuyanlar hatırlayacaklardır ki bu eserin mütercimi, sonuncu Emîr

(1) Pirî Paşa'nın İbrahim ve Derviş beyler ile Banu Hanım'dan başka Mehmet Şah ve Mustafa isminde iki çocuğu daha olmuşsa da bunlar kendisi hayatta iken vefat eylemişlerdir. Mezarları Ulu Camiin doğu kısmındaki özel makberededir.

(2) Mehmet Bey'in babası İsfendiyar Oğullarından Hacı Ahmet Paşa'dır. Pirî Paşa, kızı Banu Hanım'ı Adanada kendisine misafir olan bu zat ile evlendirmiştir.

Pir Mansur için «kimin oğlu olduğu malûm değildir» diye yazmaktadır. Halbuki mezkûr vesikada Mehmet Bey'in (Pir, Abdi ve Mahmut Paşa'larla Osman Bey) isminde dört erkek evlâdının bulunduğunu ve kendisinin vefatından sonra bunların yaş sırasile evkafa tasarruf eyledikleri belirtilmektedir. Bununla sonuncu Emîrin de Mehmet Bey'in büyük oğlu Pir olduğu meydana çıkmaktadır.

Herhalde Emarete atanmasını müteakip kendisine Mansur lâkabı verilen müşarünileyhin 1608 senesinde arzusu ile Emîrlikten feragat eylediği söylenir ki, bu tarihten itibaren de Adana artık alelâde bir Osmanlı vilâyeti haline gelmiştir. Mamafih bundan sonra da mahallî idarenin yine bir müddet Pir Mansur'un kardeşlerine bırakıldığı görülmektedir. Nitekim Abdi ve Mahmut Paşaların aldıkları Mir Miranlık rütbesinden maada 1633 yılına ait şer'î mahkeme sicillerinde: Adana, Sarıçam ve Yüreğir kadılarına gelen padişah fermanında (defter 2 sahife 91) Osman Beyin Ramazanoğulları vakfı hakkında elden sunduğu arzuhalinde yazılı dileklerinin yerine getirilmesi emrolunurken, kendisinden sabık Adana Beylerbeyi diye bahsedilmektedir.

Şimdiye kadar verilen izahattan anlaşılacağı veçhile Ramazanoğulları, müstakil ve muhtar olmak üzere, Adana havalisi ile ovasını iki buçuk asra yakın idareleri altında bulundurmuşlardır (1). Bu suretle Ramazanoğul-

(1) Daha evvelce de belittiğimiz gibi Ramazanoğulları Beyliği'nin hangi tarihde kurulduğu bilinmediğinden bu idare müddeti hakkında kat'î bir rakam veremedik. Bununla beraber kuvvetle tahmin edebiliriz ki, Ramazanoğullarının mensup bulunduğu Yüreğir'ler 1343 senesinde, Mısır Türk Memlûk Devleti'nin cizye tahsili için bir ordu göndermesi üzerine, pek sıkışık

ları Beyliği 14 üncü yüzyılda Anadolu'da meydana çıkan beylikler arasında en uzun ömürlüsü olmuştur. Bu uzun müddet ile beraber Ramazanoğullarına hükmettikleri ülkenin tarihî ve coğrafî durumu da birçok hususiyetler vermektedir. Çünkü bu Beylik diğerleri gibi Anadolu Selçuk Sultanlığının yerinde kolayca teessüs etmemiş, bilâkis yabancı tahakkümünü yenmek zoruyla kurulmuştur.

Bu fetihten sonra ise Ramazanoğulları büyük bir devletle hemhudut olmuş ve bir taraftan onun tehdit ve tazyikını önlemeye çalışırken diğer taraftan da komşu Türk beylerinin hasmane muamelelerine maruz kalmıştır. Filvaki o zamanın kuvvetli bir hükûmeti olan Mısır, Karamanoğullarile işbirliği yaparak, Ramazanoğullarına pek kritik devirler yaşatmıştır. Bu çok kötü şartlar içinde Osmanlıların kuvvetlenmesine kadar Ramazanoğullarının mümkün mertebe hükümranlıklarını muhafaza edebilmeleri ve perişan bir halde buldukları eski İslâm - Türk ülkesi Çukurova'yı bir mamureye çevirdikten sonra büyük kardeş devletin kudretli himayesine sığınmasını bilerek onun daha ziyade gelişmesine çalışmaları cidden takdire şayandır.

---

vaziyete düşen Ermenilerden otlakiye hakkını alarak bölgemizde nüfuzlarını artırmışlar ve 1366 yılında Kozan'ın fethini müteakip Adana havalisi ile ovasına tamamen hâkim olmuşlardır. Bu suretle Ramazanoğulları Beyliği'nin kuruluş tarihini 1367 - 1370 seneleri arasına götürmek mümkündür.

(1707 Tarihli Vesika)

Rahmetullah el Kadi
Medinetül Mahmiye Edene
ammere leh'
(Mühür)

Medinei Edene ahalisinden olup Medinei mezburda vâki zikri âti Evkafa evlâdiyet ve meşrutiyet üzre Mütevelli olan mefahirül Emâsil ve Akran baâlel kitab Davud Beyli Mehmet asaleten ve Mehmet Beyli Sadık Bey tarafından hususu âtiyüzzikre vekili müsecelli İbrahim Ağalı ibrâya vekâleten Meclisi Şer'î azimede Medinei mezbur sâkinlerinden Nuri oğlu denmekle mâruf Mehmet Hüseyin mahzarında bilasâle ve bilvekâle takriri kelâm ve tâbiri anil meram edüb Ramazanoğlu denmekle maruf Ceddimiz Pirî Paşa'nın dokuz yüz kırk altı senesi tarihile müvarrah vakfiyei mâmulün bihâsında mastur ve mübeyyen olduğu üzere Medinei mezburede vakfeylediği Evkafın tevliyetini evvelâ kendiye ve bâde vefatihi ebnasına ve ebnayı ebnasına ve bâdel inkiraz akrabayı zükûrunun akrab ve erşedine ve bâdel inkiraz Utekasına ve evlâdı utekasına ve bâdel inkıraz reyi hâkim ile bir sâlih kimesneye şart ve tâyin edüb **Vâkıfı mezburun evlâdı zükûru münkariz olup** tevliyeti mezburenin nevbeti tasarrufu Vakıfı mezburun kızı **Banu Hanımın sadri oğlu Mehmet Bey** ve bade vefatihi sulb **oğlu Pir Paşa**'ya ve bade vefatihi diğer oğlu Abdi Paşa'ya ve bade vefatihi diğer oğlu Osman Beye ve bade vefatihi mezkûr Abdi Paşa'nın oğlu, mütevelli mezbur Mehmet Beyin babası Sadık Beye ve bade vefatihi tevliyeti mezburenin tasarrufu ber mucibi şartı vâkıf bizlere intikal edüb Evkafı mezbureyi ebâ an ced Vâkıfı mezburun akrab akrabasından olmak üzere bil istiklâl bizler mutasarrıf olub hâlâ ecânibden ve sâir akaribden vakfı mezbureye kimesne vaz'ı yed etmemişken Vâkıfı Müşarünileyhin karındaşının evlâdı zükûrundan olmak zu'mile mezbur Nuri oğlu Mehmet bigayri veçhi şer'î bir tarikle üzerimizden alub gadr eylemeğin mezbur ile Asitanei Seadette Divanı Hümayunda mü-

rafii şer' olub mezbur Nuri oğlu Mehmedin tevliyeti mezburede kat'an bir alâkası olmamakla tarafı Saltanatı âliyyeden müceddeden yedimize beratı âlişan ve tevliyeti mezkûrdan men'i birle Hücceti şer'iyye verilüb, Evkafı mezbure vakıfı müşarünileyh Pirî Paşa evkafı olub ber vechi muharrer ebâ an ced akrabi akaribden olmak üzere kadimden bizler mutasarrıf olub ecânibden ve sâir akaribden kimesne vaz'ı yed etmediği beynen nas meşhur ve mütevâtir ol makla bundan akdem alemül ülemâil mütebahhirin afdalül fudalail müteverriin Rumeli Kadıaskeri Mehmet Efendi li Ali imzasile mümza ve hat'ın ile mahtûm ve bin yüz Recebül ferdinin yirminci günü tarihiyle müverrah ahaliyi medinei mezburenin ihbarları ile mahmiye Edirnede hüccet olunub elhâleti hâzihi minvali muharrer üzere hususu mezbura vukufu olan bi garaz ahaliyi vilâyetden iş bu mezbûr Nuri oğlu Mehmet müvacehesinde sual ve takrirleri tahrir olunmak matlubumuzdur dediklerinde: Ahaliyi Medinei mezbureden (-Eski ve yeni Adana müftüsü, Nakibül Eşraf, Müderrisler ile Ülemanın ileri gelenleri, İmamlar, Hatibler, vakfın memurları ve Adana kalesi muhafızı gibi 220 şahit dinlendikten sonra-) Mezburunlardan her birleri cevablarında: Elhakika bâlâda zikr olunan vakfiyei mamulün bihâda mastur ve mübeyyen olduğu vech üzere Medinei mezburede vâki zikr olunan evkaf merhum Piri Paşa evkafı olub vakıfı mezburun evladı batnen bâde batnin evkafı mezburede ber minval muharrer akrab ve akâribden olmak üzere bil istiklâl mutasarrıfları olub mezbur Mehmet Bey ve Sadık evladı Vakıfdan bâlâda zikr olunan evlâdı Vakıfdan Abdi Paşa'nın sulb oğludur ve mezbur Davud Bey Abdi Paşa'nın sulbiye kızı Hayri Hanımın sadri oğludur. Bunlardan maada ecânibden vesâir akaribden bir ahad evkafı mezbureye, mezbur Nuri oğlu Mehmedin zabtı tarihine değin, vaz'ı yed etmeyüb evlâdı Vâkıfı müşarünileyhden tarihi mezbureye gelinceye değin mezburan Mehmet Beyli Sadık Beyin, Davud ecdadından evlâdiyet ve meşruiyet vechi üzere tevliyeti mebzureyi zabt edegelmişlerdir. Hususu mezbûrece merkum uzun olduğu meşhur ve mütevaterdir ve cümlemizin malûmudur deyu her birleri mezbur Nuri oğlu Mehmet müvacehesinde minvali muharrer üzre şahidiz ve şahadet dahi ederiz deyu âlâ tarikiş şahade ha-

ber vermeleri ile hifezen lil mekal işbu VESİKA âlâ mahüvel hakika bil iltimas ketib ve tahrirden lehüttaleb yedine vaki olundu.

Gurre safarulhayr essene isna ve işrin ve mie ve elf (1122 H. - 1707 M.)

Umdetül Mevâliyyül İzam Salih Efendi ElKadi Halebüşşehba	**Zahrul Emâcid vel Ekârim Hüseyin Ağa Kaymakam Edene**	**Fahrül Ayan Şehzade Mahmud Ağa**
Fahrül Akran Miralay Edene Mehmet Ağalı Hasan	**Fahrül Akran Abdullah Ağa**	**Fahrül Akran Kara Ahmed Ağalı Halil**

Zahrul Akran Mustafa Ağa

Miralay Edene sabıkan ..... ve diğer azalar .....

Osmanlıların Adana ovası ile bilfiil alâkalanmaları 15 inci yüzyılın ikinci ortasında başlamıştır. Filhakika 1472 senesinde Karaman Beyliği tamamen İmparatorluğa ilhak edildikten sonradır ki Osmanlılar Ramazanoğulları ile hemhudut olmuşlar ve bu suretle taarruzlarını Mısır Çerkes Memlûklerinin baskısı altında bulunan Çukurovaya tevcih etmişlerdir. Osmanlılar evvelâ her ne kadar Gülek kalesi ile boğazını (1) almışlarsa da sonradan burası tekrar Memlûklerin eline geçmiştir. Bunun üzerine Osmanlılar Anadolu'daki Beylerbeyi Hersek zade Ahmet Paşa'nın kumandasındaki kuvvetlerile hücuma başlamışlardır. Bu taarruzlar ilk önce gelişmiş ve fakat Karagöz Ahmet Paşa ve Hızırbey oğlu Mehmet Paşa gibi komutanların çekememesi yüzünden Hersek zade mağlûb olarak esir düşmüştür. Bu vaziyet karşısında Davut Paşa serdar tayin edilmiş ve emrine daha fazla kuvvetler verilmiştir. 1487 yılında Çukurovaya inen mumaileyh burada düşmana rastlamamış ve böylelikle harb etmeden Tarsus'u ve Adana'yı aldıktan sonra her iki şehri de tahkim eyleyerek 1488 de kara ve deniz yolu ile Antakya'ya doğru ilerlemiştir. Ancak kötü bir şans eseri olarak donanmanın büyük bir fırtınaya tutulması karşısında Memlûklar denizden

(1) İslamî devirlerde esaslı tahkim edilen Gülek kalesi eskiden olduğu gibi Memlûkler zamanında da büyük ehemmiyet taşıyordu. Gülek boğazı ise Mısırlı İbrahim paşanın Çukurova'dan ayrılışına kadar stratejik önemini muhafaza etmiştir. Mezkûr boğazda gördüğümüz kitabe, Langluva'ya nazaran, Roma imparatoru Adrian'ın buradaki istihkâmları restore ettirmesi münasebetile yazılmıştır.

yardım göremiyen Osmanlı kara kuvvetlerini mağlûb etmişler ve Adana'yı kuşatmışlardır. Memlûklerin emîri Özbek tarafından bu muhasarada kale şiddetle mukavemette bulunurken yine bir talihsizlik neticesi cephaneliğe ateş sirayet eylemekle müdafaadan âciz kalan muhafızlar 1489 senesine doğru şehri teslim zorunda kalmışlardır.

1485 den 1491 tarihine kadar altı yıl süren bu Memlûk mücadelesinin sonunda Ramazanoğulları rahat edebilmişler ve Sultan İkinci Bayezid'in yakın alâkası (1) ve evvelce belirttiğimiz gibi Halil Beyin yüksek politikası ile Yavuz'un Mısır seferine kadar düşman nüfuzundan kendilerini kurtarabilmişlerdir. Bundan sonra Adana ovası tam bir himayeye kavuşmuş ve Pirî Paşa'nın dirayeti ve Kanunî Sultan Süleyman'ın İran harekâtile burada mutlak bir sükûn teessüs etmiştir.

Bu seferi dolayısile Adana ovasından ilk defa geçen Osmanlı Padişahı da Kanunî olmuştur. Filvaki kendisi Bağdadı zaptettikten sonra dönüşte Halep - İskenderun yolu ile Kurtkulağı'na gelmiş ve Misis, Adana, Çakıt, Kusun, Gülek Boğazı, Ulukişla ve Konya üzerinden İstanbul'a avdet etmiştir. (Bilindiği gibi eskiden Halep-Konya yolu bu güzergâhı takip ederdi).

Hammer tarihi Kanunî Sultan Süleyman'ın Bağdat harekâtına dair muhtırada :

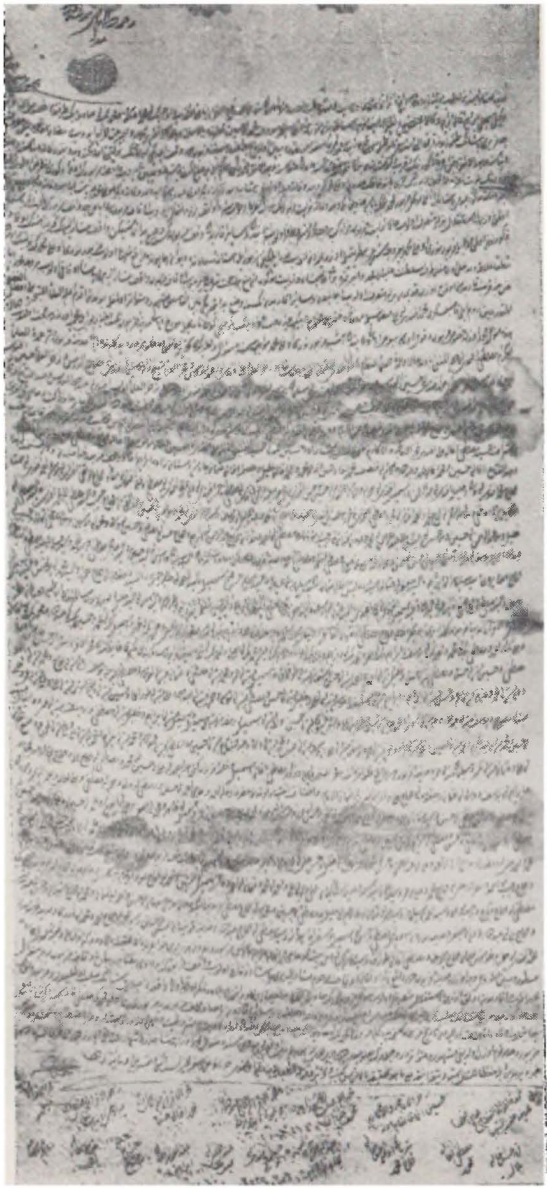
(1) İkinci Bayezid'in bu alâkası denebilir ki, saltanatının iptidasında Cem Sultan hâdisesile başlamıştır. Bilindiği gibi bu bedbaht şehzade 1481 senesinde Çerkes Memlûk Sultanı Kaytbay'a sığınmak zorunda kalmış ve bütün aile efradı ile beraber Mısır'a giderken Ramazanoğullarına misafir olmuştur. Ertesi yıl ise Anadolu'dan aldığı davet ve gördüğü teşvik üzerine Mısır'dan tekrar Adana'ya gelmiş ve 14 Mayısta Karamanoğlu Kasım Bey ile ikinci Bayezid'e karşı bir ittifak muahedesi yapmıştır.

«Recep (Aralık 1535) ayının dokuzunda Ilıcak'ta Kurt'kulağı önünde ordugâh kuruldu. 10 da Adana kurbunda Ceyhan suyu kenarında konuldu. 11, 12 ve 13 te tevakkuf. 14 şikâr; Hazine ordunun önünden gönderildi. 15 te Veziri âzam yola çıkar.» diye yazar ki, böylece Padişah burada beş gün kalmış demektir. Bu ise bize Kanunî'nin Adana ovasında esaslı olarak istirahat ettiğini ve bu dinlenmesinden ayni zamanda avlanmak suretile de çok memnunluk duyduğunu anlatır.

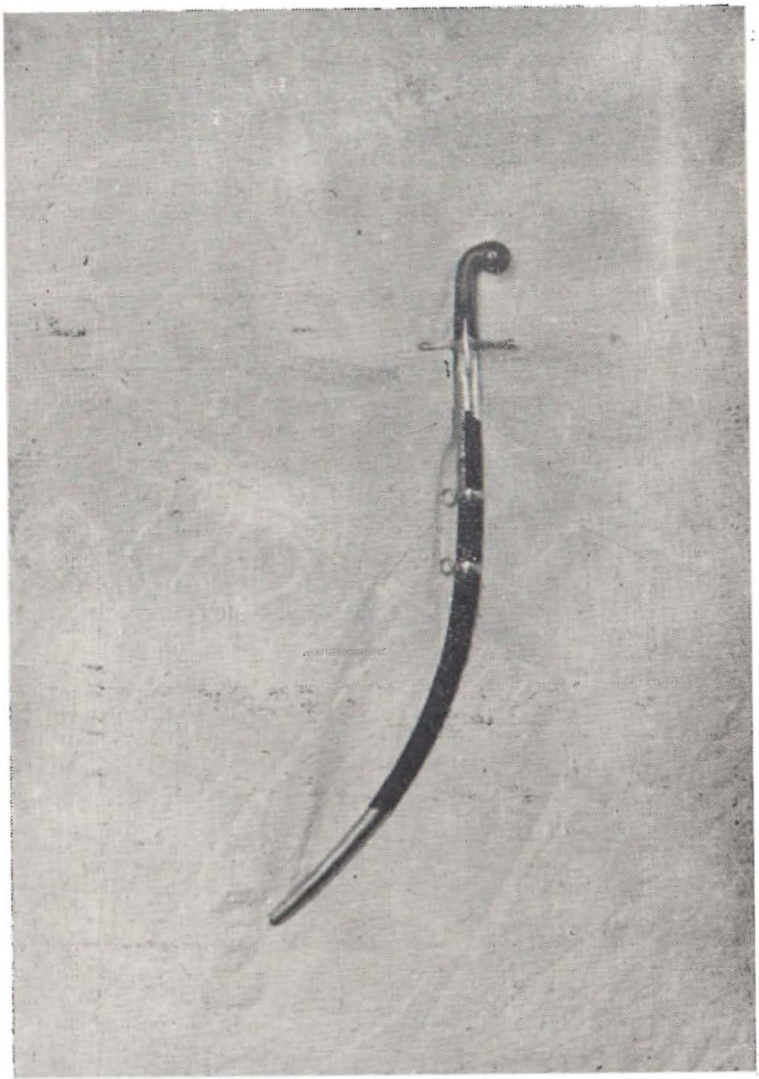
Kanunî Sultan Süleyman'la en yüksek mertebesine ulaşan İmparatorluk içinde Adana ovasının da hakikî inkişafını bulduğuna hiç şüphe yoktur. Ancak maalesef şurası da bir vakıadır ki idarecilerin suiistimalleri de bu Padişah devrinde kendisini göstermeye başlamıştır. Kanunînin son zamanlarına doğru meydana çıkan bu idarî bozukluklar hakkında Asafnameden çok şeyler öğrenmek mümkündür. Asafnameyi, Kanunî'nin Sadrazam'ı (Başvekil) iken 1541 yılında İstanbul'dan uzaklaştırılan, Lûtfi Paşa yazmıştır. O vakitler herkes zaferlerin neşesi içinde çalkalanırken bu zat durumun çok kötüye gitmekte olduğunu görmüş ve meslekdaşlarına yadigâr bıraktığı bu risalesile zamanın başvekillerine yeter ikazlarda bulunmuştur.

Asafname esasında dört kısımdan ibarettir. Biz bunların mevzuumuzla ilgili parçalarını alıyoruz:

«Başvekil Padişaha bildirdiği işlerden dönmemek gerektir. Maazallah kimseye rüşvet ile mansıp vermemelidir. Vezirler akıllı ve tedbirli kimseler olmalıdır. Bunların çocuklarını istidatlarına göre mevkilerine almalı ve onları muhtaç bir vaziyette bırakmamalıdır. Zira babaları millet sayesinde yüksek vekâlet makamını bulmuşlardır ve devlete sadakatle iş görecekleri aşikârdır. Ecdadı iyi

1122 H. - 1707 M. tarihli vesika

Ramazanoğlu Piri Paşa'nın olduğu söylenen som altın kılıç

Seyhan kenarında İbrahim Paşanın kampı
(Bartlett'den)

1853 senesinde Adana Taşköprüsünün doğudan görünüşü (Langlois'dan)

nam bırakmış olan bunlardan birisi istidadına göre yüksek bir mevkie kayırılırsa kimse onu çok görmez. Başvekil akıl ve idrâk sahibi ve para düşkünü olmayanları makamlara getirmeye çalışmalıdır. Bunlardan haramzade ve fena huylu çıkanları kurtarmaya uğraşmaktan çekinmek gerekir. Zira devlet adamları için rüşvet en büyük, ilâçla tedavisi kabil olmayan mel'un bir hastalıktır. Tama kötü bir vadidir, sonu yoktur. Kanaat ise fena bulmayan bir hazinedir, menfaatleri çoktur. Hükümet erbabına sükût kadar büyük bir vekar olmaz. Vezir (Vekil) mümkün mertebe nefsini salâha ve etrafını ıslaha çalışmak gerektir. Başvekil her kişinin kıymetini ve hangi mevkie lâyık olduğunu bilmeli ve buna göre ana memuriyet tevcih etmelidir. Reayadan bulunup atadan ve dededen sipahi zade olmayanları sipahi yapmamak için elden gelen gayreti göstermelidir. Eğer bu kapı açılırsa herkes raiyetlikten kaçıp sipahi olmak ister. Raiyet kalmayınca devlet iradı azalır. Saltanat ise varidat ile olur. Başvekil iradı masrafa galip edip memur taifesini çoğaltmaktan son derece çekinmelidir. Evvelâ lâzım olan reayadır. Reayanın defterleri divanda mazbuttur. 30 yılda bir tutulması gereken bu kayıtlar tetkik edilmeli ve ölenlerle hastalar çıkıldıktan sonra hiç noksan kalmamak üzere eski defterler yeniden yazılmalıdır (1). Bir yerin reayası neuzübillâh zulümden kaçıp başka yere gitseler yine ol yerin hâkimi anları eski mekânlarına göndermelidir ki mem-

(1) Her vilâyetin ziraî durumunu (köylerinin nüfusu ile ev sayısını, onda bir hasılatını ve arazisinin nev'ini) gösterir defterler de vardı. Hususi memurlar (Nişancılar) tarafından yazdırılıp tesbit edilen bu istatistik malûmat dirlik tevziatı ile beraber ordunun sefer güzergâhını tâyin işine de yarardı.

leket reayasız kalmaya. Reayadan evvelce dört beş yılda bir yirmişer akça geçici vergi alınırdı. Fakat makbul bir şey değildir ve her sene alınmalıdır ki, onlara güç gelmeye.»

Yukarıda bazı ıstılahları bugünkü şivemize çevirerek naklettiğimiz Asafnameden anlaşılıyor ki Kanunî devrinde (1520 - 1566) iyi insanlar yerine kötü adamlar kayırma, rüşvet alma gibi pek sakim usullere yol açılmış ve reaya tazyika başlanmıştır. Bunun da âmili saray entrikaları olmuş ve bu çirkin rolü de Hürrem Sultan oynamıştır. Bilindiği gibi Rokselan ismindeki bu Rus cariyesini zevceliğe alıp Sarayda en nüfuzlu kılmakla Kanunî, bu sui hallerin büyük vebali bir tarafa, yetişkin ve çok değerli Şehzade Mustafa'yı öldürtmekle Osmanlı İmparatorluğu için affedilmez bir hatâ işlemiştir. Bu acı hâdiseyi müteakip kendi oğlu Selim'in veliahtliğini garantileyen Hürrem Sultanın çevirdiği entrikalar almış yürümüş ve fakat Selim'in devlet işlerini tamamen Sokullu Mehmet Paşa gibi pek dirayetli bir sadrıâzama bırakması İmparatorluğun nüfuz ve satvetini muhafazaya imkân vermiştir.

Ancak 1579 tarihinde bir sui kasde kurban giden Sokullu'dan sonra Üçüncü Murad'ın, Yahudi asıldan annesi Nurbanu ve karısı Venedikli Safiye Sultanın ticarî ve politik rekabetlerile sefahate daldırılışı bütün yolsuzluklara meydan açmıştır. Bu durum Üçüncü Mehmet zamanında da (1591-1603) devam eylemiş ve onun devrinde başlayan teşkilâtlı eşkıya belâsı Birinci Ahmed'in ilk saltanat yıllarında memleketin iç huzur ve emniyetini ortadan kaldırmıştır. Bunun üzerine Büyük Vezir Kuyucu Murat Paşa âsilerin tenkili ile vazifelendirilmiş ve bu enerjik kumandanın temizleme harekâtı esnasında Çukurova'daki

Cemşid ve avanesi tedib edilerek (1607) bölgemizde de âsayiş temin olunmuştur. Nihayet, Yeniçeri ocaklarını bir disiplin altına sokabilen, Dördüncü Murad'ın müthiş otoritesi de saray entrikacılarını sindirmiş ve kötülüklere set çekmiştir. Bu Padişah zamanında (1623 - 1640) tarihi bahsimizi alâkalandıran nokta 1638 senesinde kendisinin Bağdat fethine giderken Adana'dan geçmesidir.

Hammer'e nazaran Dördüncü Murad'ın Adana'ya gelişinde 8 kişi, Beylerbeyi Cafer Paşa'nın mezaliminden bizar olduklarını göstermek için, kale duvarından kendilerini nehre atmışlardır. Bu hâdise üzerine Cafer Paşa huzur-u şâhâneye çağırılmış (1) ve halkı memnun edemediğinden memuriyetinden azledilmiştir. Maamafih Padişah tarafından hayatının bağışlanması ve sonra kendisine Halep valiliğinin verilmesi hüsnüahlâk sahibi olduğunu gösterir. Köprü başında bulunup da şimdi yıkılmış olan Cafer Paşa camii bu zatın hayratı idi ve 1647 yılında tamamlanmıştı.

Dördüncü Murad'ın gerek Bursa gezisi ve gerekse Revan gibi Bağdad seferi her ne kadar Anadolu'da birçok canlara mal olmuşsa da idarecilerde bir düzen meydana

(1) Cafer Paşa'nın çağırıldığı yer herhalde Ramazanoğullarına ait vakıf sarayıdır. Çünkü Sultan Murad'ın burada konakladığı ve azimetlerinden sonra, kendileri için açtırılan kapının, bir hürmet nişanesi olarak, kapatıldığı söylenir. Hakikaten mezkûr binanın kuzey cephesinde antresi bulunmayan bir taş merdiven var idi. Bu tarihî eser maalesef bundan yirmi beş sene kadar evvel yıktırılmıştır. Bilvesile şurasını açıklayalım ki, ansiklopedilerimizden birinde yazıldığı gibi Sultan Cem'in vakıf sarayında misafir edildiğine dair verilen malûmat doğru değildir. Zira bu Şehzadenin Adana'ya gelişlerinde bahse mevzu saray henüz yapılmamıştı.

getirmiştir. Lâkin onun vefatı üzerine tahta geçen İbrahim'in hal'inden sonra Padişah olan Dördüncü Mehmed'in küçük bulunması Kösem Sultana Osmanlı İmparatorluğu devrinde suiistimali en son mertebesine vardırma bahtsızlığını vermiştir. Filvaki 1648 senesinde Ağustos ayında cülûs eden Dördüncü Mehmed'in annesi Turhan Sultan, Mahpeyker Kösem Sultan tarafından hiçe sayıldı. Halbuki usulen Padişahın yanında annesinin kalması ve Kösemin Topkapı sarayını terkedip, şimdiki Üniversite merkez binasının bulunduğu yerdeki, eski saraya gitmesi lâzımdı. Fakat onu bilhassa Yeniçeri Ağaları tuttular ve böylece kendisi Büyük Valide Sultan olarak mevkiini muhafaza eyledi. Bu yüzden Dördüncü Mehmed'in Padişahlığı ile beraber devlet idaresi tamamile Muslihittin, Karamurat, Bektaş ve Karaçavuş gibi yeniçeriocağı ağalarının eline geçti. Bu adamlar her türlü vasıtaya tenezzül ederek gayrimeşrû muazzam paralar edindiler. Kösem Sultan da onlarla beraber menfaatler sağlamaktan çekinmiyor ve hediya namı altında servetler topluyordu. Nihayet Turhan Sultanın dürüst yardımcıları Kösemi öldürmekle Valide Sultanlık yapmaktan bıkmayan ve sonunda Dördüncü Mehmed'e suikast tertipleyecek kadar ileri giden bu ecnebi kadından memleketi kurtardılar (1651).

Osmanlı tarihi tetkik edilecek olursa görülür ki, bu yüce İmparatorluğun inhitat âmillerinden biri de yabancı unsurların Saraya sokulmasıdır. Bu hususta (El eliyle yılan tut) atasözü tam yerindedir. Devletin başına gelen bir çok felâketlerin esasını da bu darbımesel mefhumuna uymamakta aramak gerektir.

İşte böylece 17 nci yüzyılın ortasına giren Osmanlı İmparatorluğu köprülülerin idare başına getirilmesini

(1656) müteakip tekrar hayatiyet kazanarak Viyana şehrini muhasara edecek kadar ileri hamlelerde bulundu ise de, bundan sonra malûm olan sebepler dolayısile gerilemeye başladı. Bu inhitat maalesef 18 inci asır içinde tamamile kendini göstermiş ve bunun bir çöküntü haline gelmesinde Kapitülâsyonların büyük tesiri olmuştur.

Kapitülâsyonlar bilindiği gibi esasında Bizans tarafından Venediklilerle Cenevizliler için tanınmıştı. İstanbulun fethinden sonra mezkûr hükûmetler çok mahirane bir surette buradaki kolonilerinin dokunulmazlığını ellerinde tutmasını bilmişler ve dış ticaretlerini artırmak isteyen Osmanlılarla anlaşmalar yaparak bu hususî haklarını genişletmeye muvaffak olmuşlardır. Mamafih bu vesile ile şu ciheti de belirtmek lâzımdır ki, Hindistanın deniz yolu ile bağlanmasından ve Amerikanın keşfinden sonra münakale ve transit bakımlarından İmparatorluk ülkelerinin ehemmiyeti hissedilir derecede azalmıştı ve Akdenizle Doğu artık ticarî kıymetini kaybeylemişti. Bu kritik durum karşısında Osmanlıların eski vaziyeti idame ettirebilmeleri için çareler aramaları gerekiyordu. Fakat Kanunî Sultan Süleyman bu işde pek ileri gitti ve 1535 senesinde Kral Birinci François ile akdeylediği muahedede Fransızlara fazla imtiyazlar verdi. 1580 yılında İngilizler de böyle bir Kapitülâsyon elde ettiler. Bunu 1617 de Avusturya ve 1678 de Polonya, 1700 ve 1733 senelerinde de Rus ve İsveç hükümetleri ile yapılan iktisadî anlaşmalar takib etti. Bundan sonra da Avusturya (1747), Danimarka (1756), Prusya (1761), İspanya (1782) ve (1783) de ise Rusya ile tamamen Kapitülâsyon karakterini taşıyan muahedeler yapıldı.

Kapitülâsyonların Osmanlılar için faydası: Kütahya çinileri, Şam, Diyarbakır, Söğüt ve Bursa'nın ipekli do-

kumaları, Ankara'nın tiftik ve İstanbul'un sırmalı işlemeleri, Tokadın bakır eşyası, Edirne'nin renkli şal ve mendillerile bütün Anadolu'nun kilim ve halıları gibi çok kıymetli Türk mamûllerini ecnebi tüccarların dünya piyasalarına bol miktarda sürmeleri idi. Halbuki sonraları Avrupa'da sanat bilgisinin artması bunların taklidine sebeb oldu ve bilhassa batı memleketlerinde endüstrinin inkişafını müteakip mekanik işletmelerin kökleşmesi el işinin rekabetini imkânsız bir hale getirince Kapitülâsyonların öldürücü tesiri derhal kendini gösterdi. Çünkü devlet gümrük tarifelerini artıramadığı ve bir himaye sistemi kuramadığı için bütün Osmanlı ülkeleri Avrupanın ucuz dokumaları, madenî eşya ve ev takımları ile doldu. Bu suretle birçok Türk sanatkârları, yaptıkları işlerin nefasetine rağmen, müflis vaziyete düştüler. Binnetice İmparatorluğun orta (burjuva) sınıfı mahvoldu.

Kapitülâsyonların en ziyade şümullendirildiği 18 inci yüzyıla dair Adana hakkında elimizde tarihî vesikalar bulunmamakla beraber, şer'î mahkeme sicillerinden bazı müteferrik malûmat toplamamız mümkün olmuştur. Benim bu defterler üzerinde yaptığım tetkiklerden meselâ : 1745 senesinde ovamızın perişanlık içinde çalkalandığı ve fakat buna mukabil halka tahammül edilemiyecek vergiler yükletildiği görülmektedir. Bu cümleden olarak 26 ncı defterin 17 nci sayfasında : İşbu 1158 = 1744 senesinde biemrullahı taalâ kaht ve gala müstevli olup mürur, ubur eden ulaklar ve agavatın kesretinden naşi nefsi Adana ile buradaki 63 hana (1) 10522 ve Yüreğir kazası ile Canib-i şehir

(1) 1634 senesinde Adana'da 57 ve Yüreğir ile Canibişehir köylerinde 41 ve 28 olmak üzere 69 Han bulunuyordu. Şehirdeki Han sayısının 111 senede bu kadar cüz'i artışı bize nüfus gelişmesinin de betaet derecesini gösterir.

nahiyesine 4 bin kuruş atıldığı bildirilmektedir. Yekûnu 14522 kuruş tutan bu verginin bugünkü rayiçle kıymeti yarım milyon liraya yaklaşır ki, bunun da yalnız posta işleri için alındığı gözönünde tutulursa külfetin azameti kendiliğinden meydana çıkar. Keza defter 36, sahife 18 de; (Eyalet Edenede birkaç sene mukaddem vukubulan illeti veba elhamdüvelminne geçen seneden beri «1762» mündefi olup...) şeklinde gelen Padişah fermanları ile köylüden vergilerin behemehal tahsili tekiden emredilmektedir. Veba hastalığının yaptığı telefat ve bu müthiş salgının 3-4 yıl devam eylediği dikkat nazara alınırsa böyle müşkül bir durumda çiftçiyi tazyik eylemenin mânası kolaylıkla anlaşılır. Halbuki daha önceleri gerek şehir sâkinlerinin ve gerekse köylünün malî vaziyetleri çok bozuktu. Meselâ 1739 senesinde vekili fukarayı Edene'nin (Halk mümessilinin) Nalbandoğlu ve Keşişoğlu gibi Ermeni tüccarlardan vilâyet işleri için 350 kuruşluk borç aldığı ve zamanı geldiğinde inşallah ödeneceği yazılıdır.

Şer'î mahkeme sicillerinden Adana ovasının ekonomik bakımdan çöküşünü bu suretle öğrenirken diğer taraftan da devlet idaresindeki tezepzüple suiistimallerin derecesi hakkında bir fikir edinmek kabil olmaktadır. Ezcümle 1746 senesinden 1758 tarihine kadar geçen 12 yıl zarfında 13 valinin değiştiği ve bilhassa 1757 yılında dört tanesinin birbiri arkasına tâyin edildiği görülmektedir. Bunlar sırasile şunlardır :

Muhsin zade Mehmet, Süleyman, Abdurrahman, Hacı Ahmet, Mustafa, Mehmet, Süleyman, Mustafa, İbrahim, Numan, Hüseyin, Süleyman ve Mehmet Paşalardır.

Valilerin böyle sık sık tebdili veya tekrar getirilmesi yalnız halkı hoşnut edebilmek veya adam kayırmak için

değil, bunlardan bazılarının da irtişaya kaçmalarından dolayıdır. Nitekim İbrahim Paşa ile Mütesellim Karslı Hacı Ali Ağa idarelerinde vergileri adalet üzere toplamak ve aksaklıkları düzenlemek suretile Adana oldukça sükûna kavuşmuş iken 1757 senesinde Valiliğe Numan Paşa'nın tâyini rüşvet belâsının kapısını açmıştır. Mumaileyh şahsî menfaati için vergileri beş misli artırdıktan maada Ramazanoğulları vakfından 1300 kuruş almış ve bu ağır zamları ödeyemeyen esnafın birer bahane ile dükkânlarını yıktırdığı gibi köylere de baskınlar yaptırmıştır.

Numan Paşa'nın mezalimine tahammül edemiyen Mütesellim Hacı Ali Ağa'nın bu vazifeden ayrılması sonunda ise bu Valinin zulmü daha fazla artmış ve fakir aşiretlerin çadırlarına kadar askerlerini saldırtarak mallarını saklayanları öldürtmüştür. Nihayet Adana'nın ileri gelenlerinden bir heyet gizlice zamanın Padişahı Üçüncü Sultan Osman'a gitmiş ve Numan Paşa'nın azli ile nefyine ve servetinin müsaderesine ferman istihsal etmişlerdir. Bu suretle Numan Paşa'nın Valilikten ayrılması üzerine Hüseyin Paşa tâyin edilmiş ve fakat bir iki ay sonra değiştirilerek Rişvan zade Süleyman Paşa gelmişse de mütesellimi Battal Mehmet Ağa ile o da bu vazifede fazla kalamıyarak aynı senede Halep Valisi Mehmet Paşa Adana'ya gönderilmiştir.

Mehmet Paşa daha Halepte iken evvelce tanıdığı Hacı Ali Ağayı kendisine vekil tâyin etmiştir. Çünkü mumaileyhin hüsnü ahlâkından çok emin bulunmaktadır. Nitekim yine bu yılın Recep ayında Ulukışla ve Çakıt hanı arasındaki yolun esaslı tamiri için gelen fermanda (defter 132 sahife 128) Padişah bu işi doğrudan doğruya Ali Ağaya havale etmekte ve «Sana her veçhile itimadı Padi-

şahanem olmakla..» diyerek kendisine fevkalâde bir güven göstermektedir. Böylece Sultan Üçüncü Mustafa'nın da itimadını kazanan Hacı Ali Ağa'dan biraz malûmat vermek lâzımdır. Zira müşarüleyh uzunca müddet mahallî devlet hizmetlerinin müteaddit kademelerinde vazifeler aldığı için bu tezekkür ile o devrin vilâyetler idare tarzı yönünden de bir fikir edinmek mümkün olacaktır.

Hacı Ali Ağa'nın esas mesleği Serdengeçti idi ve kendisine Ağa denmesi de bu askerî şubenin komutanı bulunmasından dolayıdır. Filvaki (defter 28 sahife 124) de yazılı bir vesayet ilâmı kararını imzalayanlar arasında El Hac Ali Ağa'yı Serdengeçti diye ismine rastlanmaktadır.

Bilindiği gibi Serdengeçtiler fedai olarak vazife görürler ve bu suretle de orduda mümtaz bir sınıf teşkil ederlerdi. Bunlar harb davetlerine icabet eyledikleri vakit kılıçlarını kınlarından çıkarıp yere atarlar ve ayakları altında tepelerlerdi. Bu gösteriden maksat şu idi ki, Serdengeçtiler savaşta hiçbir zaman kılıçlarını kınlarına koymazlar, nefislerini daima fedaya hazırdırlar. Filhakika Osmanlı tarihinde bu zümrenin destanlar yaratan birçok kahramanlıklarına şahid olunmuştur. İşte böyle bir sınıfın Ağası olan Hacı Ali'nin Adana'da ilk defa Hazinadar vazifesini üzerine aldığını görüyoruz. 1745 senesi sicillerinde (defter 4 sahife 243 ve 246 da) kendisine El Hac Ali Ağa Hazinedar-ı Edene deniyor. Bu arada sivil ünvanı Fahrülakran olan müşarüleyhin çok geçmeden Fahrülayanlığa ve Mütesellimliğe yükseldiğini müşahede ediyoruz. O vakitler akran ve âyan arasından olduğu gibi ulema, meşayih ve müderrislerden de mümessiller ayrılıyor, Vekili fukarayı Edene, Vekili şehir (Belediye Reisi) ve Mütesellim ile bunların meydana getirdiği İdare Meclisi memleketin işlerini

tedvir ediyordu. Ticaret ve sanat gibi meslekî hususlara ait kararlarda ise onların temsilcileri bulunuyordu. Bugünkü Vilâyet Daimi Encümenini andıran heyete yalnız Vali yerine mütesellimin riyaset ettiği ve bu mütesellimin de mahallinden şeçildiği görülmektedir.

Mütesellim tayininde aranan şey memleketin zapt ve raptını temin ve ahaliyi siyanet ile halkı idare edebilme vasfı idi. Ezcümle 24 Şevval 1169 (1755) tarihli Padişah fermanı: «Zapt ve raptı memleket ve sehabet ve siyaneti ahali ve raiyete kadir Edene sâkinlerinden Karslı El Hac Ali Ağa mütesellim nasb ve tayin edildi» şeklinde yazılıdır.

Mütesellimler, mülkî ve askerî bakımlardan taşra idaresinin otoriteleri olan, Beylerbeyinin vekili sıfatiyle adaleti temsil eden Kadılardan sonra en büyük mevkie sahip bulunurlardı. Bu önemli vazifede senelerce çalışan Hacı Ali Ağa 1761 yılında Saracan mahallesinde (Abidin Paşa caddesinde Tekel Başmüdürlüğü binasının kuzeyindeki Ulucami mahallesi semtinde) vefat etmiş, kendisinin esas itibariyle İmaret olarak tesis eylediği ve sonradan aile mezarlığı haline gelen, Hacı Ali Ağa Tekkesine defnedilmiştir (1).

---

(1) Hacı Ali Ağa'nın babası Karslı (Kadirlili) Hacı Hüseyin Efendidir. Annesi ise Kozan eşrafından Yazıcı zade Ömer Ağa'nın kızıdır. (Adana Şer'iye mahkemesi sicil defteri No. 58 Sahife 94). Karslı ailesinin hangi tarihte Adana'ya geldiği malûm değildir. Yalnız Hacı Ali Ağa'nın Emirler mahallesi (Ulucaminin doğu semti) ahalisinden olduğu defter 26 sahife 49 da yazılıdır. Keza sicil defteri No. 34 Sahife 74 deki kayıttan öğrenildiğine göre müşarünileyh sonradan Saracan mahallesine taşınmıştır. Hacı Ali Ağa'nın: Fatma, Hasan ve Hacı Hüseyin isminde üç çocuğu olmuş ve fakat bunlardan yalnız Hacı Hüseyin efendinin, Ramazanoğullarından Ayşe Hanım'la evlendirdi-

Yukarıda o zamanın idare sisteminden kısaca bahsetmiş bulunuyoruz. Şimdi tekrar esasa gelelim :

Şer'î mahkeme sicillerinden anlaşıldığına göre 18 inci asrın birinci orta yarısında devlet nûfuzu taşralarda sarsılmış bir durumdadır. Evvelce de temas ettiğimiz veçhile Adana'da valilerin sık sık değişmesinin hakikî sebebi de budur. Hükûmetin zaa'fı ve ekonomik buhran karşısında ise şüphesiz memleketin huzur ve sükûnu bozulmuştur. Bununla beraber İmparatorluğun kuruluş temellerinin sağlamlığı ve iyi gelenekler sayesinde daha bir müddet vaziyete hâkim olunmuştur ki, Adana Ahi babası hakkında gelen ferman ile pabucun dama atılması meselesi ve Tarsus hâdisesi bunlara güzel birer misal teşkil ederler :

Osmanlı idaresinde debbağların Ahi babaları şimdiki esnaf odaları başkanları gibi bu teşkilâtın reisi sayılırlardı. Yalnız bugünkülerden daha fazla yetkilere sahiptiler ve bu sebeple de Ahi babaların evvelâ inhası yapılır ve Padişah tarafından memuriyeti tasdik edildikten sonra vazifeye başlarlardı. Birinde her nasılsa Adana Beylerbeyi bu usule uymadan Ahi babayı tâyin eyliyor. Geleneğin zorlayışına bakınız ki Padişah kendisinin bile bunları, umum reislerinin veya beylerbeyi ile kadıların inhası olmadan, resen tâyin salâhiyetli bulunmadığını bildirerek ahi babayı azil ile bir yenisinin inha edilmesini istiyor. Filhakika Ahi babaların yukarıda söylediğimiz gibi, salâhiyetleri çok büyüktü. Meselâ, kunduracı veya köşker esnafının kontrolünde fena işlenmiş bir ayakkabı görülünce bunu yapan

---

ği, oğlu Hacı İshak efendinin nesli devam ederek zamanla geniş mikyasta kök salmıştır. Filhakika bugün Tarımer ve Ener'lerden maada Ramazanoğlu soy adını taşıyan zatların da cümlesi onun torunlarından gelmektedirler.

sanatkâr evvelâ ayıplanır ve şayet bu hileyi tekrarlarsa kötü imâl ettiği pabuç kaldırılır atılırdı. Pabucun dama atılması demek şu idi ki, o işçi meslek şerefine uymayan bu hareketinden dolayı sanattan menolunmuştu ve artık hiçbir yerde çalışamazdı.

Tarsus hâdisesine gelince : Zamanın Beylerbeyi vergi borçlarını ödemeyen Tarsus civarındaki aşiretler üzerine bir miktar askerle kumandanını ve malmüdürünü gönderiyor. Tarsus'ta askerini geceletmek istiyen Komutana şehrin eşrafı, bir sarkıntılık yapılır endişesiyle, her türlü misafirperverliği göstereceklerini ancak askerin dışarda kalmasını söylüyorlar. Birçok münakaşalardan sonra kumandan zorla şehre giriyor ve bu arada bazı evler yağma edildikten başka 18 kişi de ölüyor. Bu vaziyet karşısında Tarsus halkı Padişaha şikâyette bulunuyorlar. Adana'dan yapılan soruya Beylerbeyi, kumandanın haklı olduğu cevabını veriyor. Fakat Tarsuslular Beylerbeyinin doğruyu bildirmediğini ve haklarının aranmasını tekrar istirham ediyorlar. Bunun üzerine Adana kadısına gelen ferman «Sen ki Adana kadımsın, adaleti yerine getirmekle mükellefsin, bunu yapacağına eminim..» diye başlamakta ve Padişah meselenin bizzat tahkiki ile neticenin bildirilmesini istemektedir. Adana Kadısı lâzım gelen incelemeyi yaptırıyor ve şikâyetin yerinde olduğu kanaatine varıyor.

Bundan sonra yapılan muamele nedir bilirmisiniz? Beylerbeyi derhal azlediliyor, Kumandan ile Malmüdürü sürülmekle kalmayıp emvali de müsadere olunuyor. İşte bu üstün geleneklerle devletin kuruluş temellerinin sağlamlığı sayesindedir ki, hükûmetin nüfuzu 18 inci yüzyılın ikinci ortasına kadar iyi kötü tesirini muhafaza edebilmiş-

tir. Fakat bu tarihlerden sonra Güney bölgelerinde isyanlar baş göstermiş ve il merkezlerinde de asayiş bozulmuştur. Ezcümle 1778 yılında Adana şehrinde bir ayaklanma vuku bulmuş ve Beylerbeyi Haznedar Ali Paşa elebaşılardan Çopuroğlu Hacı Ali ve Deli Hasan adındaki kimseleri idam ile mallarını müsadere ettirmiştir (Şer'î mahkeme sicilleri, defter 46 sahife 76-79). 1786 senesinde de bir Mütesellim yüzünden Adana'da kargaşalıklar çıkmıştır.

Bu hâdiseyi Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet Cilt 3, Sahife 119 da: «Edene Mütesellimi Abdullah Paşa ile ahali arasında meydana gelen niza ve mücadele insan öldürmeye kadar vararak her iki taraftan adamlar telef olduktan başka Abdullah Paşa takımı, dükkânları yağma ve fakirlere zarar iras ettiklerinden Edene ahalisi, Müftünün başkanlığında bir heyeti İstanbul'a göndermişlerdir. Yapılan şikâyet üzerine Abdullah Paşa'nın rütbesi alınarak Magosa kalesine nefyile Edene eyaleti Yusuf Paşa'ya tevcih kılınmıştır. Ancak Abdullah Paşa menfasına gitmekten imtina edüp bu halinden ise bir isyan hareketi hissolunmakla Yusuf Paşa hemen müşarüileyhi katil ile kesik başını Dersaadete irsal eyledi (1). Bu minval üzere Edene havalisinin ıslahına çalışılırken Rus seferi zuhur etmesinden dolayı ol tarafın askerleri Rumeli cihetine yollanmak lâzım geldiğinden bu civar boş kaldığı için eşkiya türedi.» diye anlatmakta ve bu gibi fenalıkların idaredeki uygunsuzluktan ve askerin nizamsızlığından ileri geldiğini belirt-

(1) Abdullah Paşa'nın ölüm tarihi 1790 dır. Küçük Alioğlu gailesini bertaraf etmek üzere, vezirlik rütbesi verilerek, 1788 senesinde salâhiyetle Adana Beylerbeyliğine tayin edilmiş olan mumaileyh Misis köprüsünü tamir ettirmiştir. (A. Şeriye Mahkemesi Sicil defteri No. 61 Sahife 11-12).

mektedir. (Filhakika askerî kuvvetlerin çekilmesini müteakip Ayas tarafındaki Küçük Alioğlu tekrar baş kaldırdığı gibi Tarsus civarında sâkin Toroğlu Ali Bey ise 1793 yılında Adana'ya baskıncılar gönderip Çopuroğlu Hacı Mehmet Ağa'yı mütesellim tayin ederek şehri 4 ay idaresinde bulundurmuştur. «Sicil defteri 8, sahife 161»).

Osmanlı idaresindeki bu perişanlık maalesef gün geçtikçe artmış ve nihayet Üçüncü Selim'in yapmak istediği inkılâba karşı 1807 yılında Sadrıâzam Vekili Köse Musa Paşa ile Şeyhülislâm Topal Ataullah Efendinin el altından desteklediği irtica hareketinden sonra hükûmet otoritesi diye birşey kalmamıştır. Asi Yeniçerilerin vaziyete hâkim olmasile neticelenen bu feci durum denebilir ki, Vali Nurullah Paşa'nın Namrun hâdisesini müteakip, Adana ovasında tepkisini göstermiştir. Bu vaka Menemenli tarihini yazdıran Ahmet Beye nazaran şöyle cereyan etmiştir:

«Nuri Paşa 1827 yazında Namrun yaylasına çıkmıştı. Tarsus elebaşılarından Kelağa zade Mehmet Ağa, Paşa'nın kendisine fenalık getireceğinden korkuyordu. Bu sebeple Nuri Paşa'nın sayfiyede bulunmasından faydalanarak kaza ahalisinden topladığı adamlarla oraya gelmiş ve Namrunu muhasaraya teşebbüs etmiştir. Yanında pek az muhafızı bulunduğundan Nuri Paşa Tarsus'a çekilmek zorunda kalmış ve keyfiyeti İstanbul'a arzeylemiştir.

(Evvelce bildirdiğimiz seyyah Labord'un kendisinden sitayişle bahsettiği Nuri Paşa'nın bu meseleyi kesin bir şekilde neticelendirmek üzere merkezden talimat beklediği tahmin olunabilir. Lâkin henüz Yeniçeri ocağının tasfiyesini tamamlamış olan (1) İkinci Sultan Mahmud, İngiliz

(1) Yeniçeri ocakları bilindiği gibi Haziran 1826 da lâğvedilmiş ve yerine Asakir-i Mansure teşkilâtı ikame olunmuştur.

ve Fransız Armadasının da iştirakiyle Navarin'de Türk donanmasını yakan, Rusların harb ilânı karşısında işi büyütmektense Valiyi azletmeyi daha uygun bulmuştur.) Bunun üzerine Kelağa zade Karaisalıdaki Menemencilerin kendisine iltihakını sağlamış ve Ahmet Beyin büyük kardeşi Habip ile Adana'ya vararak Nuri Paşa'yı şehirden çıkarmışlardır. Bu suretle Adana ve Tarsus işgal edilerek Habip Bey Adana'da ve Kelağa zade de Tarsus'ta idareyi ellerine almışlardır. Her ne kadar bir iki ay sonra merkezden Adana'ya bir Mütesellim gönderilmiş ise de bu zatın hiçbir tesiri olmamış ve Menemenciler de istedikleri gibi hareketlerinde devam eylemişlerdir. Fakat Kelağa zade Mehmet Ağa, biraz vakit geçince Habip Beyi çekememeye başlamış ve Adana'da Hasan Paşa (2) oğlu Hacı Ali ve Ayas taraflarındaki Derebeyi Küçük Ali oğlu Mıstık Beylerle gizlice anlaşarak Habip Beyin Adana'dan çıkarılması tertibatını aldırmıştır. Binnetice Menemencilerle Hacı Ali ve Mıstık Beyler arasında şehrin dışında ve içinde kavga başlamış ve sabahtan ikindiye kadar devam eden mücadelede Menemencilerin Kuruköprü mahallesi semtindeki kuvvetleri bozguna uğradığından Habip ve Ahmet Beyler pek

---

Şer'î Mahkeme sicillerinden, vilâyetimizde bu teşkilâtın 1827 yılında kurulduğu öğrenilmektedir. Filvaki o senenin iptidasına doğru gelen emirnamede: «Adana eyaletinden dahi 4 bölük itibarile 400 nefer piyade ve 1 saf olmak üzere 150 süvarinin tahrir ve talimine iradei seniyye taallûk buyurulmuştur» denmektedir. (Sicil defteri 7 Sahife 173).

(2) Hasan Paşa, Karslı Hacı Ali Ağa'nın büyük oğludur. Kendisi 1765-1769 yıllarında mütesellim olarak vazife görmüştür. 1770 senesinde Adana Beylerbeyliğine ve bundan sonra da Özi kalesi muhafızlığına tayin edilen müşarünileyhin orada öldüğü şer'i mahkeme kayıtlarından anlaşılmaktadır. (Sicil defteri 5, Sahife 77).

müşkül bir duruma girmişlerdir. Fakat Adana eşrafının tavassutuyla şehirden çıkmaları temin olunmuştur. (1828 senesinde vukua gelen bu muharebede Menemenli aşiretinin zayi olan hayvanları ve malları için Hacı Habip, Hacı Nabi ve Ahmed Beylerin Hacı Ali Bey ile anlaşarak bir birlerini ibra ettiklerine dair, sicil defteri 8 sahife 22 de, Adana şer'iye mahkemesinin kararı vardır. O zamanki mütesellim dergâhı âli kapıcı başılarından İsmail Ağa'dır).

Hacı Ali Bey Mıstık Beyin yardımiyle elde ettiği bu galibiyetten sonra Mütesellim İsmail Ağa'yı vazifesinden atmış ve bu sırada Adana Valiliğine tayin olunan Esad Paşa'nın gelişini de önlemek için Gülek Boğazına 200 - 300 atlı göndermiştir. Maiyetinde 60 kadar süvari bulunan Esat Paşa, Hacı Ali Beyin adamlarının çokluğu karşısında, Tekir'den geri dönerek Maden'e gitmiştir.

Merkezdeki perişanlığa bakınız ki, Esat Paşa başka bir vazifeye alınmış, buna mukabil Hacı Ali Bey Adana Mütesellimliğine tâyin olunmuştur (1). Böylece Hacı Ali Bey, hâkimiyeti tamamen eline geçirince Küçük Ali oğlu Mıstık Beyi bertaraf etmeye teşebbüs eylemiş ve fakat Menemenciler bu fırsattan faydalanmak isteyerek Tarsus' taki Kelağa zadenin teklifini kabul ile Nernek köyünde

(1) Bu hususa dair 29 muharrem 1245 (1828) tarihli fermanda: «Adana Valiliğine tayin edilen Vezir Esat Mehmet Paşa, dinimizin düşmanı olan Moskolı'nın vere suretile Erzurum'u istilâ cihetine gideceği dikkat nazara alınarak, askeri sürücülüğü ile şark tarafına memur kılındığından Adana eyaletinin munsif ve reaya perver mütesellim ile zapt ve idaresi lâzım gelmektedir». denildikten sonra Hacı Ali Beyin de bu vasfı haiz bulunması dolayısile, kötülükleri ve eşkıyayı ortadan kaldırıp fakirleri siyanet etmek üzere, mütesellim tayin edildiği bildirilmektedir (Sicil defteri 8, Sahife 32).

5000 kadar atlı bir kuvvetle toplanmışlar ve Hacı Ali Beye haber gönderip Mıstık Beyden vazgeçmesini, aksi takdirde kendisine karşı koyacaklarını bildirmişlerdir. Bunun üzerine Adana'dan Mennan Beyin büyük babası Hacı İshak Efendi gelmiş ve «Oğullar etmeyin, birbirinize düşmeyin, Çukurova cümlenize yetişir» diye çok rica ve niyazda bulunmuş ise de Menemenciler'le Kelağa zade isteklerinde ısrarla red cevabı vermişlerdir. Bu vaziyet karşısında Hacı Ali Bey, Küçük Ali oğlu ile anlaşmış ve ondan yardımcı asker de temin eylemiştir.

Adana'dan cevap gecikince Kelağa zade ile Menemenciler Hacı Ali Beyin tekliflerini kabul ettiğini sanarak maiyetlerindeki kuvvetlere izin vermişler ve kendileri de Tarsus ve Karaisalıya gitmek üzere iken Hacı Ali Beyin 3000 süvari ve bir topla yaptığı âni bir baskınına uğramışlardır. Bu mücadelede Kelağa zade maktul düşmüş ve Menemenci Habip Bey güç belâ kendisini kurtarabilmiştir. Bundan sonra Hacı Ali Bey Çeceli'ye (Karaisalı'ya) yürümüş ve her ne kadar kasabaya girememişse de etraftaki birçok evleri ve değirmenleri yakarak Adana'ya dönmüştür. Buradan sonra da Tarsus'a giden Hacı Ali Bey oradaki Mütesellim Halil Beyi de kovmuş ve bu suretle İçel hududundan Maraş'a varıncaya kadar, Karaisalı'dan mada, bütün eyaleti kendine tâbi kılmıştır. Mamafih Menemenciler de İstanbul'a şikâyete giden heyetin bir şey elde edemeden geri dönmesi üzerine ümidi kesmişler ve Hacı Ali Beye (1) dehalet eylemişlerdir.»

---

(1) Hacı Al Beyin dört sene kadar mütesellimlik yaptığı ve 1831 yılı içinde bu vazifeden alınarak İstanbul'a celbedildiği şer'i mahkeme kayıtlarından (Sicil defteri 8, Sahife 152, 158,

Menemenci Ahmet Beyin 1860 senesinde yazdırdığı bu aile tarihinden görülüyor ki Adana ovasında 19 uncu asrın başlarından itibaren hükûmet diye birşey yoktur ve bu elîm vaziyet, Mısırlı İbrahim Paşa'nın Çukurovayı işgaline kadar, gün geçtikçe biraz daha fenaya gitmiştir. Her ne kadar Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı dolayısile Adana'ya gelen Serdarı Ekrem Hüseyin Paşa memlekette birazcık sükûn meydana getirmişse de bu da pek kısa sürmüştür. Zira ordusu ile Antakya'ya gitmiş olan Hüseyin Paşa, İbrahim Paşanın Hums'daki galibiyetini haber alınca alelâcele Adana'ya dönmüş ve burada Mısırlılar geliyor şayiası karşısında ağırlıklarını da bırakarak Ulukışla'ya çekilmiştir. Bu kritik durum karşısında zamanın valisi Mehmet Sadık Paşa ahalinin kendi malları ve işlerile meşgul olarak Allah ve padişah rızalarını tahsilden başka bir şey düşünmemesini ve kahvehanelerde itâlei lisan ve kötü sözlerden sakınmalarına dair buyrultu çıkarmak zorunda kalmıştır (1831 - 1832 senesi A. Şer'iye mahkemesi sicilleri, defter No. 8, Sahife 161).

Gerek sonradan Almanya Erkân-ı Habiye-i Umumiye Reisi olan Moltke'nin ve gerekse Menemenci Ahmet Beyin hâtıratından öğreniyoruz ki, Osmanlı İmparatorluğunun o zamanlar askerî bakımdan da durumu, sarayın aczi ve bilgisizlik yüzünden, daha çok acınacak bir hale düşürülmüştür. Ve ne kadar hazindir ki, Adana İbrahim Paşa'nın cüz'î kuvvetleriyle işgal olunmuş ve ancak bundan sonra huzura kavuşabilmiştir. İbrahim Paşa hakkında yeni çağların ziraat bahsinde bir nebze izahat vermiştik. Şimdi de biraz Ahmet Beyin yazma Menemenli tarihinden

161) anlaşılmaktadır. Mumaileyhin âkıbeti meçhuldur ve Hacı Mehmet Bey ismindeki tek oğlunun 1830 da Adana'da vefatile züriyeti münkariz olmuştur.

hülâsalar yapalım. Çünkü mumaileyh, İbrahim Paşa'nın emrinde uzun müddet çalışmış ve bu suretle de birçok hâdiselerin bizzat şahidi olmuştur.

Ahmet Bey İbrahim Paşa'nın Adana'ya hangi tarihte girdiğini bildirmiyor (1). Yalnız Paşa'nın ziyaretine vardığı zaman kendisine çok iltifatta bulunduğunu söyleyerek garip hallerinden bahsediyor. Bu cümleden olarak : İbrahim Paşa bize Mısır'dan getirttiği iki kısrak ve taylarını gösterdi. Bunları methettiğimizde «Vakıa güzel taylardır, lâkin zayıftırlar. Miriden çıkan yemler idare etmiyor; ayrıca çarşıdan arpa aldırıyorum» demesini hayretle karşılıyor. Bir gün de muharebe sohbetini açan Paşa'nın devleti aliyyenin bir Reşit Paşası var. Neticede onu gönderecekler, fakat onu da tutarım. Çünkü ben cenk hususunda ustayım. Usta ile şakird başa çıkamaz. Benim yetmiş harbim var. Hiçbirinde at nalı göstermedim; şeklinde konuştuğunu anlatıyor.

Menemencioğlu Ahmet Beyden edindiğimiz bilgiye göre, mumaileyhin büyük kardeşi Habip Beyin Osmanlılarla sıkı bir işbirliği yapmasına mukabil, İbrahim Paşa kendisi vasıtasiyle aşiretten çok faydalanmıştır. İbrahim Paşa Ahmet Beyi ilk defa kumandanı Selim Beyin maiyetinde Ulukışlaya göndermiş ve yapacağı savaş dolayısiyle kendisine şu emri yollamıştır : «Serasker üzerine varasız. Amma anlar çok biz cüz'i demeyesiz. Onlar yerinden oynamış bir taştır. Allah Allah demeye muhtaçtır.»

---

(1) Charles Roux, İbrahim Paşa'nın 15 bin askerle Suriye'yi işgal ederek Anadolu'ya geçtiğini ve 29 Temmuz 1832 de Türk ordusunun, Beylan'da vukua gelen çarpışmadan sonra, Adana'ya çekildiğini yazar. Buna nazaran İbrahim Paşa Ağustos ayı ortalarına doğru şehrimize girmiş olmalıdır.

Ahmet Beyin yazma tarihi İbrahim Paşanın birçok hususiyetlerini belirtmesi bakımından olduğu kadar bazı harb sahnelerile Adana ovasının o zamanki vakalarını aydınlatması dolayısile pek enteresandır. Bu sebeple mumaileyhin bundan sonraki bildiriklerini, selis bir şekle koyarak hülâsa etmeyi de faydalı bulduk. Şöyle ki : İbrahim Paşa'nın bize bir tenbihi vardı. Ahmet Bey yukarı tarafın havadisini eksik etme. Sağır olmayalım, kör olmayalım. Topal olur isek yine araba ile düşmana varırız, demişti. Bu arada Paşadan bize bir emir gelip mealinde : «Ahmet Bey 600 atlı ile iki güne kadar hazır olasız. Bu taraftan Hicazlı Selim Bey dahi gönderilecektir. Onunla beraber Çiftehan-Ulukışla üzerine varasız. Ben de Dümbelek yolundan Ereğli üzerine aşacağım». Bu emir Osmanlı kuvvetlerinin tekrar Ulukışladan Çiftehan'a doğru sarkmaları istihbar edildiğinden verilmişti. Biz de tedarike bakıp 400 atlı ile harekete geçerek Gülek Boğazında Selim Beye mülâki olup Bozantı'ya gittik. Çiftehanın aşağı tarafına vardığımızda Bizimkilere: Eğer kavgada bozgunluk yaparsak Arap askeri hepimizi arkamızdan vuracaktır. Çünkü Mısırlının âdeti bu imiş dediğimde herkes gayrete geldi. Bizden yirmi kadar atlıyı yaya olarak Çiftehanın karşısına gönderdik. Bunlar birkaç el silâh sıkınca oradaki Osmanlı müfrezesi kaçmağa başladı. Kâfirsındığı nam mahalde Arap Askeri bunlara yetişti. Bir taraftan elbiselerini soyuyorlar ve diğer taraftan da süngülüyorlardı. Gördüklerimizi menederek birçok can kurtardık. Ulukışlaya doğru ilerlemiştik ki, karşıdan diğer bir müfrezenin geldiğini gördük. Yanımızda topumuz da olmadığı için ne yapacağımızı düşünürken bizi farkeden Osmanlılar geri geri çekilmeye başladılar. Herhalde Ulukışla'da muharebeyi kabul edecekler

dedik. Fakat oraya yaklaştığımızda hepsinin perişan bir halde firar eylediklerini müşahede ettik. Anladık ki Osmanlı askeri maatteessüf çarpışma kabiliyetinden mahrumdu.

Bir gece Ulukışla'da kaldıktan sonra Ereğliye vardık. İki gün sonra da İbrahim Paşanın bir alay Gardiya askeriyle Dümbelek yolundan aşıp geldiğini işittik ve istikballerine gittik. Gardiya alayı ordu içinden seçilmiş ejderha gibi, cesur ve gayyur askerlerden müteşekkildi. Alayın önünden her biri omuzunda yaldızlı balta taşıyan 10 kadar yarı çıplak arap bulunuyor ve zabitler resmî üniformalarını giymiş olarak askerin önünde geliyorlardı. Bando ile muzıka çalarak öyle bir heybetle Ereğliye girildi ki, seyredenler parmaklarını ısırdılar.

Daha sonra Niğde, Aksaray, Karaman, ve İçel taraflarının büyükleri geldiler. İbrahim Paşa bunların hepsine iltifat gösterip intihap eyledikleri voyvodalıklar (müstakil kaymakamlıklar) mütesellimlikler tevcih buyurdular. Hiç kimseden haraç vesaire alınmadı. Hattâ Ereğli ahalisi ordu hareket edeceği zaman kendilerinden tahammülleri harici mekkâre ve hayvan isteneceğinden korkarken İbrahim Paşanın ağırlıkları askerin arkasına yükletip göndermesi üzerine halk acaba Mehdi bu mudur diye şüpheye düştü. Mahaza İbrahim Paşa namaz ve oruç nedir bilmez, her şeyi münkir insandı. Nitekim bir defasında bana, birkaç gün sonra bu taraftan kalkıp Konyadaki orduyu bozacağını söylediği vakit inşallah efendim deyince: Ahmet Bey inşallah sizdedir, Allah benim kavga işime ne karışır; cevabını vermişti.

Hastalandığı bir günde yanına gitmiş ve kederli bir tavırla sükût içinde bir yana oturmuştum. Bana:

«Ahmet Bey, ne düşünüyorsun? Yoksa ölürüm diye mi korkarsın. Vallah ölmem, billah ölmem. Canınız sıkılmasın. Şimdi sen nasıl domuz gibi atının üzerine binecek kadar sıhhatli isen yarın da ben domuz gibi olurum» demişti. Bir seferinde de bahçeleri gezmeye gitmiştik. Orada cirit oynadık. Biraz bizi seyrettikten sonra benimle at yarıştırmak istedi. Koşuda önüme bir mania rastladığı için beni geçmişti. Atım gayet iyi bir kır hayvandı. Paşa ona bakıp «bunun kadar güzel bir at görmedim; lâkin bunu söylemekten maksadım hayvanı almak değildir. Mahza hakikatı hali beyandır.» dedi. İbrahim Paşanın böyle garip halleri ve sözleri vardı.

Ereğlide iki hafta kadar ikamet olundu. Bir gün fakire hitap edip Ahmet Bey sen İstanbul'a gittin mi? dedi. Ben de beş on sene evvel gitmiştim cevabını verince güzergâhtaki konakları saymamı emreyledi. Bunları söyledikten sonra: Reşid Paşa falan gün İstanbul'dan çıkar, falan gün şu konak yerlerinde olur ve falan gün gelir diye hesapladı ve buna göre üç güne kadar Konya üzerine varmalıyım. Çünkü oradaki askeri bozduğum zman Reşid Paşa da Akşehire girmiş olacaktır dedi.

Bu arada Osmanlı kuvetlerinin Konyadan çekilmekte bulunduğu haberi geldi. Bunun üzerine Paşa bizim derhal oraya hareket etmemizi emreyledi. Konya'ya vardığımızda bir iki mukavemetle karşılaştık ve bundan sonra da çekilen kıtaları takiben Ilgın'a ulaşmıştık ki Reşid Paşanın 70 bin askerle Akşehir'e girdiğini işittik. Birkaç yüz atlımız ile kötü bir vaziyete düşmemek lâzımdı, kar da yağmaya başlamıştı. Bu sırada Konya'da bulunan İbrahim Paşa'dan avdetimiz için emir geldi.

Dönüşte ziyaretine gittiğim vakit bana : Ahmet Bey

seni çok dolaştırdık. Hizmetinden memnun oldum. Sana artık izin verelim. Çalışmalarına karşılık kardeşin Nabi Beyi Edene Mütesellimi yapacağım. Buyrultusunu Selim Bey ile göndereceğim dedi. Biz memlekete döndük. Aradan çok vakit geçmeden Reşid Paşanın Konya üzerine gelip esir olduğu (21 Aralık 1832) haberi ulaştı. Bundan sonra İnşallah rahat eyleriz derken, Paşadan bir emir aldık. Bizim Adana kumandanı Hurşid Paşa ile beraber Kürt aşiretini kahr ve tenkil etmemiz isteniyordu. Meğer Kürtler İskenderun yolu üzerinde bir Mısırlı yüzbaşıyı öldürmüşler ve mesele de kendisine arzedilmiş imiş. Buyruk gereğince Kurtkulağı tarafındaki Kürtler tenkil olundu. Bu harekette bir çok ganimetler alınmıştı ki İbrahim Paşadan: "Ahmet Bey bu Kürt aşiretinin malını ben yiyeceğim. Hizmet ettiğim pederim efendime dahi vermiyeceğim. Kim ki benim elimdeki lokmaya göz diker vallah canını alırım. Yağma edilen malları Hurşid Beye teslim edesiz." diye gayet şiddetli bir emir geldi. Paşa bu hâdiseye çok fena halde kızdığı için hemen, yedibin kadar sığır, dört bine yakın koyun, yüzelli deve, yüz katır ve iki yüz at Hurşid Paşaya teslim olundu.

Bundan sonra ikinci emir aldık. Bunda da küçük Ali oğlu Mıstık Beyin diri veya ölü olarak derdest edilmesi bildiriliyordu. Zira Küçük Ali oğlu birçok boşboğazlık etmiş ve posta yolunu kesmişti. Kurtkulağında Mıstık Beyin takibine gidildiği vakit mümaileyhin sür'atle kaçmış olduğunu öğrendik. Dağlarda izini kaybederek canını kurtarabildi.

Aradan pek az vakit geçmişti ki, yerlerinde rahat durmayan Kozan ahalisinin tedibine memur olduk. Kumandan Selim Paşa ile iki alay nizamiye ve biraz başıbozuk

askerle oraya yaklaştığımızda halk güruh güruh gelip dehalet eyledi; kale de üç haftalık muhasara ve muharebeden sonra teslim alındı. Birkaç ay sonra İbrahim Paşa Adana'ya geldi. Kendisini ziyarete gittiğim zaman bana : Ahmet Bey Yüreğir nahiyesini imar etmek isterim. Orada 1000 saban ihdas edeceğim. Sizin aile de 21 dane yapsın emrini verdi. Çarnaçar buna rıza gösterdik.

İbrahim Paşa tekellüf ve ihtişamdan nefret ederdi. Çok cesur olduğundan yanında iki üç muhafızdan fazla bulundurmazdı. Meselâ Gülek'te (Tekir'de) tabyelerin yerini göstermeye gittiği vakit beraberinde iki zaptiye vardı ve bunlar çok geriden geliyorlardı. Oradan dönüşte altında bir semerli katırla yine muhafızları arkada bırakarak yalnızca beraber yol aldık. O gece Karaisalı da bizim evde kaldı. Birçok santranç oynadı ve daima Kozan dağındaki kavgamızdan konuştu. Adana'ya avdetimizde kendisini ziyarete gelen Kozan Zade Semur Ağanın oğlu Mehmet Ağa ile sohbet ederlerken ona : Kozan dağına şimdiye kadar kılınç girmedi diye iftihar edersiniz. Halbuki Menemenci Zade bir taraftan girip diğer tarafıdnan çıktı; deyince mumaileyh Mehmet Ağa : Efendim senin sayendedir. Yoksa ne mümkün idi cevabını verdiğinde; hayır Menemenci Zade yalnız kendi âşireti askeriyle bu işi yaptı. Dağda benim bir nefer askerim yoktu. Hem de can pazarlığı sayeye gelmez sözüyle bu muhavereyi kesti.

Bu görüşmelerdeki iltifatından cesaret alarak evvelce bir rüşvet iftirası yüzünden dört sene müddetle Akkâya nefyettiği kardeşim Nabi Beyin affını rica eyledim. Fakat vakti tamamlanmadan olamaz cevabını aldığım için kendisinin Arabistana azimetinde yanında bulunmak is-

temedim, lâkin haber göndermiş; Kazganlı (1) iskelesine varılıp teşyi edildi. Paşanın hareketinden bir müddet sonra bize emri geldi. Bunda :

Kızıldağ ve Post yollarını muhafaza edesiz. Eğerçi Ahmet Bey bir rehavet ve gayretsizliğin müşahede olunursa sonra Menemencinin yedi yaşından yukarısına kılınç çalarım deyu yazılıyordu. Filhakika Mısırlı üzerine gerek Nizip ve gerekse bizim tarafların yollarından Serasker Hafız Paşa'ya yardım gönderiliyordu. Ve İbrahim Paşa dahi anın mukabiline gitmişti.

Bu gibi tazyikler karşısında biz de, İbrahim Paşanın Toroslara çekilmesiyle, devleti âliye tarafından Konya Valiliğine tâyin edilen Hacı Ali Paşa ile muhabereye başladık. Tekirde bulunan Arap askerlerini aç bırakmak için Gülek Boğazını kesme tedbirlerini nasıl alacağımızı Vali ile mektuplaşırken İbrahim Paşa'dan bir buyruk geldi. Meali şu idi : Hafız Paşa ordusunu bozdum (24 / 6 / 1839). Bir iki alay asker ile Menlikli Ahmet Paşa Edeneye sevk ve iade olunmuştur. Lâzım gelen hizmette kusur edilmesin. Osmanlı ordusunun bu suretle hezimeti anlaşıldığında bizde pusulayı kaybettik. O aralık Menlikli Ahmet Paşa Adanaya gelmekle yanına varmamız iktiza eyledi. Korkarak ziyaretine gittiğimizde Paşalarla görüşüp eskisi gibi iltifat görünce yüreğimiz rahatladı. Lâkin Tarsus ağalarından yiğenimiz Kel Ağa Zade Derviş Ağa ve Küçük Ali oğlu, İbrahim Paşanın kaybubetinde Ereğliye giderek Hacı Ali Paşadan hil'atlar geymiş olmalariyle havflarından Adana'ya gelmemişlerdi. Bu sebeple de Hurşit

(1) Mersin şehrinin doğusundaki Kazanlıdır. O vakitler burası liman olarak kullanılırdı. Mersinin yeniden inkişafı 1854 - 1856 Kırım muharebesi zamanına rastlar.

Paşa bizim yanımızda derdestleri için buyrultular yazdırdı. Bunlar okundukda : Efendim bu Ağaların cümlesi çocuk makulesidir. Devleti âliyenin ordusu yaklaşınca korktular. Cahilliklerine bağışlayınız ricasında bulundum. Hurşit Paşa : eğer Menlikli Ahmet Paşayı razı edebilirsen ben de razı olurum dedi. O da bana soğuk birkaç sözler söyledikten sonra benim onları getirip getiremiyeceğimi sordu. Evet cevabını verdim ve sadık bir adamımızı yollayarak hepsini Tarsus'a celbettirdim. Bu sırada Ahmet Paşa da Tarsus'a gelmiş ve kabahatlerini af ile kendilerini müdürlüklerinde bırakmış.

Biz dahi Adana'da bir hafta kaldıktan sonra izin alarak Karaisalı'da evimize döndük. Cennet mekân Sultan Mahmut Han Hazretlerinin o günlerde vefat haberi gelmekle (Temmuz 1839) Mısırlının sevinçleri bir kat daha arttı. Aradan bir iki ay geçtikten sonra Mısırlıda bir telâş peyda oldu. Birgün bizi istemişler. Adanaya vardığımızda Fransız konsolosu mecliste hazır bulunduğu halde bize dediler ki, İngiliz askeri üzerimize geliyormuş, kaç bin asker çıkarabilirsin. Ben de efendim 1000 tane ile varabilirim dediğimde üçbin üzerinde ısrar ettiler. Bir de ferdası gün Mısırlı gidiyormuş diye bir haber çıktı. Bundan sonra da Arap askerinin Gülekten çekilmekte olduğu işitildi.

İlerde bize Devleti Aliyeden arkalarını neden kesmediniz yollu bir söz gelmemesi için bir miktar atlı Kuzoluğa gönderildi. Fakat dokuz seneye yakındır orada yerleşmiş bulunan askerlerin bir gece içinde kendilerini toplayıp Adanaya gitmiş oldukları hayretle anlaşıldı. Sabahleyin Hükümdar (Kumandan) Hurşit Paşadan bir adam gelip : Biz yolcu insanlarız. Aramızda bu kadar hukuk var. Bundan sonra kendileri bize dokunmasınlar biz de ken-

dilerine ilişmiyelim haberini getirdi. Bizde peki dedik. Ertesi gün Memişli köyüne varıp dam başında otururken bir gürültüdür koptu; evler beşik gibi sallanmaya başladı, Adana'nın üstünü kuvvetli bir duman kapladı. Meğer Mısırlı şehirden ayrılırken cephaneliğe ateş vermiş.

Bundan sonra Adana'dan bize: Eğer Mısırlıyı takip edeceklerse hemen yetişsinler diye haber gönderildi ise de ben gitmedim. Onlar biraz asker toplayıp gûya Mısırlı yı arkasından vurmak istemişler. Lâkin yakınlarına bile yaklaşmaya muvaffak olamamışlar. Mısırlı 20 bin kadar askerle yanar ateş gibi savuşup uzaklaşmış.

Mısırlının dokuz seneye yakın zapt ve idaresinde bulunduk. Bunların yanında rüşvet çok kötü bir şey olup ümera ve zabitan ve gerekse memurlardan birisinin irtikâp eyledikleri işitilmedi. Hak ve adaletin tecellisinde kılı kırk yararlardı. Meselâ halktan en fakir bir kimsenin hatır sahibi bir Ağa ve efendiden dâvası olsa behemehal hakkını verirlerdi. Angariye olarak kimseye bir iş gördürmezler ve ücretleri tamamen öderlerdi. Fakat işleri gayet sıkı ve güç idi. İdare meclisinde bir Paşa veya Albay bulunur, âzalara dört yüz kuruştan sekiz yüz kuruşa kadar maaş verirlerdi. Her şikâyet dinlenir ve tasdik olunan kararlar, ki buna jurnal derlerdi, hafta sonunda nerede bulunursa bulunsun İbrahim Paşaya gönderilirdi. Müşarileyh bu jurnalleri mütalâa edip eğer dikkatsiz veya haksız bir iş yapılmışsa meclisi şiddetle muaheze eylerdi.

Bir kere toplantılarında ben de bulundum. Hükûmete yapağı alınıyordu ve bunun beher okkasına (1,2 kilo) 38 para fiyat konuldu. Sonra Paşadan bir emir gelmiş ki fukaranın malını yağma mı ediyorsunuz, Arabistanda okkası iki kuruşa satılıyor diye pek ağır tekdirlerde bulun-

muş. Binaenaleyh yapağı fiyatını 70 paraya çıkardılar. Hükûmetin malında da ayni titizlik gösterilirdi. Hülâsa Meclis âzası hiçbir şekilde hakkaniyetten ayrılmazdı. İşler çok olursa bunlar evlerinde de çalıştırılır ve böylece her şey zamanında görülerek sürüncemede bırakılmazdı.

Birgün Adana kumandanı Albay Mehmed Bey vilâyetin 1500 kese akça vergisini az görerek bir miktar zam yapılmasını arz etmiş. İbrahim Paşadan gelen cevapta, ki onu ben de gördüm, şöyle yazılıyordu : Allahı seversen Mehmet Bey şu donsuz Türkleri bağırtma diye bir para zamma razı olmamıştı. Maliyede gıptî kâtipler çalıştırırlardı. Bunlar çok iyi muhasip idiler. Ve işlerinde pek titiz davranırlardı. Buna rağmen maaşları 25 kuruştan ziyade değildi. Şayet memurların ciddî bir kusuru görülürse yatırılıp yüz kırbaç vurulur ve hapse sokulurdu.

Askerî İdare Meclislerinde de işler ve yapılacak şeyler görüşüldükten sonra haftalık jurnallar İbrahim Paşaya gönderilirdi. Müşarileyh bunları tetkik etmek suretile subayların rüşt derecesini veya gabavetini anlardı. Bu inceleme ile hepsinin ayrı ayrı kabiliyetini öğrendikten sonra harpçe de onları tecrübe ederek istihkaklarına göre rütbe ihsan eylerdi. Hattâ birgün askerî bir yarbay hakkında Hurşid ve Menlikli Ahmed Paşalar terfia mustahaktır diye bildirmişler ve Albaylığa yükseltilmesini rica etmişlerdi. İbrahim Paşadan gelen emirde : Vakıa bu zat bu işe lâyıktır amma harpte denenmemiş olduğundan inşallah bir muharebeden sonra terfi ettiririm deniyordu. İşte böyle herbirinin halini tecrübe ettiği için öyle zabitleri vardı ki, efendilerinin uğruna canlarını ateşe atarlardı ve işlerine sanki onların huzurunda imişler gibi dikkat ederlerdi.

İbrahim Paşa askeri kıtalarını daima hareket halinde bulundurur ve 3-5 ayda bir behemehal yerlerini değiştirirdi. Birgün Adana'da olan bir alayı Halebe gönderiyordu. Biz de kendisile beraber Köprübaşında seyrediyorduk. Askerin içinden bir neferin çantası olmadığını görmüş. Binbaşısını yanına çağırttı ve ona falan bölükte, falan onbaşının falân neferinin çantası niçin yoktur diye sordu. Binbaşı bunun farkında değilmiş, kendisine bir cevap veremeyince sen bundan evvel albay idin işte böyle teseyyübün sebebiyle Binbaşılığa tenzil olundun. Seni Hüdaâlim onbaşı yaparım diye fena halde tekdir eyledi.

Askerin zaptıraptına son derece dikkat ederlerdi. Bir defasında bir takım Tarsusa giderken yolda Durak köyü ahalisinden ekin biçen bir köylü ile bir asker arasında kavga çıkmış. Bu münazaada köylü askeri birkaç yerinden yaralamış. Bunun üzerine köylüyü yakalayıp Tarsusa götürmüşler. Duraklılar yanımıza gelip bunun bir çaresini bulmamızı istediler. Ben dahi o adama Allahtan imdat olsun, mademki askeri yaralamış, artık kurtulması mümkün değildir dedim. Birkaç gün sonra işittik ki o köylüyü bırakmışlar. Meğerse Tarsusa varılınca o adamı yaralı neferle muhakeme etmişler ve neticede kendisinin yoldan uzakta bulunduğu anlaşılınca, asker için yoldan uzaklaşmak yasak olduğundan, ere bir iki yüz kırbaç vurup köylüyü salıvermişler."

Yukarda Menemenci Ahmet Beyin yazma tarihinden bir kısım malûmatı arzetmiş bulunuyoruz. Biz de ayrıca şunu ilâve edelim ki, Adana surlarının bakiyesi ile kalesini İbrahim Paşa yıktırmıştır.

1839/40 senesinde Rusya, İngiltere ve Fransa'nın müdahalesiyle Çukurova ve Güney Osmanlı ülkelerini terke

mecbur kalan İbrahim Paşanın işgal devrinde Adana Ovası nisbeten bir sükûna kavuşmuş ve ziraati da hayli inkişaf eylemiştir. (1)

Maateessüf acı olmakla beraber bir vakıadır ki Osmanlı hükûmeti, 1840 Londra Anlaşması gereğince, Çukurova'yı âsi Mısır Valisinin elinden alır almaz yine idarede bir tezebzüb ve memlekette tekrar anarşi başlamıştır. Nitekim 1840 dan sonra Adana Valilerinin arkası arkasına değiştikleri ve Küçük Ali oğlu Mıstık Bey ile Kozanoğlunun baş kaldırdıkları görülmektedir. Aynı zamanda halk ağır vergilerden müştekidir ve Misis civarındaki âşiretler de ova köylerini talan etmektedirler. Bu vaziyet karşısında İzzet Mehmet Paşayı takiben İzzet Ahmet Paşa da valilikte fazla kalamayarak Kara Süleyman Paşa gönderilmiştir. Her nekadar bu zat Küçük Ali oğlunu bozguna uğratmış ve Maraş Valisinin delâletiyle Kozanoğlu işini ya-

(1) İbrahim Paşanın şeker kamışı ziraatini öğretmek ve bahçeciliği teşvik etmek için Suriye ve Mısır'dan bir çok kalifiye işçi ailelerini getirterek Bölgemize iskân eylediği yolundaki söylentilerin hakikatle bir ilgisi yoktur. Evliya Çelebi seyahatnamesinde belirtildiği veçhile Çukurova'da şeker kamışının ekimi 17 inci yüzyıldan beri geniş mikyasta yapılmakta idi. Keza bu muhterem gezginimizin bildirdiğine göre o vakitler (sene 1671) yalnız Adana'da sayısı on bini bulan bahçe ve bağlar ise İbrahim Paşa zamanında teşvike ihtiyaç gösterecek nisbette eksilmiş değildi. Kaldı ki bu kültürle uğraşanlardan arapça bilenlerin mıntıkamıza geliş tarihleri pek eskidir ve bunlar esas itibariyle Horasan menşe'li Türklerdir. Filhakika, ilmî bakımdan isbat edilmiş olduğu bir tarafa, Bahçecilerimizin yerleştikleri Oba, Akkapı, Dağlıoğlu, Salman Beyli, Yalmanlı, Koyuncu, Kızıldam v.s. mahallere verdikleri adlar gibi kadim aile isimleri de katkısız türkçedir ve tarikat şeyhlernin üzerinde oturdukları posta da Horasan Postu denmektedir.

tıştırmaya muvaffak olmuşsa da, Menemencileri fazla himaye ettiği için, Adana'lıların şikâyeti üzerine vazifeden alınmıştır. Bu defa Karaisalı Beyleri Tarsus'ta Kelağa Zade, Toroğlu ve Tekelioğlu ile birleşmişler ve onun yerine gelen Arif Paşayı istemediklerinden Adana'ya Hasan Paşa Vali tâyin edilmiştir.

Şu kısa izahat bize merkezin âczini ve idaredeki karışıklığı pek açık bir şekilde anlatmaktadır. Denebilir ki bu keşmekeş Kırım muharebesine kadar devam eylemiştir. Bilindiği gibi bu harp harekâtı mütearrız Ruslara karşı Osmanlı, İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin 1855 senesinde Sivastopol'u muhasara etmeleriyle başlamış ve müttefiklerin zaferi ile sona ermiştir.

Böylece 1856 yılında aktedilen Paris muahedesi Osmanlı İmparatorluğuna biraz nefes aldırmış ve garplılaşma temayülünü çok arttırmıştır. Hızla bu yeniliğe doğru gidişin hayırlı neticeleri Adana ovasında da tesirini göstermiş ve 1860 tarihinde buraya gönderilen Fırka'yı İslâhiye ile Kozanoğlu ve Mıstık Bey meseleleri hallolunduğundan halk biraz huzura kavuşabilmiştir.

Ancak 1876 senesinde kardeşi Sultan Murad'ın hastalanması üzerine tahta çıkan İkinci Abdülhamid ile durum tekrar ve tamamen değişmiştir. Filhakika saltanatı tehlikede hisseden bu Padişah evvelâ Parlamento'yu fesh etmiş ve diktatoryasını kurabilmek için de Mithat Paşadan başlayarak Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi teceddüd taraftarı, hürriyet sever insanları muhitinden uzaklaştırmıştır. Bu suretle Sultan İkinci Mahmud'un, hükûmet içinde bir hükûmet olan Yeniçeri ocağını lağvetmesi, 3 Kasım 1839 da Sadrazam Mustafa Reşid Paşanın Gülhane Parkında ilân eylediği tanzimat hayriye reformu ve Paris

anlaşmasını müteakip genç Abdülmecid'in bu islâhatı benimseyişi gibi modernleşme hamleleri felce uğratılmıştır.

Abdülhamit 1878 Ayastefanos (Yeşilköy) muahedesinin pek ağır şartlarını tâdil gayesiyle toplanan Berlin Kongresinden sonra da Kars, Ardahan ve Batum gibi Bosna - Hersek ve Kıbrıs'ın binnetice elden çıkması üzerine yegâne dayanak saydığı Pan - İslâmizm politikasını takibe koyulmuştur. Lâkin ne yazık ki 1881 de Tunus" 1882 de Mısır ve 1885 senesinde ise bütün Doğu Rumeli kaybedilmiştir. Buna mukabil softa ruhlu hocalar aydın zümrenin yerini almış ve yeniliğe karşı gösterilen taassup Türk camiasını cehaletin karanlıklarına yuvarlamıştır. Bu geriliğin doğurduğu makine düşmanlığı ise, evvelce çok kötü vaziyete düştüğünü bildirdiğimiz, endüstrinin gelişme imkânlarını büsbütün ortadan kaldırmıştır. Bu durum karşısında haricî borçların itfası imkânsız bir hale girmiş ve böylece 1881 de kurulmasına muvafakat mecburiyeti hasıl olan Dühunu Umumiye Teşkilâtı devam ettirilerek, esasen kapitülâsyonlar dolayısiyle devletin başına belâ kesilen, ecnebi müdahalesi son haddini bulmuştur.

İşte Osmanlı İmparatorluğu maalesef böyle feci bir halde Adana ovasını da perişan bırakarak 20 inci yüzyıla girmiştir. Fakat artık Türk milletinin çilesi de dolmak üzeredir. Bu üstün varlık pek yakın bir istikbalde bütün baskılardan sıyrılma kudretini gösterecek ve binbir bâdireyi atlatmak suretiyle dünyanın hayretleri içinde asıl bünyesine uygun idare tarzını kurarak tekrar eşsiz bir kuvvet haline gelecektir.

BİBLİYOGRAFYA

Abu Nasser : Tarih el zirat-il kadime, Beyrut 1960
Abul Farac : Abul Farac tarihi, türkçe tercümesi
Ahmet : Menemenli tarihi (yazma) Karaisalı, 1860
Âli : Künhül Ahbar, türkçe - matbu
Alishan : Sissouan ou l'Armeno - Cilicie, Venedik 1899
Arrian : Anabasis Alexandri, Almanca tercümesi, Zürich 1950
Ata : Tarih-i Ata, türkçe - matbu
Aynî : İkdülcüman fi tarihi Ehlüzzeman (1450 senesinde yazılmıştır)
Belazuri : Fütuhul Büldan, tah. 870 de yazmıştır
Bey Bars Tarihi : Türkçe tercümesi
Prof. Bilabel : Geschichte Vorderasiens, Heidelberg 1927
Prof. Bittel : Grundzüge der Vor - und Frühgeschichte Kleinaisens, Tübingen 1950
Prof. Bossert : Karatepe kazıları (Ön rapor)
Prof. Busch : Roma tarihinin anahatları (Türkçesi)
Ceram : Enge Schulucht und Schwarzer Berg, Hamburg 1955
Cevdet Paşa : Tarih-i Cevdet, Cilt 3 - matbu
Danişmend : İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi
Ebul Fida : Takvimül Büldan (14 üncü asırda yazılmıştır)
Ethem : Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi; Almanca tercümesi, Weimar 1916
Ethem : Düvel-i İslâmiye, türkçe tercümesi
Evliya Çelebi : E. Çelebi Seyahatnamesi, cilt 9 - matbu
Dr. Forrer : Forschungen, Leipzig 1929
Gazzi : Nehrüzzeheb fi tarih-i Haleb, Halep 1926
Goldman, H. : Excavations Gözlü Kule, New Jersey 1950
Prof. Götze : Kleinasien zur Hethiter Zeit, Berlin 1924
Prof. Götze : Madduvattas, Mitteilungen 1928

Prof. Götze : Kizzuwatna, New Haven 1940
Grousset : Histoire des Croisades, Paris 1934/1936
Prof. Günaltay : Anadolu
Hammer : Devleti Osmaniye tarihi, türkçe tercümesi
Dr. Heizmann : Die Baumwolle, Zürich - Leipzig 1913
Heredot Tarihi : Türkçe tercümesi
İbnül Adim : Tarih-i Haleb, 1240 senesinde yazılmıştır
İbn Dahlan : Fütuhat El İslâmiye, Kahire 1904
İbnül Fakih : Kitabül Büldan, onuncu asırda yazılmıştır
İbn Hurdatbe : El Mesâlik vel Memâlik (Dokuzuncu asrın sonlarında yazılmıştır)
İbn Verdi : Tarih-i El Verdi (1345 de yazılmıştır)
Karamani : Ahbarül Düvel Asarül Üvel, Şam 1599
Kinneir : Reise durch Kleinasien (Almanca tercümesi)
Dr. Kınal F. : Arzava memleketleri
Dr. Kornemann : Geschichte des Mittelmeer - Raumes, München 1948
Dr. Kotschy : Reise in den Cilicishen Taurus, Gotha 1858
Dr. Kotschy : Reise nach Cypern und Kleinasien, Petermanns Geogr. Mitteilungen 1862/63
Prof. Krüger : Die Türkei, Berlin 1951
L. d. Labord : Voyage de l'Asie Mineure, Paris 1838
Prof. Landsberger : Sama'l (Zincirli)
Langlois : Voyage dans la Cilicie, Paris 1861
Lucas : Voyage en Asie Mineure (Bibliothèque Nationale - Paris)
Dr. Mağmumi : Seyahat Hatıraları
Meyer : Geschichte des Altertums, Stuttgart 1926/31
Mommsen : Römische Geschichte, 5 Bd. Berlin 1889
Moortgat : Vorderasien im Altertum, München 1950
Ostrogorsky : Geschichte der Byzantinischen Staaten, München 1940
Dr. Passon : Die Kultur der Baumwollstaude, Stuttgart 1910
Piri Reis : Kitab-ı Bahrî, türkçe - matbu
Dr. Riemschneider, M. : Die Welt der Hethiter, Stuttgart 1954
Russegger : Reise in Asien, Stuttgart 1843
Dr. Schaffer : Cilicia, Gotha 1903

Scheffer : Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière (Bibliothèque Nationale - Paris)
Prof. Schmökel : Ur, Assur und Babylon, Stuttgart 1953
Sungu/Mağden : Türk Ziraat tarihine bir bakış
Süreyya : Sicilli Osmani
Tabari : Tarih'ül Ümem vel Mülûk, onuncu asrın başlarında yazılmıştır
Texier : Küçük Asya, türkçe tercümesi
Uras : Tarihte Ermeniler ve Ermeni meseleleri
Prof. Uzunçarşılı : Osmanlı Tarihi, cilt 2 ve 3
Vageler : Grundriss der tropischen Bodenkunde, Berlin 1930
Woolley : A Forgetten Kingdom (Alman. tercü. Wiesbaden 1954)
Xenophon : Anabasis, türkçe tercümesi
Yakut : Mucemül Büldan, 1224 de yazılmıştır
Prof. Yinanç : Türkiye Tarihi — Selçuklular devri
Zierer : Die Aecker des Altertums, München 1957

Yukardaki mehazlerden başka kitabımızda isimleri geçen: Âşık Paşazade, İbn'ül Esir, Yakubi, İdrisi, İstahri gibi Türk - Arap eski müverrihleri ile coğrafyacıların eserlerinden ve ansiklopedilerden istifade edilmiştir. Adana şehrinin Yeniçağlar başındaki durumu ve 18-19 uncu yüzyıllara ait olayları hakkında ise Piri Paşa (Ramazanoğulları) vakfiyesi ile şerî mahkeme sicillerinden bilhassa faydalanılmıştır.

İSİM CETVELİ

A

Abagay Han 145, 146, 154
Abbas (Halife) 93
Abbas H. Memun oğlu 117, 118, 119
Abbas Velid oğlu 112
Abdi Paşa 242, 244
Abdullah Melik oğlu 93, 94, 112
Abdullah Paşa 262
Abdullah Tahir oğlu 94
Abdul Melik 97
Abidin Paşa 181, 182, 217
Abul Farac 83, 97, 105, 106, 118, 123, 130, 144
Adanos 13
Adrian 16, 24, 80, 86, 91, 247
Aeşilus 65
Afşin 118, 119, 150
Agenor 20
Ahmet Bağdat'lı 87, 88, 93, 99, 114
Ahmet Karamani 157, 231, 239, 240
Ahmet Menemenci 263, 264, 265, 267, 268, 273, 278
Ahmet Menlikli 180, 274, 275. 277
Ahmet Ramazanoğlu 98, 157, 160, 161, 163, 164
Ahmet Dahlan oğlu 148
Ahmet Doğan oğlu 119
Ahmet P. Hersek zade 247
Ahmet Tayyib 108
Ahmet Tolon 119, 120
Akki 18
Aksongur 147
Albinus 80
Aleksios (Komnonos'a bak)
Âli 157, 161, 163, 232, 233, 239
Ali Ağa 235
Ali Hişam oğlu 117
Alishan 24, 92, 101, 188, 192, 222
Ali Paşa 262
Dr. Alkım 56
Alp Aslan 128, 129, 130, 131
Prof. Alt 21, 57
Altınboğa 147
Alyat 61
Abimilki 57
Amenophis III. 39, 41
Anflochos 23, 27, 30
Anittas 47
Antiochos III. 73, 74
Antiochos IV. 75
Antigonos 72

Antonius 27, 78
Areyenis 61
Arkadius 84
Arnuvandas I. 47, 48
Arnuvandas II. 47
Arnuvandas VI. 51
Arrian 59, 62, 71
Arsames 69, 70, 71
Artabazos 65
Artaxerxes 66, 67
Artayntes 65
Artuk 129, 134, 135
Aryennis 61
Ashabı Kehf 82, 83
Asitavandas 14, 15, 22, 34, 56
Astyag 61
Assurbanipal 55, 59
Aşil 21
Âşık Paşa zade 156
Aşkar Songur 154
Ata 236
Ataullah Efendi 263
Attalos 74
Aurelian 81
Auxentios 86
Avarkus 56
Aybey 152
Aynî 164
Ayşe hanım 259

B

Bahri Paşa 182, 218
Baki Arık 157, 160
Balakros 71
Bali Ağa 235
Banu hanım 241
Baraka 154
Bardas 128
Prof. Barnett 22, 34, 56
Barsan 133
Basillos 129, 132
Bassus 78
Bauduin 137, 138
Baypars 144, 145, 152, 153 154
Bekir ağa 206
Belazurî (Ahmet Bağdatlı'ya bak.)
Belissar 109
Bentişar 51
Berdebey 162
Beriyanos 129
Berkuk 155
Bertrandon 16, 91, 97, 108, 116, 160, 163, 164, 172
Bey Demir 148
Prof. Bilabel 43, 57
Dr. Bilgiç 55
Bişr 121
Prof. Bittel 46
Bohemond 140
Prof. Bossert 27, 28, 29, 43, 56, 94, 95, 101
Botanciates (Nikeforos'a bak)
Bursuk 131, 132
Burtzas 12 5

C — Ç

Cafer Paşa 252
Cato 36, 37
Cebrail Yahya oğlu 95, 114, 116, 127, 150
Cemdet Nasr 19
Cem Sultan 248, 252

Cemşit 252
Cengiz Han 153
Cevdet Paşa 262
Ceyş Tolon 120
Claudius 78
Constantius II. 24, 54
Dr. Çambel 56
Çiçeron 24, 78, 79
Çopuroğlu 26, 62, 63

D

Danişmend 234
Danişmentli 134
Dara I: 34, 62, 63, 64
Dara II: 66
Dara III: 26, 71
Davud (Arslan) 163, 165, 231
Davud Paşa
Decius 83, 84, 171, 186
Demetrios 73
Derviş bey 240
Diogenis (Romanos'a bak)
Domuzoğlu 237

E

Ebul Faris 115
Ebul Fida 90, 117, 119, 146
Ebu Ubeyd 112
Ebu Müslim Horasani 113
Etion 21
Muhammed Emin (Halife) 88, 116
Engidu 19
Ener Zeki 215
Epiyaksa 67
Eşref Şaban 148, 164
Ertuğrul Bey 156
Esat Paşa 265
Evliya Çelebi 84, 116, 169, 170, 172, 173, 175, 186, 187, 188, 191, 196
Europe 20
Ezene 88

F

Faik Paşa 184
Farac Ebu Süleyman 87, 88, 89, 91, 105, 114, 115, 127, 150
Feniks 20
Ferruh Şah 151
Filaretos 133
Filip 70
Filotas 71
Flavius 238
Flippos 70
Fokas (Nikeforos) 98, 110, 123, 124, 125
Dr. Forrer 42, 54
François I: 254
Fredrik Barbarossa 135, 142

G

Gazi 140
Gazzi 168, 194, 196
Gilgamış 19
Gıyaseddin II: 135, 144
Prof. Götze 41, 42, 43
Gregor VII: 136
Grousset 137, 139
Gündüz 156, 157

H

Habib bev 264, 266, 268

Hacı Ahmed Paşa (İsfendiyar oğlu) 241
Hacı Ali ağa 210, 257, 258, 259
Hacı Ali bey 186, 264, 265, 266
Hacı Ali Paşa 274
Hacı Hafız 182, 214
Hacı Hüseyin 210, 259
Hacı İshak 209, 210, 260, 266
Hacı Mehmed 209, 210
Hacı Süleyman ağa 182, 214
Hafız Paşa 274
Hakan 117, 118, 150
Halid bin Velid 111, 112
Halil bey 166, 168, 183, 231, 232, 233, 248
Halil Paşa 181, 214
Hamdan 122
Hammer 1559, 248, 252
Hamza Karaisa oğlu 164
Hanri 143
Hantilis II: 47
Harun Reşid 87, 88, 91, 94, 96, 99, 114, 115, 116, 117, 123
Hasan ağa 171
Hasan ağa (Paşa) 259, 264
Hasan Paşa (Kel) 74
Hattusilis I: 47
Hattusilis II: 44, 47
Hattusilis III: 48, 50, 51, 52
Haydar Çelebi 234, 235
Dr. Heizmann 107
Henri 143
Herakleios 96, 104, 110
Herodot 20, 21, 23, 35, 60, 62, 64, 65
Hetum I: 143, 145
Hetum II: 14 6
Hişam (Halife) 93
Hişam
Homer 20, 22
Honorius 84
Hülagu 89, 144, 152, 153
Humariveyh 108, 119, 120
Humbaba 19
Hurrem Paşa 237
Hurrem Sultan 251
Hurşit Paşa (Mısırlı) 272, 275, 277
Husrev Paşa 234
Hüseyin Paşa (Küçük) 186
Hüseyin Paşa 267
Huzziyas 47

İ — I

İbn El Adim 88, 89, 96, 97, 99, 105, 108, 125, 126
İbn El Fakih 94, 115
İbn El Verdi 146
İbn Havkal 90
İbn Hurdatbe 88
İbni Bibi 143
İbn El Esir 95, 112, 121
İbrahim bey I: 91, 163, 164
İbrahim II: 240, 241
İbrahim Paşa (Mısırlı) 174, 179, 200, 201, 202, 213, 221, 227, 267, 268, 270, 273, 274, 276
İbrahim Paşa 237
İdrisi 92, 102
İlhan (Hülagu'ya bak)
İmadettin Zengi 151

İren (Kraliçe) 114, 117
İsa 121
İskender (Büyük) 15, 26, 28, 62, 70, 71, 72, 73, 178, 192
İsmail ağa 265
İsmail Karadayı
İstakri 100, 102, 105
İstefan 13
İşbu tahşu 17, 43
İvan 130
İzzettin Keykavus 143
Işık Demir 148

J

Julia Domna 80
Justinian 16, 86, 87, 103, 109, 111, 173, 180, 218

K

Kadaşman Enbil 50, 52
Kadaşman Turgu 50
Kadmos 20
Kagik II: 139
Kaim bi Emrullah 129
Kâmil Efendi 161, 162, 163
Karagöz Ahmed Paşa 247
Karaisa 156
Karadayı 214
Karatay 146
Kasım H. Reşit oğlu 99, 116
Kasım bey 210, 215, 217
Kate 55
Kaytbay 234, 248
Kelağa zade 263, 264, 265, 266
Keyhusrev 34
Kiliks 20, 21
Kinneier 177, 178
Kirrinius 79
Kirua 58
Kirri 55
Kiyaskar 61
Kılavun 144, 146, 153, 154
Kılıç Arslan I: 133, 134, 137
Kılıç Arslan II: 134, 142
Kleopatra 27, 78, 79
Komnenos Alexios 136, 137
Konstantin I: 24, 82, 84, 103
Konstantin Koprominos 113
Dr. Kornemann 75
Dr. Kotschy 29, 177, 181, 188, 189, 191, 202, 203, 204, 205, 207, 209, 220
Köprülü Mehmed paşa 186, 213
Kösem Sultan 253
Köse Musa Paşa 263
Prof. Kornemann 75
Kubat Paşa 239, 240
Kuduz 89, 152
Kusun 156, 157
Kuşdemir 156
Kutbeddin El Mekki 168, 169
Kutulmuş 129, 132
Kuyucu Murad Paşa 251
Küçük Ali oğlu (Mıstık beye bak)
Kyrus (genç) 35, 66, 67, 68, 69
Kyrus (Büyük) 62

L

Labarnas 47
Labord 177, 178, 179, 180, 187, 188, 191, 192, 263
Labynetos 6
Prof. Landsberger 17, 39

Langlois 25, 87, 92, 139, 177, 180, 186, 188, 191, 192, 201, 229, 247
Leon (İmparator) 113
Leon I: 140
Leon II: 142, 143
Leon III: 144, 145, 146, 153
Leon IV: 146
Leon V: 146, 147
Leon VI: 148
Leon (İmparator) 113
Leopold von Wedel 227
Lepidus 78
Lokman Hekim 118, 206, 207
Lucas 174, 175, 187, 188, 191
Lui IX: 152
Lutfi Paşa 249
Lysimachos 73

M

Dr. Mağmumi 182
Mago 36
Mahmud bey 232, 233, 234, 235, 236
Mahmut Gazi 140
Mahmud Paşa 242
Mahmut Şah 134
Mahmud Zengi oğlu 141, 151
Mangu Han 144, 145, 153, 154
Mansur (Halife) 87, 89, 93, 94, 95, 113, 186
Mardonius 63, 65
Masistas 65
Megabazus 63, 64
Mehdi (Halife) 89, 91, 94, 114
Mehmet Ali Paşa 200, 267
Mehmet Bey I: 164
Mehmet Bey II: 241, 242, 244
Mehmed Paşa (Sadrazam) 240
Mehmet Paşa 257
Mehmet Sadık Paşa 267
Mehmet Süreyya bey 239, 240
Mehmet Şah 241
Melik Şah 130, 131, 133, 134
Melissenos 132
Memun (Halife) 116, 117, 118, 120, 173
Menes 71
Mennan bey 204, 205, 209, 210
Menon 67
Mesleme 97, 112
Mesut I: 134, 141
Mervan (Halife) 93
Prof. Meyer 21, 22, 57
Michail 130, 131
Mithat Paşa 280
Mıstık bey 263, 264, 265, 266, 272, 279
Mleh (Malih) 141
Moltke 267
Mopsos 14, 15, 23, 27, 30, 54, 56
Muaviye 111, 112
Prof. Mommsen 80
Muhammed II: 140
Muhammed Ebu Sac oğlu 120, 121
Muhammed (Halife) 88, 89, 116
Muhammed Kılavun oğlu 154
Muhiddin Arabi 234
Mursilis I: 47

Mursilis II: 40, 41, 45, 48
Musa 116
Mustafa Paşa 176
Mustafa Prii Paşa oğlu 241
Mustafa (Şehzade) 251
Mutasım (Halife) 93, 95, 117, 118, 119, 120
Mutadit (Halife) 120, 121
Mütevekkil (Halife) 88, 120
Müttaki (Halife) 122
Muvaffak Billah 108, 119
Muvatallis 48, 49, 50
Muzaffer Ramazanoğlu 19

N

Nabi bey 265, 273
Naci Kum 171, 173
Nafi efendi 204, 205
Namık Kemal 280
Narres 109
Nasır Berkukoğlu 161
Necmeddin Eyyub 142, 152
Nikaforos Domastikus 105, 106
Nikafor Botaneiates 131, 132
Niyazi Ramazan oğlu 160, 161
Nuh Peygamber 88, 225
Numan Paşa 257
Nurbanu Sultan 251
Nureddin Zengi oğlu 141, 151
Nuri Paşa 179, 263, 264

O — Ö

Octavianus 78, 79
Osman bey 242, 244
Oşin 139
Oşin (Kral) 14
Ömer ağa 259
Ömer (Halife) 93, 94, 96
Ömer (Hz.) 96, 112
Ömer bey (Kozan oğlu) 204, 205
Özbek 248

P

Pali 144
Dr. Passon 107
Pescennius 80
Peter 136
Pir Mansur 242, 244
Piri Mehmet Paşa 102, 166, 168, 169, 195, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 244, 245, 248
Piri Reis 102, 191, 196
Pius 80
Paul (Aziz) 82
Pompeius 15, 30, 76, 77
Ptolomaisos 73
Pudu Hepa 51

R

Ramazan 157, 159
Ramses I: 49
Ramses II: 49, 50, 51, 53
Ramses III: 57
Reşit Paşa 268, 271, 272, 280
Dr. M. Riemsehneider 46, 59
Romanus Diogenis 128, 129
Rupen 91, 100
Russegger 177, 179, 180, 201
Ruşen Abdi Paşa 214

S

Safiye Sultan 251
Salahaddin Eyyubi 142, 143, 151
Salmanassar III: 55
Salmanassar IV: 58
Salttekin 129
Sanduk 129
Sanherib 35, 36, 58
Sapor 81
Sardanapal 59
Sargon I: 18, 39
Sargon II: 36, 39, 58
Sarı Mehmet Paşa 197
Saros 13
Prof. Sayme 79
Dr. Schaffer 24, 28, 105, 177, 181, 188, 189, 192, 218, 219, 227
Dr. Schmökel 19, 106
Sedat Çetintaş 172
Selçuk 128, 136
Selim bey
Selökos I: 73
Selökos II: 24
Semiramis 225
Septimus 80
Seydi 238
Seyfiddin Zengi oğlu 151
Seyfüddevle 105, 122, 123, 124, 125, 128
Sezar 78
Sinan Paşa 234, 235
Sokullu 251
Strabo 23, 30
Sulla 75
Sultan Abdulhamid 280, 281
Sultan Abdulmecid 281
Sultan Ahmed I: 251
Sultan Ahmed III: 174
Sultan Bayezid II: 248
Sultan Mahmud II: 23, 275
Sultan Mehmed Fatih 166
Sultan Mehmed III: 251
Sultan Mehmed IV: 253
Sultan Murat III: 251
Sultan Murat IV: 186, 187, 252, 253
Sultan Murat V: 280
Sultan Mustafa III: 258
Sultan Osman III: 257
Sultan Selim Yavuz 155, 232, 233, 234, 235, 236, 248
Sultan Selim II: 251
Sultan Selim III: 243
Sultan Süleyman Kanuni 48, 169, 194, 236, 238, 239, 240, 248, 249, 251, 254
Süleyman Paşa 240
Süleyman Şah 131, 132, 133
Süleyman Şah Gazi 156
Süleyman Peygamber 34
Sülün hoca 237
Sumal 121
Sunassuras 44
Suppiluliumas I: 43, 44, 45, 48, 49
Suppiluliumas II: 51
Syennesis 60, 2, 64, 5, 66, 67, 69

Ş

Şadi 164
Şadi El Kurdi 142

Şah İsmail 237
Şerefüddevle 133
Dr. Şerafeddin Mağmumi 182
Şit Aleyhisselam 118
Şimişkiş (Şumuşkin) 98, 106, 124

T

Tabari 95, 116, 117, 119
Takyanus (Decius'a bak)
Talzuz 44
Tankred 137, 138
Tanrıvermiş 161
Tarhundaraba 41
Telipinus 43, 44
Theodosius 84
Teofilos 117, 118
Texier 177, 179
Tiglatpileser I: 216
Tiglatpileser III: 55, 56, 58, 60
Timur bey 160
Timurlenk 161
Tolon 120
Tomanbay 235
Toroğlu 263
Toros (Ermeni beyi) 140
Trayanus 80
Tribazos 34
Tudhaliyas I: 47
Tudhaliyas II: 43, 47
Tudhaliyas III: 41, 44, 47
Tudhaliyas IV: 51
Turhan Sultan 253
Turan Şah 152
Tutuş 133

U — Ü

Uceyf 118
Uhha - Luiş 41
Urhi Teşub 50
Ukkert 177
Urikki 55, 56
Urlu Mehmed ağa 209, 210
Üç okun oğlu 156
Üzeyr 15

V — W

Dr. Vageler 32
Vakıdi 115
Valerianus 81
Vasıf 120, 121
Velid (Halife) 97, 112
Veli (Halife) 237
Ventidus 78
Verdi 146
Vutras 101
Woolley 18, 19

X

Xenagoras 5, 66
Xenophon 34, 66, 67, 69
Xerxes 34, 64, 65, 66

Y

Yabağı Aslan 131
Yafes 88
Yakubi 115
Yakub Şah 148
Yakut 88, 95, 96, 108, 112, 116
Yazman 119
Yelbuga 161
Yezid Muhlid oğlu 115
Yohannes III: 140

Yunus bey 235
Yüreğir 156, 159, 242
Yusuf bey (Kozan oğlu) 204
Yusuf Paşa 262

Z

Zabel 143
Zenobia 81
Zeynel Paşa 234
Zidantas 47
Ziya bey 184
Ziya Paşa (Şair) 174, 183, 280
Ziya Paşa 180, 204, 207
Zunnun 237

DÜZELTME

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
20	16	Europe'yi	Europe'ı
24	18	slo	sol
43	20	yapılacak	yayılacak
47	24	Alluwamans	Alluwamnas
63	30	Megadazus	Megabazus
88	32	Hurtabe	Hurdatbe
115	2	Mulid	Muhlid
129	22	Kutulmuşum	Kutulmuş'ın
154	7	Abağa	Abagay
244	5	müsecelli	müsecceli

Düzeltme Cetveline Ek

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
36	13	Latifundia	Latifundium
100	1	Onüçüncü	Onuncu
108	20	Humarıveyh	Humareveyh
Düzeltmede :		Hurdatbe	Hurdazebe